

HÍD

IRODALOM • MŰVÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

BRASNYÓ ISTVÁN REGÉNYÉNEK BEFEJEZŐ RÉSZE
LADIK KATALIN ÉS SINKOVITS PÉTER VERSEI
MEGEMLEKEZÉS: ALEKSANDAR VUČO,
MARIJAN MATKOVIĆ, KÁLNOKY LÁSZLÓ,
HARAG GYÖRGY

MAJOR NÁNDOR:
LACLAU ÉS A GAZDASÁGI RENDSZER TÚLSÚLYA
NYELVHASZNÁLAT ÉS ÍRÁSMÓD:
SZELI ISTVÁN, PAPP GYÖRGY
ÉS ÁGOSTON MIHÁLY ÍRÁSAI
HERCEG JÁNOS AZ EGY REGÉNY REGÉNYÉRŐL

KÖNYV-
SZÍNI-
TÉVÉ- KRIKKA
KÉPZŐMŰVÉSZETI

1985

Szeptember

HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT

Alapítási év: 1934

XLIX. évfolyam

SZERKESZTŐ TANÁCS:

Ács Károly, Andruskó Károly, dr. Bányai János, Blahó József, Bordás Győző,
dr. Bori Imre, dr. Burány Béla, Burány Nándor, Deák Ferenc, Lackó Antal,
Németh István, dr. Pap József, Pándi Oszkár, Petkovics Kálmán, Sinkovits Pé-
ter, Sröder János, Szabó Ida, Szekeres László, dr. Szelei István és Vicsek Károly

A Szerkesztő Tanács elnöke: dr. Pap József

Szerkesztő bizottság: Bordás Győző, Danyi Magdolna és dr. Gerold László
(kritikai rovat)

Fő- és felelős szerkesztő: dr. Bori Imre

Műszaki szerkesztő: Maurits Ferenc

TARTALOM

- Brasnyó István:* Szokott-e ősz lenni Paraguayban? VIII. (regény,
befejező rész) 1093
- Ladik Katalin* versei 1113
- Sinkovits Péter:* Védőállás nélkül (vers) 1115
- David Albahari:* Ruben Rubenovics volt posztókereskedő halála
(novella) 1119
- Goran Sztefanovszki:* Vadhús (dráma, befejező rész) 1128
- Aleksandar Vučo:* A látás gyökere (részlet) 1157
- Bosnyák István:* „Csodálatos kirándulónk” szellemi társa 1161
- Utasi Csilla:* Homálynoky Szaniszló történetei 1165
- Gerold László:* Harag György (1925—1985) 1169

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

- Major Nándor:* Laclau és a gazdasági rendszer túlsúlya 1173
- Juhász Erzsébet:* Az „öntudatos tagadás” mint regényszervező
erő 1199
- Gömöri György:* Nemzetközi költőfesztivál Cambridge-ben 1206

SZOKOTT-E ŐSZ LENNI PARAGUAYBAN? (VIII.)

(*Regény, befejező rész*)

BRASNYÓ ISTVÁN

„...S a konstantinápolyi aranykapu után
vasszárnyával megcsapdosta nyomorult
Velence tetőt...”

(Vághelyi Péter Pál: *Botond*)

Írva a nehéz szavakat, levelet igyekeztem megfogalmazni, de sehogyan sem állt össze úgy, miként én szerettem volna, pedig ördögi módra forgattam szótárt és nyelvmestert a letűzdelt kék csomagolópapírral borított asztal mellett, amelyre gondolkodás közben pikáns ábrázatokat vettem oda, rajzolva rájuk kunkori szakállat, akár a pinaszőr, ami végül is felzaklatott, lecsaptam a tollszárat, és kilöttyintettem a tintát, úgyhogy borongós, még kékebb ér futott végig a kék papíron, és azt sem tudtam, mi a fenével itathatnám fel hirtelenében, mosogatórongyért visítottam, de itt a főzés nem volt engedélyezve, pedig mennyi minden szart összefőzhettem volna; azután váratlan mentőötletként a tintát mégis levezettem a tejesüvegbe, ami meg visszamaradt, hagytam, majd csak megszárad — rövid idő alatt sikerült valóságos disznóólat varázsolnom a pedáns emberek fészkeből, „Jeder muss einmal / Sein Vaterland besingen / Sein Nest beschmutzen / Auch ich” — kántáltam hangosan németül, de erre sem találtam hirtelenében anyanyelvi szavakat, mert valahogy mindig más lett volna az értelem a valóságban, mint az eszemben volt, hát ennyiben különbözne az eszem vagy ami benne van a valóságtól, vagy a valóság különbözik ily nagy mértékben a fejemtől — ezen akartam volna épp töprengeni, amikor is megint rajtam ütött az az illatár, s miközben ismét mélyeket lélegeztem belőle, kénytelen voltam arra gondolni,

hogy ez talán német szóra jár, a szalmiákszesz vagy mit tudom én, micsoda, amennyit én ebből magamba tudtam szívni ily rövid idő alatt, amit nem szívtak el előlem a szuvas bútorok, nem emésztett meg a doh és nem őrlött meg a csupasz villanykörte fénye — mivé? idegen lélegzetté, ami beszítálta a hajamat, hogy minduntalan vakaróznom kellett, viszont a hajmosásra nem mertem volna magamat rászánni, csak a szememet mennyi ideig csukva kellett volna akkor tartanom, s mi minden játszódhatna le annyi idő alatt a tudtomon kívül, miközben én szinte vakon tapogatóznék: hát erre nem volt bátorságom áldozni az időmből, inkább két könyökömet a fülem magasságában széttárva csupáltam szerencsétlen fürtjeimet, és igyekeztem megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy hamarosan kopaszra nyíratkozom, miként valami öreg seggfej, vagy ahogyan az egészen kis gyerekeket szokták nyíratni az utcák alsó házaiban, amelyeket már a mezők, a tágasság illata verdes, de én most emez felé, a másféle illat felé fordultam, mákony, jutott eszembe a szó, vagy áfium, még régebből, de ez inkább valami mesterséges habzás volt, színekép, fénytörés, nem tudom, mi, magamnak kellett volna szót csinálnom rá, de nem tudtam, csak a német mondókát, az meg nem ugyanazt fejezte ki, amit én szerettem volna, hogy kifejezzen, és akkor eloltottam a lámpát, várakoztam egy ideig a homályban (a nappalnak még nyoma sem volt), a sikerületlen levelemet viszont még nem adhattam postára, egyáltalán postára adhatom-e valaha, egyszóval meg tudom-e úgy írni, amilyen formában az eszményi levél fogalmazása sorvasztotta az agyamat, és semmi kétségem sem volt afelől, hogy nem, sohasem fog az nekem sikerülni, Ulm a. d. Donauba szándékoztam levelet küldeni, és azért is motyogtam hozzá németül, osztrákul vagy mit tudom én, hogyan, mintha valami emlék fűzött volna Ulm a. d. Donauhoz, az illattal összefüggő vagy teljesen illat nélküli — hát ennyi kétség zaklatott már kora reggel, vagy reggel volt-e ez, esetleg csupán a hó fénye támadt fel ismét, poláris fény mutatta magát, micsoda irdatlan magasságban kellett ennek a hósapka felett állania, a fokról fokra kitaruló legyezőnek, amely illatot vert az orromba, csapdosta viszketetéstől lobogó hajamat, mintha lángba kellene kapkodnom, vagyis én úgy képzeltem, hogy lángba kapkodok a lepedéktől pikkelyes ujjaimmal, hogy körmöm helyett hamarosan karom nő, gyíkkezem és -lábam lesz, a poláris fény pedig tollbokrétáját csapodossa fejemhez, ezt az illatot leheli a képeembe, amelytől inkább az émelygés kerülgetett, mint bármí

más, valami rémséges, búval baszott keserűség, nos, alighanem végleg elveszítettem a türelmemet vagy az alkalmazkodóképességemet, ezt most végre nekem kellett eldöntennem, hogy melyiket, vagy egyszerűen egy hajhálóba zsúfolva fogják elvinni a csontjaimat, bár kétlem, mert abba mindössze a fejem ha beleférne, mint afféle értéktelen és hajlíthatatlan egyedé, amennyiben nem a parókás Ulm a. d. Donau-i fejemet vesszük mértéknek, mert akkor merőben más helyzet alakul ki: az a fejem akár egy szoboré, szilárd, és rizsportól ezüstlik, mintha korai őszülés ütött volna rajtam, és ott áll közszemlére kitéve, már lenyakazottan, a székesegyház pilléréen, s nem is lenne oly egyszerű véghezvinni a mozgását, főként nem holmi harisnyaszárban; a hajhálós pocoknak ugyanis, az az érzésem, nyoma veszett már egy ideje, mert pirkadat-tájt csak megkerült az állítólagos felesége, s amikor láttam a két lapátnyélként görbe és nem is vastagabb, fekete szőrös lábán elősettenkedni az éjszakából, nyomban elhittem, hogy valóban a feleségéről van szó, és akin minden érdekesnek mondható valóban az, hogy megcsalja a hajhálóst, a pirosított szájával csalja, meg a beesett szemével, a sovány orrával vagy amivel csak éri, a kezével talán, amelyet immáron a hajhálós szorongatott, mindezzel megcsalja minden pillanatban, s ami a felhúzott szoknyája alatt történik esetleg időnként, az már nem is a hajhálósnak, hanem neki magának szól, azzal bizonyára önmagát ámítja, a lapos, fehér fenekét, amikor birizgálják — végeredményben mennyi olyan ember van a földkerekségen, akihez nem illik sem a szeretkezés, sem a szerelem, mert ellentétes neműek önmagukkal vagy egyáltalán nincs nemük, mert valószínűleg nem tudnak dönteni, hogy mik akarnak lenni, és ez a továbbiakban már nem a szervezetükön múlik, az pusztán engedelmeskedik és teljesíti elképzelt vágyait; és ez már végeredményben túl sok volt nekem az Ulm/Donauba írandó levelem előtt, ami azután végtelenül el is komplikálódott, akárcsak én magam is ahogy elkompikálódttam az idők folyamán, milyen lettem végül is vagy milyen vagyok ebben a korai, poláris fényszövevényben, mely delejnek leszek hajlandó engedelmeskedni végül is, egyáltalán nem a nememet, hanem sokkalta inkább a minőségemet tekintve, hogy fenn tudok-e maradni tiszta formában, mindegy, milyen alakban, talán épp az lenne a legjobb, ha ilyesmi netán lehetséges: egészen amorfnak lenni, mintha teljesen darabokra zúznám az ulmi székesegyházra kitett kőfejemet, s levelem bizonyára ezt is célozta volna, amennyiben összejön.

Ám ismételten csak az az illat jött össze, végül is ebben kellett megállapodnom vagy belenyugodnom a meglétébe, sanyarú, szinte homorúnak tűnő arcom bizonyára ott tükröződött abban az elrejtett folyadékban, amely sötét helyen akár valami ingerre megremegő felszínnel igyekezett ellenállni annak, hogy képmásom egészen belemerüljön, és kanálként tartósan merjen belőle, kiemelje mélyéről az illat céltalanságát, és lekösse talán az elefántok dobajára riadozó felszínét: ezzel voltam megszállva egészen addig, amíg váratlan fény nem csapott a szemembe, a kinti halotthalvány vibrálás után egyszeriben erősnek ható, úgyszólván tenyeremmel be kellett árnyékolnom a szememet, amíg átáll egyik fényről a másikra, a valóságról áthangolódik a valóságra.

— Julius — szólalt meg Sík úr —, nem kérne egy csésze kávé? Nem gondoltam, hogy ébren van.

— Talán csakugyan aludnom kellene — mondtam. — Egyszerűen nem jön álom a szememre.

— Ült maga már börtönben? — kérdezte váratlanul Sík úr.

— Még nem. De ahol eddig megfordultam, és volt börtön, mindig megnéztem magamnak. Az első dolgom volt valahányszor a nagyobb helyeken megnézni a börtönt.

— Nagyon gyakorlottan takargatja a szemét a világosság elől. Mintha sűrűn gyújtogattak volna valamikor villanyt magára. Nem haragszik rám, hogy őszinte voltam?

— Nem, de sehogyan sem megy a fejembe a gyanakvása.

— Ha netán zavarja, felejtse el. Kér kávé? Épp most főzöttem — mondtam Sík úr. A cipője valóban nagyon tiszta volt.

— Igen. Hogyne, kérek egy csészével.

— Úgy hallottam, németül énekelt valamit.

— Én is úgy gondolom, hogy németül volt.

— Jól beszél németül?

— Áh, nem. Sőt azt hiszem, egyáltalán nem beszélek.

— Akkor miért énekel németül?

— Nem állítanám határozottan, hogy énekeltem. Inkább csak egy mondókafélét deklamáltam.

— Jó az, ha nyelveket tud az ember.

— Én is mindig szerettem volna nyelveket beszélni.

— És mi az, amit deklamált?

— Az, hogy mindenkinek kell dalolnia egyszer a hazájáról, bele kell rondítania a fészkébe, akárcsak nekem.

— Érdekes. És pontosan ezt jelenti? Én ugyanis nem értek németül.

— Úgy nagyjából — mondtam. Érdekesnek találtam, hogy ilyen okos ember, és nem ért németül. — Valahol láthattam, és megragadt a fejemben. Sok minden megragad első látásra is az ember fejében. Azt a fáradságot már nem vettem volna magamnak, hogy megtanuljam.

— Igen, a kávé — mondta. — Majdnem megfeledkeztem róla. Leoltsam a villanyt?

— Ne, még nem világosodott ki egészen. Vagy ahogy jónak látja.

— De akkor nem fog énekelni a sötétben, ahogyan általában a rabok szoktak.

— Az imént mondtam, hogy szó sem volt éneklésről, sem börtönről. Bár valóban ott is megtanulhat ezt-azt az ember.

Ulm a. d. Donau — gondoltam. Mit jelenthetne ez a név egy ilyen embernek? Vagy csupán a titkok fürkészésével foglalkozik, ám nem látja odakinn a legnagyobb titkot, ezt a váratlan és tartós derengést, amely mint Grönland homloka, vagy irdatlan, levegőn át közeleghő jéghegy visszfénye.

— És maga mihez ért a leginkább?

— Értek egy s másához, vagy talán nem is értek hozzá annyira, mint én gondolnám.

— Konkrétan mihez szeretne érteni? De elhűl megint a kávé, mindjárt hozom.

Úgy éreztem, időt hagy arra, találjam ki, mihez szeretnék érteni.

Elképzeltem abban a szűkös, baszott konyhában, ahogy kiönteti magának a kávé azzal a nőnemű árnyékkal vagy a lapátnyél lábú feleséggel, ha megkerült azóta és kéznél van; ez a szívósan akaratoskodó ember, Sík úr.

Mire visszaért, a tintafolyás úgy-ahogy felszáradt az asztalon, ahová letette a kávé.

— Itt nemrég még csipketerítő volt — mondta, és arra vigyázott, hogy be ne tintázza a kezét.

— Igen, de ily rövid idő alatt nem ismerhette ki az én természetemet. Rossz szokásaim vannak.

— Szóval, mondjuk szilajnak.

— Igen, azt hiszem.

A kávé rossz volt, émelyítően édes, savanyú utóízt hagyott maga után.

— Csak a maga kedvéért iszom — mondtam. — Hogy volt annyira kedves, és behozta.

— A jó modora — jegyezte meg. — A fene a maga jó modorát. Meg egyáltalán a maga jó dolgát.

— Ha így beszél, eszem ágában sincs meginni.

— Mi a fenét akar maga itt, ebben a rozsdaverte szobában? Semmi más elképzelése sincs azonkívül, hogy itt üsse agyon az időt? Ide figyeljen, Julius, maga egy ocsmány alak.

— Nem fogom hagyni, hogy sértegessen — vágtam vissza. Bár valahogy simán mondta mindezt, nem voltam biztos benne, hogy mit akar. Ismét kezdtem belekeveredni valamibe, és kezdtem elveszíteni a sima modorú ulmi fejemet.

— De nem baj — folytatta Sík úr ügyet sem vetve rám. — Majd én megszabadítom az ocsmány vidéki szokásaitól. Akarná, hogy ebben-abbban pártfogoljam?

— Nem értem, miben szorulnék pártfogolásra — mondtam. — Van saját kezem és lábam, akárkivel elbánhatok.

— Miért csupán a szerencsétlen helyzetekben akar boldogulni? Kényszeríti magát valaki a szerencsétlenségre?

— Alighanem senki sem kényszeríthetne semmire.

— Valaki csak kényszerítette, ha itt van.

— Önszántamból kerültem ide.

Fogta a kávéscsészéjét és kiment. Ezt utáltam a legjobban, ha valami velem kapcsolatosat firtatnak. Különb is tanácstalan voltam, és ez még inkább tanácstalanná tett.

— Kurvára idegesít maga engem — mondtam neki, amikor visszajött. Az egész embernek olyan színe volt, akár a lópokrócnak, valami meghatározhatatlan sötétszürke, egészen a feje búbjáig ilyen sötétszürke volt. — Tulajdonképpen nem szeretnék magával osztani ezen a szobán. Másik szállás után fogok nézni.

— Ahhoz előbb fel kellene öltöznie. Ilyen borostásan szóra sem fogják méltatni sehol, Julius. Nem kér egy borotvát?

— Most meg miféle borotvát, hallja-e?

— Még csak be sem kell szappanoznia magát.

— De a bajuszomat mindenesetre meghagynám. Csak addig számítottam különben is borostás maradni, amíg eléggé ki nem serked a bajuszom.

— És most már elégedett vele? — dobolt az asztalon az ujjai-val. Hogy lehet valakinek ilyen szürke bőre, gondoltam.

— Nem mondhatnám. De nincs kedvem borbélyhoz menni sem most, sem később.

— Jöjjön, legalább néze meg a borotvát. Nagyon érdekes.

A borotva szürke volt, és nagyon jól illett az arcához. Kulccsal kellett felhúzni, akár a kongató óráét, és valóban sebesen borotvált. A hajamat azonban továbbra is izgatta a világosság.

— Na, mit szól? — kérdezte, amikor lejárt a borotvája.

— Prima — mondtam. — Ezt csak az olyan prima alakok találhatják ki, amilyen maga. Ugyanolyan alakok találják ki ugyanolyan alakoknak, hogy időt takarítsanak meg.

Kifújta a borotva belsejéből az ocsmány és undorító szakállamat, mintha a szű őrleménye lenne, és a borotvát kulcsostul együtt a dobozába tette. Ő maga nem borotválkozott, frissen volt borotválva.

— Csak a végső esetre tartogatom. Mindig kiveri a zümmögése az álmod a szememből.

— Akkor ma már nem fog elaludni?

— Nem azért mondtam. Vagyis nem azt akartam mondani. Ne vegye úgy, hogy felrovom ezt magának.

Ennyire udvarias lett hirtelen, így megváltozott a hangulata. Ki tud ezeken elmenni? — ezt fontolgattam, ha már ide csöppentem, mondhatnám, akaratomon kívül.

— Kér arcszeszt is? — folytatta az udvariaskodást.

— Nem kérek, épp jó lesz így — simítottam végig az arcomat.

— Alaposan levitte a pikkelyeket a bőrömről.

— A kés még alaposabb munkát végezne. Különben késsel szokott borotválkozni?

— Nem — mondtam. — Nem tudnám kellőképpen megélesíteni, és akkor szaggat, meg összevagdossa vele magát az ember.

— Gyakran megvágta már magát?

— Nem, csupán néhányszor, amikor késsel próbálkoztam. De borbély még sohasem vágott meg a késével.

— Akkor tanulékony bőr van a képén.

— Azt meghiszem.

— Jó lesz magával vigyázni.

— Sohasem árt, ha elővigyázatos az ember.

Mereven nézett a képembe, felvetett fejjel, ahogyan egy ponty nézne az akváriumból.

— Alighanem sikerül magát rendbeszednem.

— Azt azért kétlem — mondtam.

— Nem volna hajlandó felöltözni?
 — Végeredményben felöltözhetnek. Ha ez számít valamennyit. Bár nem látom különösebb értelmét.

— Nem gondolta meg magát? Nem kér mégsem arcszeszt?

— Füttyülök az arcszeszére. A borotvájára sem volt szükségem. Az egész most lent ketyeg valahol a hasamban.

— Képzeldök. De valóban helyesen határozott, hogy bajuszt fog növeszteni.

— Talán csak a bajuszmom tetszik magának?

— Hát elsősorban a bajusza. Az tetszik. De a pofája, ahogyan kivehette a szavaimból, nem tetszik annyira.

Valami hanyag tartásban ült a széken, a kezét maga mögött lógatta a szék karfáján, akár valami elfáradt szárnyat. Hihetetlenül hajlékonynak látszott.

— Bosszantó az, ahogy kifordítja helyükből a tagjait — mondtam végül. — Mintha valami mutatványt szemlélnék.

— Ah, mutatványt — húzta a helyére a vállát. — Bár néha kifordított tagokkal többre jut az ember.

Míg ezt fontolgattuk, hogy miként és meddig jut az ember, láttam, hogy a hajhálós egészen közelre dugja viaszfejét az ablak üvegéhez, és néz befelé. Fülét vagy leszorította a hajhálóval, vagy annyira áttetsző volt, hogy nem is látszott; elhanyagolható mennyiség — gondoltam. Az volt az elképzelésem, hogy odacsapom a tejesüveget, és majdcsak lesz valami, talán megrebben a szeme.

— Az az érzésem, hogy az talán nem is eleven — intett az ablak felé Sík úr. Szemmel láthatóan nem nagyon idegesítette a dolog, az a halotti pofa.

— Hogy nem lenne eleven?

— Azt hiszem, hogy nem.

— A megcsalt férj végül is nem eleven?

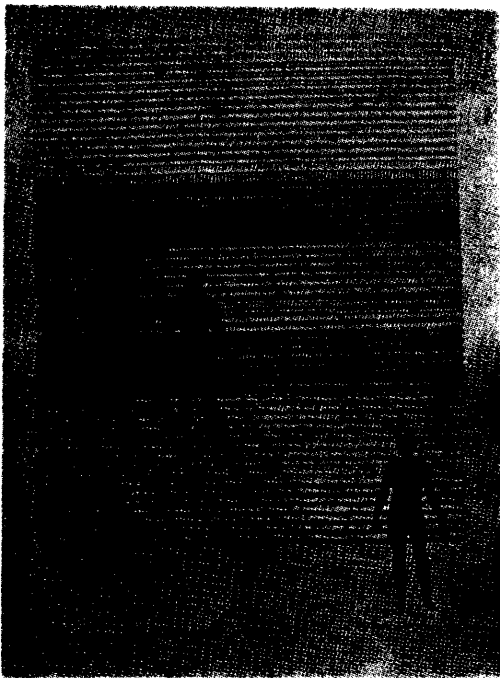
— Annyi biztos, hogy ez nem eleven.

— De pontosan a megcsalt férjet formázza. És végeredményben mégiscsak néz.

— Vannak tévedések is a világon — mondta Sík úr, és kisietett, de előtte még leoltotta a villanyt. Talán azt akarta, hogy újra énekeljek a sötétben.

Mire a szemem megszokta a homályt, az ablakon túli derengésben már nem láttam a hajhálós alakját. Tudtam, ha felöltözök, aligha maradok meg itt, túlságosan mozgalmas volna itt töltenem

a legtöbb szabadtérre tervezett eseményt siralmasan elmosta az Angliában ezúttal szinte szünet nélkül zuhogó eső. Volt ugyan köztük olyan is, amit zárt helyiségben tartottak — egy költői-zenei esemény *Modern Álmodok / Ősi Lidércálmok* címen —, de meg kell mondanom, hogy erre nem az időjárás viszontagságai miatt nem mentem el. Nem tudom pontosan, hogy mi a költészet célja (mindenkinek más, gondolom), de elég nekem lidércnyomásból, ha kinyitom a televíziót és meghallgatom, hogy mi történik a nagyvilágban. Hogy a költői fesztivál „konzervatív” alapokon áll? Lehetséges; de közönségének alighanem több örömet szereztek a „hagyományos” költők, mint a gátlástalanul kísérletezők, a líra művelői, mint a *happeningek* szervezői. Ezzel a banális gondolattal be is fejezem rövid beszámolómat.

L. 101

Magyar Zoltán: Grafika 1., 1985

huzamosabb időt, pontosabban mivel tölteném az időmet — merült fel a parókás Ulm/Donau-i fejemben.

Már virradt, amikor futtában rángatva fel a cipőmet sikerült kijutnom a kapun, szemben a zúrós napkeltevel, éppen úgy éreztem magamat, mintha alulról néznék kifelé a klozet kerek lyukán, és valami rajtaütéstől tartanék, hogy kőrözsa húsos koszorúja poty-tyan valahonnan magasról, ereszről vagy fal tetejéből a fejemre, agyonütve hajamban a lobogást és a viszketést; alaposan megcsal-kozhattam, ez volt az egyetlen, amit így hirtelenében meg tudtam állapítani, más irányt kell vennem vagy fognom, akár valami tágasabb vízfolyásnak, és már futottam is, abba az állítólagos irányba, mintha a házak tetején vagy falára vetülve szaladnék: elegendő volt az egészből.

Egy pincekocsmá kinyitott, a söntésre támaszkodva szeszt kértem, és azzal a szándékkal, hogy magam előtt is tisztázzam, próbáltam megmagyarázni a helyzetet:

— Megvan két napja is, hogy nem aludtam.

— Vannak, akik így jönnek ide — magyarázta a sankos, miközben fehér kötényt kerített maga elé. — Aztán ott a sarokban egy árva ital mellett néha délig is bóbiskolnak.

Fizettem, és a korlátba kapaszkodva napvilágra másztam a lebujból.

— Szép kis hely ez, meg maga is szép kis alak! — kiáltottam vissza odafentről. Végre mintha kijutottam volna a klozetből, és este már zenés helyen voltam.

Egy kör alakú betonlapon párok táncoltak, mindenesetre megjegyeztem magamnak a képet, kék vagy zöld világosságban állt minden, mintha holdfényt utánozna, és a párok fáradhatatlanul táncoltak, dörgölöztek egymáshoz, és ha olykor rövid időre abba hagyták a táncolást, csupán azért tették, hogy igyanak vagy egyenek valamit, majd ismét folytatták, egyáltalán nem unták, pedig már én untam, és unalmamban dohányoztam, arcom előtt szürke köd lebegett.

Ugyanígy ültem egyszer, borospalackok között, nem tudom, hogy ugyanezen a helyen-e, és hosszú ideig tűnődtem valamin, úgyhogy most is ugyanezt a gondolatot szerettem volna felidézni, de akkor két öklömet tudtommal hirtelen a magasba lendítettem, és elkiáltottam magam, mire többen is kiáltozni kezdtek — nos, ezt itt úgysem tudtam volna elérni, mi indíthatta volna meg itt ezeket a táncolókat, hogy szavamra felkiáltsanak, és mily nyelven kiáltot-

tam, ezen is töprengennem kellett, és ez sok időt vett igénybe; elúsztak előlem a táncolók, nem voltam képes visszatartani őket: talán Sík úr képe merült fel előttem egy pillanatra, aki még ide is követhetett, vagy pusztán ugyanolyan véletlenről volt szó, amelyet említett — egyszerűen a csábos bajuszú Sík úr magas hölggyel táncolt, és minden tagja rendesen a helyén volt, vagy a hölgy, utcai nő, nem tudom, úgy igazította, hogy a helyén legyen, és ez így ment egy ideig az ősziestre forduló világitású estében, amíg szem elől nem tévesztettem őket vagy talán végleg eltávoztak, csupán annyit állapíthattam meg, hogy Sík úr nyakkendője, ahogyan én ki tudtam venni, a soha ki nem oldott hurkán zsíros volt, a selyem tükrét árnyék csapta meg, akár egy majdani sötétség embriója, amelynek végtére is a nyúlánk hölgy testében kellett lappangania.

El tudtam képzelni magam a folyamatos, lassú ködösödésben, a kékeszöld fény behomályosodásában, amelyhez most akként szoríthatnám arcomat, hogy hajam mintázatot hagyjon a felszínén ebben a Paraná-nyirkosságban, amely az éjszaka elől szökik fel a levegőbe, és tompítja le a sövények élesre nyesett sarkait — és miféle tekintet kereste a pillantásomat innen, ezt kellett volna még csupán kiderítenem, mielőtt komorra és kékesre árnyalódna a szemem alja, tehát léteznie kellett valami elgondolásnak, amely innen is mozdítani készült, lefelé az árnyékos, homályba vesző lépcsőn, amelyen korábban már minden biztonnal végigmentem, emelgettem csizmás lábamat: itt nyilvánvalóan két történés ömlött egybe, és mindkettőnek részese voltam, tapadt rám, akár a palást, hogy két irányból is sorsszerűen ugyanoda érkezzek, és pusztán a viseletem különbözzön meg némileg a megjelenésem (akkor ugyanis még nem volt bajuszom, ami magabiztosságot adhatott volna), és hogy most szívósan dohányozzam, habár ez pillanatnyi szeszély is lehetett; ha ezekben a pillanatokban sebesen távozásra szánám magamat, a táncosok zenéjével együtt magam is lesodródhatnék valamiféle garaton, behullhatnék abba az időbe, amelyik itt csupán tükröződik, és mindannyian ennek esünk áldozatául, a káprázat ad szárnyakat mindenkinek, amelyekkel a másik, túlsó oldalát paskolja a levegőnek, veri belülről a dobot, miközben az öreg ezüstnemű vagy a világitógáz szagát érezni, vagy valami fertőtlenítőszerét, keserű manduláét, fogalmam sincs, miét.

A SZÁRADNI TEREGETETT FEHÉRNEMŰ

A szennyes nagy batyuin ültem, és zsebtükrömből igyekeztem valahova a hátam mögé nézni, de sehogyan sem tudtam megfogni a tükörben azt, amit látni szerettem volna: hátam mögött a puszta, a félhomályban bizonytalan színű és hámló festésű falat, mintha tartanék attól, hogy feléje forduljak, minék vagy kinek a foglya itt, a szennyes ruhák között, aki időt tölt el e helyen, időzik valami miatt vagy valaminek a céljából — kétes értékű volt mindez a szememben, talán nagy, nyirkos foltok kezdtek kiverni engemet is, idomulásképpen a környezethez, a klímához?, csakhogy én itt mindössze feltételesen léteztem, ahogy okát tudom adni ennek a létezésnek, metafora, mondhatnám ki a szót, ha százszázalékosan tisztában lennék az értelmével, már olyan szempontból, hogy ami egy, az nem más, nem viszonyítható és nem fokozható, hiszen készen áll és valamihez képest mindenképpen megoldás, feloldás, befejezés, elhevertetése a teóriának, amelyet nem akarok érteni, egyszerűen jól vagy, mondjuk, kellemesen érzem magam így is (tulajdonképpen csak én tudhatom, hogy miként érzem magam), habár feszegetni lehetne, hogy valóban ezt eredményezi-e a szárnyacsapdosás, az összevissza verdesés a hűvös éjszakában, ahonnan elszabadultam, és a legfájdalmasabb, hogy idő múlt el közben, amelyről nem tudtam számot adni: most megint vissza kellene térnem ahhoz a répatetéshez, mielőtt még kiteregette volna hatalmas és árnyékos leveleit, úgyszólván egy másik, és végtére mégiscsak hamis életrajzomat kellene elmondanom, amely ugyancsak asszonyom emlékéhez fog érkezni, mintha nyilvánvalóan csalnék valahol menet közben; egyszerűen a zenés hely és a szennyes ruhanemű halmai között valami bárdolatlan tartamnak kellene meghúzódnia, egy mozzanatra egészen világosan emlékszem is, ahogy bordó színpadi függöny szétnyíló résén át egy felém háttal álló alakra látok, aki ágylepedőket hajtogat össze úgy, hogy állával minden egyes hajtásnál segíti a műveletet, gyakorlottan, Sík úr mozdulataival és cigarettaszipkával a szájában — talán csak nem színházat szándékoznak itt nyitni, mindenféle zuhanásnak és mindenféle emelkedésnek, melyre igazában nincs tanú, vagy a felejtést képtelenség lenne tanúsítani, úgyhogy folytatjuk a répatétellel, a felzendülő mocsár enyhe metánszagával, ahogy pezsegve gyöngyözik fel a víz szintje alól — lábalok itt át lovat vezetve, nem mély, mondom, az ingovány nem itt fog elnyelni, és különben

is mindig élt bennem a vágy, hogy hegy közelében éljek, de ez végeredményben mellékes, amikor nem akarok hegy közelébe eljutni, valahogy olyan eszem lett, akár a gyereknek, *nem jó helyre csöppentem*, ez nyilvánvaló, most szorulóknak csak igazán pártfogásra, és Sík úrra gondolok, és röhögök magamban: azért annak a nyomorúságnak is kellene hogy legyen valami alsó határa, úr meg minden lófasz, becéztetik magukat különféle félárnyékokkal; gondoltam, egyszer teljesen végigmegegyek egy ilyen életen, végigrőfölköm, akár valami hosszú belet, még félig-meddig meleget, habár erről a szennybegyűjtő kocsin fogalmam sem volt, hogy ezt kellene tennem, csak annyit tudtam, hogy amit teszek, azt nem kellene; emez, a lóval, már sokkalta megfelelőbb kép volt, ahogy meztelen lábujjaim között éreztem átpréselődni a sarat, ez sokkalta jobb volt így, mert ha csizmám van, bizonyára levetem, hogy el ne merüljön, és akkor is ugyanitt vagyok, nem válik belőlem semmi lényeges sem, mert lóra pattanni mégiscsak eléggé körülményes dolog — se nyereg, se zabla, és valahogy túl kellett volna tennem magamat az előzmények egy részén is (a puszta föld, az idő szabad folyása, az ég tengernyi verdesése, áramlása vagy egyszerű lötykölődése), ami nehezkesebben ment, most nem arról a sarkáról fogtam az időt, megkerülve a rozsdától kilyuggatott drótkerítést, amely lejárt egészen a vízre, de ott elszakadozott, mintha sav marta volna a szálát, s a lovat magam után vonszolva átfurakodtam rajta, majd megindultam a fűbe taposott csapáson, oda, ahol a cipőmet hagytam az eresz árnyékában, s ott a ló nyakára csaptam, amely elfutott az istállója felé — ettől is egyszerűbben én lettem szabad, üres és piszkos kézzel meg lábbal álltam az árnyékban, akár a deszkapadlón ott, amikor megsejtettem a pikkelyes bőrömet, és kissé oldalra, a halántékom felé húzódnó szemeimmel jóval nagyobb szögben fogtam be a teret, mint most, kétszer meg kellett nézmem, ha annyit akartam látni, mint akkor, pedig most új rohamot szándékoztam indítani a fájás eredete után állkapcsomban: ez egy lefújt valami volt itt, miközben arra vártam, hogy az aljon kisarjadjon és elsárguljon a perje, már csak ezt tudtam összekaparni emlékezetemben, ami a múltra vonatkozott volna, hogy mérhetetlenül érkezem és érkezem valahová, amikor minden a távozás mellett szól.

Valaki a ház homályában borotvát fen az ablak kilincsére akasztott szíjon, talán hogy szétvágjon vele valamit, a csat csikorog a kilincsen, a penge lapja meg lecsap a szíj felületére, és sziszegve

szalad rajta végig, attól kell tartani, hogy megvágja az ember nyelvét, ahogy ezt kimondja, de különben idekinn semmi sem változott, mi változott volna, sohasem forgott itt fenn a hirtelen változás lehetősége, a lét vagy a pusztulás, mindig ez volt a két alapvető tétel, legfeljebb hajlott valami felé a világ, s ahogy az esővízes kút eltömődött, szinte színültig telt hulladékkal, meg az aprójószág is kiveszett a gyepről, nyilvánvaló lett, hogy mi felé, továbbá abból is kitűnt ez, ahogyan a buffogó hangú kutya ugatott vékony, méternyi hosszú, rozsdamentes huzalra kötve, mintha máris a sintér fogta volna meg; ahhoz, hogy kezet és lábat mossak, vissza kellett mennem a vízhez, az alacsony, füves martra, ahonnan már elértem a víz színét: zavaros, barnászöld volt, nem lehetett lelátni a fenekére, bár a nap merőlegesen beletűzött, s a nádszálak ide nem vetettek árnyékot, vagyis egész susogó zöld fal állt beljebb, nem hinném, hogy mély vízben, amely valamennyit apadhatott is az utóbbi időben, a nádszálak alja arasznyi magasan szürkésfehér volt, mintha valamitől megriadva hirtelen felrántották volna a szoknyájukat, de az nem érkezett, és az egész ennyiben maradt — valójában félbemaradt itt minden, bizonyára a teremtéssel lehetett valami baj, azzal a zárkózott folyamattal, ami a befejezését kellene hogy jellemezze: minden nyitott maradt, elszállt a szélbe vagy elkorhadt, megszűnt vagy elhalt zengve, bár nem zene volt ez, hanem pusztázás, suhintás, amelynek ez az utóíze, a vér a borotváról; a martról behajoltam a víz fölé, miután térdre ereszkedtem, és ügyeltem, hogy bele ne zuhanjak, és a víztükörben világosan láttam iguánafejemet az egymástól távolra tolódott szempárral, amíg csak el nem kezdtem lemosni kezemről, majd lábamról a sarat, s utóbb, míg égne tartott tagokkal szárítottam, már nem éreztem annyira fontosnak és nem is rémített oly nagyon ez az állandó változékonyságom, az lett volna elképzelésem szerint a legtisztességesebb, ha a továbbiakban ügyet sem vetek rá, nem forgolódom sem partokon, sem martokon, és beérem azzal, ami van vagy ami nincs.

Az utolsó, amit hanyatt fekvé még fontosnak találtam hosszú történetemben, és itt esett meg velem, egy nagy és hirtelen a szélbe szakadó motorkerékpározás volt, mintha kendőből vagy felhőből bomlanék ki, egyszóval drapériák mögül, végtelenül felkavarva az út porát, mögöttem az ülésen asszonyommal, 250 köbös nehéz motorkerékpár, a hátsó kerék érezhetően irongál a porban, érkezem a fellegek közül, már a kátyúknál sem lassítok, inkább

behunyom a szemem és gázt adok, apró göröngyök röpködnek szerteszét, látom, egy madártollat is felkap a légvonat, teljesen értelmetlen út és utazás, ha nem volnék kapatos, valószínűleg visszafordulnék, vagy egyszerűen lelépve hagynám egyedül futni a járművet, futtában még derékon ragadva asszonyomat, a füves árokszélre zuhanva vele, hogy mentsem a menthetőt, s ott várnám be, hogy elüljön a por, ott várnám be az estét, mogorvára forduló égbolttal, de tintás fejemet magával ragadja a gép, sarat fröcscentve száguld át a morotván, a belém kapaszkodó két kart érzem mindössze, meg hogy a szemüveg szivacspereme nem engedi át a levegőt, teljesen befülledt a hőségben, megállt, lehetséges, hogy az egész világ megállt, ez a mozgás és vágatás, amit tapasztalok, suhanás, ez a megtévesztő, vagy ez az, amitől szabadulni szeretnék, egyelőre, afféle távolabbi kilátásaim és céljaim nincsenek is, mint aki rövid távra rendezkedett be, hogy pusztán az estét érhesse el, vagy inkább az éjszakát, hogy a csillagok állásából a valós, tulajdon évszakára következtethessen, az égbolt alig tapasztalható kimozdulásából, kilengéséből állítsa össze a még várható események sorozatát, a mindenkori érkezéseket, ezeket gyűjtve össze és adva cserébe egy majdani, várható távozásért, a sok nyitást egyetlen zárásért, s miközben utóbb hallgattam a beszélgetést, amely fojtott hangon és hosszadalmasan ment végbe ugyanabban az árnyékban, ahol most a cipőm állt, csak akkor az árnyék sokkalta tágasabbnak látszott, mindez ostobaságnak tűnt és immár teljességében felidézhetetlennek — hogy elmosódott, vagy csak egyszerűen elfolyt itt minden, szoliflukálódott, szétomlott és -morzsálódott, az egyetlen tuskót kivéve, amely az eső és a fagy marásaitól szinte gyöngyházzsírban szürkéllett, és isten bizony, még mindig várt valamire, valahol a jövőben még vitathatatlanul története volt, ezzel hivalkodott, betöltve a tér sarkát, és mint valami eszelős, reszketett a délibáb gyökerén: legyenek rajzoltak körötte, még volt benne netán élet vagy méz?

És ezt az egészet én táplálom, a reszketésre ugyanolyan remegéssel válaszolok, mintha zárt térben nagy gázon motort járatnék, hogy dübörögne körötte a föld, rázkódnának az apró göröngyök, helyet, mélyedést keresve maguknak, ahol megállapodhatna tömegük, s ettől a tehetetlenségtől hajtva én is mindinkább távolodok, innen is, meg másunnan is, ahogy tovadübörög velem a kocsi, szélesen csapva az éjszakai eső után visszamaradt tócsákat a sárga, behorpadozott, keramitkockákkal kirakott úttesten, ücsörögve az

idegen szennyes halmán, miközben fogalmam sincs arról, hogy merre járok, és csupán sejtem, hogy odakinn borongós idő lehet, talán épp kedvemre való, amelytől nem fülled meg az ember vére, és nem zibbad el a szemgolyó a fejében, ám valami felé mindenképpen tartok, és bizonyára szerencsém van, ha netán utat vesztettem volna, és még a mosoda előtt kihajítanak a kocsiból, hagynak, hadd fussak hüllőlábaimon, hacsak megjelenésemmel nem ijesztem őket halálra, s nem azok futnak el rémülten tőlem, akik sorsomat szándékozták intézni, mert meglepően nagy a termetem, amivel nem vagyok tisztában, ahogyan az erőmmel sem, mindez csupán feltételezhető, belülről lemért dolog, legalábbis átgondolt vagy megfontolt — mert milyen kapcsolatom volt nekem itt a külvilággal, azonkívül, hogy megtalpaltattam a cipőmet, pontosabban egy bőrsávot szögelhettem rá, ahol lyukas volt, egy műhelyben vagy istállóban, amelyben egy bőrfedeles konfliskocsi állt, egy valamikori „nagyvágányosé”, legalábbis ezt a magyarázatot kaptam, amikor afelől érdeklődtem, hogy kié ez a szép kocsi a gumirádlis-kerekekkel, ám a nagyvágányos nem volt sehol, csupán a porköpenye és a kalapja volt odaakasztva egy falba vert kampóra: hát ezt meg hogyhogy nem vitte szét az idő, ha a nagyvágányost szétvitte, vagy hogy nem marta ki a kampót a falból a rozsdá, mire várt, mire várhatott, mialatt én a bőr kiszabására figyeltem, de végül is továbbmehettem, mehettem volna a szélrózsa minden irányába, bár a legértelmesebb cselekedetem abban a pillanatban az lett volna, ha felpattanok a kocsi bakjára, s ostort suhogtatva úgy teszek, mintha hajszolnék valamit, a kalapot meg a porköpenyt legalább, hogy később talán, ha utolértem, magamra kapva bukjak be a célba, csapódjon neki a pofám a falnak, hogy végül is elértem valamit, ám úgy látszik, nem ez volt ittlétem célja, hanem hogy végignézzem egy Bulgáriába címzett csomag lekötését, és a csomó felett a lángra tartsam a spanyolviaszrudat, továbbá hogy felbecsüljek egy halom összevágott tűzfát, amelyre azt mondták, hogy pontosan $\frac{1}{3}$ köbméter — csak hogyan agyalhatták ki épp ezt a szokatlan mennyiséget —, de nem volt $\frac{1}{3}$ köbméter sem, az nyomban meglátszott, alapos híja volt az $\frac{1}{3}$ -nak, négy vagy öt hasáb ha volt az egész, de örültem, hogy ezt sem nekem kell összehasogatnom, és belementem inkább abba, hogy legyen $\frac{1}{3}$, valakit itt alaposan át fognak verni, ördög a bocskorukba, de ha hallgatólagosan a köröttem állók is azon a véleményen voltak, nekem meg semmi kedvem sem volt fontos-

kodni, hogy összerakjam a hasábokat, ahol a fűrészelés helyén egymáshoz illenek, nem lett volna nehéz megcsinálni azzal a göcsörtös fával, de épp engem egyen most a fene, amikor nem fogadásról volt szó, és nem is velem akarták megvetetni, vagy ki tudja, hogy nem épp velem-e, de hát hova tegyek én egy halom tűzifát, hacsak azonnal fel nem gyújtom, a láng vagy a zsarát roskadozásának látványáért, a visszamaradó hamujáért; érdekes, itt nem figyeltek fel az iguánaszememre, a szám elszíneződésétől sem kezdtek visolyogni, és egyszeriben akként is éreztem, mintha én magam találnám ki ezt az egészet, hogy ilyesmivel szórakozzak, és semmi komoly elfoglaltság után ne nézzek, fityegő, kalimpáló mondataimmal, összefüggéstelen beszédemmel tartsam magamtól távol az irántam érdeklődőket, mintha a megkövült Ulm a. d. Donau-i fejemet viselném valóban a nyakamon, s kőhangon ha szólnék valamit kongva, akár a kiszáradt vízköpbő.

— Fuimus Troes! — kiáltok fel hirtelen —, s hát hova vetődtem én váratlanul, micsoda cirkuszolás, micsoda bolondozás ez, ahogy megyek az utcákon, és nézem a feliratokat, felváltva bámulok a tenyerembe meg a falakra, hogy mikor lesz azonos a kettő, amit a tenyeremben érzek meg, amit a szememmel látok, s ezeknek a jeleknek valahol szerepelniük kell, kőbe vésvé vagy emlékmű talapzatán, habár értelme bizony nem sok van, ahogy a megfetésük sem kecs eget semmivel sem, legfeljebb, hogy azonosulok a kővel, de hiszen már azonosultam vele, ha a szakadatlan inverzióim azonosulást jelenthetnek, amelyeket tanúsíthatna, mondjuk, Sík Doma, akit már jó ideje szem elől vesztettem, akkor láttam utójára háttal állva a kissé széthúzódtott függönyök mögött, amikor lepedőket hajtogatott, meg azután egy éjszaka vertek fel még álmomból, sokkalta később, merőben más helyen, kiráncigálva asszonyom mellől, hogy alighanem ott járt, és magával vitte az ajtókulcsot, amelyet már meg sem ismernék; továbbá a távozásomat is véges-végig ez sürgette, a távozásomat mindenhonnan, hogy ha lehetséges, más kontinensre érjek a fejemben, innen van a fegyverekhez való vonzódásom is, mintha egy szakadatlan kardsuhintás tartana, zúgna vagy reccsenne a fejemben, ez kavar benne szelet, szél fúj, tornádó, és egyszer kinnal majd kiszakítom mindezt az eleven anyagból, a hangsúly talán épp a kínokon van — megint csak vissza kellene térnem abba a hajnalba, amikor asszonyommal szemben ültem a gyertyafényben, és rágtunk valamit, olyasvalamit, mint a sajtolt bétel, csak sokkalta keményebb volt,

s végül alighanem egy robbanás szakította félbe a szavamat, pontosabban, amikor szóra nyitottam a számát, ezt szakította félbe, s akkor is bizonyára a távozásra gondoltam, ha értelme lett volna egy olyan jeggyel a tenyeremben, amelyet csupán a *rovó* kezem ismert, és a hajnal!: mintha az ég alját lepedőkkel teregették volna be, bár gyatrább világosságot adtak, mint a két leégő gyertya az elhanyagolt, konfiskált szalonban; mivel a nagyot nem tudjuk fenntartani, a kicsi lesz méltó hozzánk, a szép helyét előbb-utóbb elfoglalja a csúf, csúf tavaszba leng kiakasztva az ingem, ha hozzáérek, kibetűzhető lesz kezem nyoma, íme, kitavaszdik az időtlenség!

Beszéltünk az árvalányhajról és a pitypangról, a taraxacum sárga virágáról.

- Boldog vagy? — kérdezte tőlem asszonyom.
- Nem vagyok boldog — válaszoltam.
- Mit szorongatsz a markodban? — kérdezte.
- Semmit — mondtam.

És lemondva mindenről, vagy inkább végleg felbátorodva, felragadtam egy árkust, s vékony tollal nekiláttam átrajzolni a rajta levő térképet, csupán az utak vonalára ügyeltem, mert az utak megbízhatóan mindig ugyanazon a helyen vezettek, az utak vonulása biztosabb a folyók vonulásánál, mert kezdettől a csillagokhoz igazodik, a vizek meg csupán a két partjukhoz; amikor már eléggé előrehaladtam ebben a tevékenységemben, s a térképen ábrázolt területen alig volt olyan útvonal, amit még ne húztam volna be, azzal a bizonyossággal, mint aki már végig is ment rajta, hirtelen fel kellett kiáltanom. Nem olyan egyszerű kiáltás volt ez, vagy talán nem is én kiáltottam, ám magam is saját kiáltásomként hallottam, bár valószínűleg csak az út végén állt valaki, amerre egykor elhaladtam, s most ez hirtelen visszhangzani kezdett itt, mielőtt teljesen elfojthattam volna: nagydarab ember volt, lovon, s az utat kérdezte falu vagy valami olyan helység felé, amelyről én nem hallottam, bár az út itt valóban elágazott, ugyanúgy mint Perlek alatt, ami szintén nincs, habár ott idegenek szórítottak meg, függetlenül attól, hogy nincs, s ettől nyugatra lehet Devecser, a pihent ló is habos lesz, mire odaér, hová ér, mindössze egy embert ismerek vagy ismertem, akit Devecserinek hívtak: minden felfordult, és ezentúl már csak a halvány hasát mutatja, akár a víz felszínére vetődött döglött béka — legyintettem haragosan, s a papírra egy nagy fekete paca csöppent, olyan, mint annak a

lovas embernek a köpönyege, éppolyan alakú is, már csupán őt kellett volna belerajzolnom, meg alája a pej, fehérharisnyás lovat.

— Emlékszel, amikor mindenünket eladtuk a cigányoknak? — kérdezte párába vesző arccal asszonyom.

— Igen, készültünk valahová, és nem tudtunk volna mozogni tőle, úgy valahogy voltunk, mint „Dula i Irma”.

— Azóta már biztosan elnyűtték.

— Gyorsan nyűvik a holmijukat, akárcsak mi. Vagy túladnak rajta.

— És azután abból a pénzből éltünk.

— Hát mi a fenéből éltünk volna?

A PROBLÉMA

Megint ott álltam a térdig érő, vacogó délibámban, lassan elmerült benne a csizmám — a talaj süllyedt volna, vagy a délibáb szintje emelkedett egyre? —, és tudtam, hogy én vagyok a probléma, más nem is volt, amin a szem megakadt, és problémaként lett volna értelmezhető: az érzékek teljességgel hiányoztak innen, egyedül a forróság volt mértéken felüli, tisztességes nyáridő, és nyilvánvalóan nem ehhez illő viselet — a pokolba a csizmával, vagy legalább hideg vízzel kellene nyakon önteni, és a futás megint csak nem lenne megoldás, gyalogszerrel aligha juthat messzire az ember, ha valamiből igazán ki akar keveredni, ahogyan én is szerettem volna, ebből a tudatomból átönteni mindent egy másikba, és a másikat vinni tovább, emennek csak a héját hagyni vissza, mint amikor kemencét épít valaki, s miközben benne tartózkodik, rágyújtják: ő maga ugyan bent vész, de a füstje elszáll; hát ezen a füstön lett volna most a hangszúly, ez képezte mindenképpen annak a lényegét, amit el kellett volna érnem, bár kíváncsi voltam magam is arra, hogy miként, hogy az alkonyat adja meg majd csak a színét, vagy korábbi órában is létezik említésre méltó változat, miként a nappali hold, vagy netán közbeszól valaki, közrejátszik valami tett vagy történés, cselekmény alakul ki velem szemben, amelynek szálait már nem én tartom a kezemben, habár mindez eléggé kétséges, akárcsak valami iratok, amelyek nálam lehetnének, és ha nincsenek is nálam, rajtam követelhetnék, rajtam üthetnének, akár a búbanat, s akkor csakugyan le kellene húznom a csizmámat, hogy netán a szárában tartom, a bélés és

a bőr között, vagy hol tarthatom egyáltalán azt, amit nem tartok sehol — mondjuk, fejben tarthatnám mindnek a szövegét, a *rovó* kezemben tarthatnám azok helyett a betűk helyett, és bármikor rekonstruálni tudnám mindegyiket, még az írásukat is hibátlanul utánózva, a más-más kéztől származó aláírásokat szintén (három jobbkezes, egy összetéveszthetetlenül balkezes), és akkor hiába kerestek eddig a történelem vagy a történetem folyamán, ha mindezt magammal tudtam hozni, ki tudtam menteni, valamikori átkozott skriba, habár fogalmam sincs, miért lenne fontos az a halott szöveg, sokkalta inkább bízom a magam feljegyzéseiben, ahogy egymás mellé vetek pár szót, természetesen csak gondolatban, vagy mintha erre a szétfolyó, remegő zselére írnék: írom a délibábra, olyan betűkkel, amelyeket már csak a kezem ismer, a szemem nem hajlandó tudni semmiről sem, ez a változékony, szemben *rovó* kezemmel, amely talán örökös.

A probléma megoldása pedig, ami magam vagyok, természetesen a kezemben rejlik, vagy folytatódik, vagy csupán arról közelíthető meg a magam számára is, az íráson vagy a rovás tényén keresztül, valamerről, a levegőn át, itt megy végbe a konksribálás, szorgos pennával, kiterő csupán az állkapcsom felé létezik, a sajtós írányában, amely elejét veszi a beszédnek.

(Vége)

Ivan Tabaković: Litográfia IV., 1925

LADIK KATALIN VERSEI

SZENTIVÁNÉJI ALOM

Sápadt arcán véres maszk.
Rovarok lepték el az égboltot.
Kiissza saját tükörcképét a mocsárból.

NEM ÉDES, NEM IS FÁJ AZ ÉBREDÉS

Felsebzett vállán
A létra húsába fúródik
Már nem felhő, nem hegy.
Szaga erősödik.
Felhasított, süvítő ég alatt
Pléhkrisztust oipel.

LÁTOMÁS NYÜGÖZHETTE LE ŐKET

Egymás arcába gázolnak.
Mindkettő vesztes, mindkettő győztes.
Két fehér, szárnyas ember
Vak, villámsújtotta tükörben.

CSONT ELŐTT VIRRADAT

Hideg késsel kettészeli a látóhatárt.
Fakul, vékonyul a seb az égen.
Az átok rég beteljesült:
Az utolsó férfi is meghalt, az asszonyok megöregedtek.
Nincs éjszaka és nincs nappal — örök szürkület van.
Egy didergő madárijesztő virraszt az égen.

ÖKÖRNYÁL

Egy nagy szeg van a holdban,
Az tartja fenn a faágon.
Ejtőernyős hattyú.

CSENDÉLET HALAKKAL

Sziklás parton napoznak
Sebzett szájjal, kocsonyás szemekkel.
Haláltusájukban ütni kezdik egymást.
Széttépett tüdejük gőzölgő tavorózsa
A parton felejtett vödörben.

VIDÁM, HALÁLOS DARAZSAK

A mennyezetről sárga zsinóron
Röhögve csüng a megkésett látogató.
Kabátja nevetőgörcsben röpköd.
Meztelen nyakán a seb
Vidám, halálos darazsak kútja.

Ivan Jakobčić: Fürdőzők, 1937

VÉDŐÁLLÁS NÉLKÜL

SINKOVITS PÉTER

1.

Kiszakítod-e végül is a sávot, amely a tiéd. Önnön vermed. S miként halványul a lángoló délutánok igézete. A kötődés szálai vezetnek vagy fojtanak? A verem felett körkörös ég, sebesen vonuló felhőkkel, seb-felhőkkel, sebesült égi vándorokkal. Süppedő nehezék s az iszap-sár marasztaló önsúlya. Büszkeség nélkül hiteles-e a kiúttalan meredély?

A lengő ólomsúly leüthet:
kitörhetetlen indulatok visszaszivárgó tava mellett
az elszántság csőre töltött feszültség-várákozása.

Hát hol élünk mi?
Önmondta fogadalmak ölelésében,
az ölelés ölelésében,
fojtogató ölelés-veremben,
nehéz borok fogságában,
nedves ajkak fogságában,
elnémuló falvak csöndjében.
Kitalált kastélyok udvarában.

Közben Ravenna sikátoráiban ég a tűz,
ázott bokrok vitorláznak,
éhező mártírok száz verse csillog,
csillog a párás leveleken.

Kifestett iránytűk a téren,
szónokok hada hadar hamis szózatot,
s e szózat leng immár a vermek felé.
Mi pedig, lángolva, betemetve,
lemérhetőek vagyunk ismét.

Csak a taxi jönne már,
hogy elvigyen bennünket,
pusztán a lakcímet kell bemondani,
mert ez a lényeg: a lakcím,
a taxis bólint,
pontosan tudja,
merre lakunk.
Legalább ő.

2.

A deszkázott szoba védett puhasága,
vatta-kerítés a megszűnő valóság köré.
S milyen jó mégis ez az idő-törő lebegés,
mely most már szórtlan és jeltelen.
Belülről ölellek,
mint egykor a szerzetesek.

Miért gyúlnának máris a feledés gyötrő rőzse-tüzei?
Még látok.

Látom az összeszorított ajkak
szélén villódzó mosolyt,
tudom a neved
a csillagközi fényes utakon.
Megértettem: egyszer elveszíthetlek.
Hideg törökkel metsző szakadozott vérerek.
Én védtelenül, harcra képtelen, tudom.
Belülről csorgott, zúdult alá
a kemény kőtörmelék.
Szeress még.

A politúrozott bútorok derűje
s a bozontos udvar szeszélye,
amit magaddal hoztál.

A felhúzott redőny mögött
már csoszogott a város.
Fénykupacként a takaróba bújtál,
félve megmutatni reggeli arcod.

Akkor mindenki rohant a városban, sárgás
füstben ropogtak a házak, az útkereszteződésnél
felborult a rend, már a villám sem látszott.
Csak én haladtam feléd lassan,
valami igaz bizonyossággal.
Leterítettük a takarót, a koncert
bizonyára amúgy is elmarad, reszkető,
vad ölelésben múlt el a vihar,
aztán lecsöndösültünk mi is,
egyenletes verejték-csöppekben esett az eső,
amikor ismét kinéztünk.

Láttam az ígéret földjét.
Talán ott, a parkban. A katonáknak
szabad délutánjuk volt, söröztek
a szemközti nyitott teraszon. Egy kisfiú
imbolygott előttünk hatalmas kerékpárján,
amott diáklányok sétáltak a hatalmas fák
lelógó árnyai alatt. S ahogy rámnéztél,
tudtam, mozdulnom sem kell.
Itt a helyem.

Ameddig lélegzem,
s amíg magadhoz engedsz.

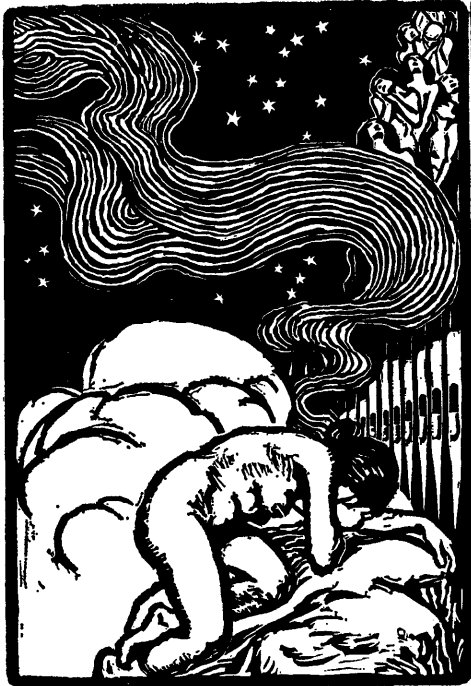
3.
Nyugodtan ülünk az istenek szelíd tenyerén. A várva várt
egyensúly — gondolhatnánk. Aztán zuhogni kezd az eső,
a mutatóujj széléről leperdülünk, gördülünk, repülünk,
fényes üvegcsikként. Látomás-ringató meleg felhő-selymek
között zuhanunk, távolodóban a fuldokló kétségbeesés,
no meg a nagy vonulások szűkölő hangzavara.

Lám, ami volt: a hasztalan menekvés.

Mi hát a dolgunk?
 Teremteni a múltat,
 dalra emelni az elesőket,
 ágyat vetni a vágyó remegésnek,
 fedélt adni a reménynek.

4.
 Nem azért botlunk meg olykor,
 hogy aztán térden járjunk.

Mert hogyan születik a szó?
 Felegyenesedik a hang. S lépkedni kezd
 délcegen. Ahogy egykor tudtunk.
 Van-e más bizonyosság
 annyi év után ...

27

Pechán József: Religiozo, 1913

RUBEN RUBENOVICS VOLT POSZTÓKERESKEDŐ HALÁLA

DAVID ALBAHARI

Az alább következő sorok, betűkkel telerótt oldalak, hány lesz belőlük, még nem tudom, a várható események, történések, neszek, a helyszín: mindez kísérletezés csupán. A szavak, amelyeket használok, amelyeket mondatokká fűzök, a kérdések, kijelentések: mind-mind bizonytalan, egyik sem vezet megbízhatóan célhoz, egyik sem megdönthetetlenül szilárd. Az, amit majd leírok: önök számára ismeretlen; és sohasem fogják kideríteni, mit akartam mondani. Viszont a történet, amelyet olvasni fognak: kizárólag az önöké. Az önök olvasata és az én szándékom között azonban az értetlenségnek meg az emberegyén elszigeteltségének feneketlen szakadáka tátong. Az egyetlen bizonyosság, fogódzó, amelybe majd önök is, én is egy fuldokló kétségbeesésével kapaszkodunk, a központozás, a vesszők jelentése, a pontok nélkülözhetlensége lesz. Sőt ettől is megfoszthattam volna önöket, de hát: kinek beszélnék akkor? Tehetetlen vagyok: azért, mert a szó is tehetetlen. Nem értenek engem: azért, mert túlságosan is jól értenek. Önök és én olyan párbeszédet folytatunk, amely egyikünknek sem mond semmit. Amikor szünetet tartok, hogy levegőt vegyek, megállok, hogy összeszedjem gondolataim, egyedül ennek, tehát (csupán) szimpla testi létezésemnek vannak tudatában: szellemem elérhetetlen marad önök számára, képzeletem úgyszintén. A szavak, ha egyszer kimondták, meghalnak. Ekképpen egy a sorsunk: egyazon papírtető dögkeselyűi vagyunk.

Természetesen, most, amikor belefogtunk a történetbe, nincs visszakozz. Együtt vágunk neki (még felderítetlen, még kialakulatlan) térségeinek, úgy, hogy közben tudjuk: mindenikünk a maga útján halad, vagy: hogy képes beszéddel éljünk: itt vagyunk egy

A hamarosan megjelenő kortárs jugoszláv prózaírókat bemutató kötetből.

alagútban, ahol sem nem látjuk, sem nem halljuk, legfeljebb csak sejtjük egymást, de ahol éppen eléggé szepegünk ahhoz, hogy örökre némák maradjunk. Aztán, a történet végén, azaz képletesen: az alagút végén, amikor a beszűrődő fényben, eleinte még homályosan, később mind tisztábban, meglátjuk egymást, ráébredünk majd, mennyire különbözünk, találgatásaink mennyire pontatlanok, a remény pedig csalóka. A metaforának azonban, az elbeszéléssel szemben, megvan az az előnye, hogy csalódás esetén, ugyanazon az úton visszamehetnek az alagút elejére; az elbeszélés, ha egyszer végigolvasták, többé nem ismétlődhetik meg: nem lehet visszafelé olvasni.

Érthető tehát, mért habozom elkezdni a történetet, hogy például azt mondjam: Ruben Rubenovics volt posztókereskedő fekszik az ágyban és haldoklik; hogy leírjam az arcát: miszerint sápadt, nyugodt, fénylő; sűrű, rendetlen szakáll nőtte be, és balra fordul az ágyon, amerről anyám és apám ül; hogy felsoroljam a szoba szembeötlő jellegzetességeit: a zsúfoltságot, a nagy fíberkoffert a fekete szekrény tetején, az éjjeliszekrényen heverő, néhány vaskos, elnyűtt könyvet, a kalapot az ablakdeszkán, a szutykos függönyöket, a tiszta fehér szalvétával letakart tarka kancsót, a faliórát, Jeruzsálem színes műnyomatát a szemközti falon; hogy idézzem az elhangzottakat; hogy az anyám időnként felzokog, apám pedig (főleg) azzal van elfoglalva, hogy Ruben Rubenovics ernyedt kezefejét paskolja; hogy a volt posztókereskedő mindannyiunknál nagyobb lelkinyugalommal viseli el önnön halálát, hogy én néma szemlélője vagyok mindennek, hogy ebben a pillanatban rajtunk kívül senki sincs a szobában, hogy apám eredménytelenül próbál a betegre (haldoklóra?) tukmálni egy gerezd narancsot.

Nem kérek, mondja Ruben Rubenovics. Köszönöm.

Pedig jó szaftos, unszolja az apám, mért nem kóstolod meg? Majd a narancs lefejtett héja között turkál: Látod, mondja, izraeli behozatal.

Főzzek teát?, kérdezte anyám.

Nem kell, mondta Ruben Rubenovics. Köszönöm.

Talán mégis jót tenne egy tea?

Ruben Rubenovics nem válaszol, csak lehunyja a szemét.

Ruben!, mondja anyám felegyenesedve ültében.

Ruben Rubenovics változatlanul csukott szemmel kérdi: esik a hó odakint?

Anyám folytatja a megkezdett mozdulatot, felkel, és az ablakhoz lép. Igen, szól, esik.

Most valamennyien külön vannak: eljött hát az ideje, hogy éljek az előállt helyzettel és leírjam előbb anyám, majd apám külsejét. Ez tökéletesen beleillik a cselekmény — egyébként előre nem látható — menetébe, mert abban a pillanatban, amikor anyám kimondta az iménti mondatot és újból megfordult, a fény az arcára esett, onnan pedig (az alkalomhoz illő) sötétkéék kosztümjére siklott. Korát a beavatatlan olvasó legfeljebb csak találgathatja: Ötven? Ötvenkettő? Amit anyám mosolyogva fog nyugtázni, mert valójában a hatvanharmadikban van, és az, hogy egy szobában tartózkodik egy emberrel, aki láthatóan haldoklik (ezt valóban ő gondolja?), kimondhatatlan fájdalmat okoz neki. Igaz, emlékszik, nemegyszer volt már a halál, sőt saját halálának közelében, mégis összehasonlíthatatlanul nyugodtabb volt. Akkor hát: mi dolog, hogy az iránt a sápadt kis ember iránt, akibe hálni jár a lélek, annyi részvétet érez? Azonkívül: melyik ember iránt? Mert apám, ott, az ágyhoz húzott hokedlin, éppolyan töpörödött, sápadt és éppúgy hálni jár belé a lélek (kié ez a megfigyelés?), sőt, nehéz angolszöveget öltönye csak öregbíti ezt a benyomást. Az ágyban fekvő és a hokedlin ülő két ember között úgyszólván nincs is semmi különbség: ugyanaz a zsidós fizimiska, ugyanaz a göndör, ősz haj, ugyanaz a húsos orr, ugyanaz a lefittyedt alsó ajak. Melyikük a haldokló valójában? Szerencsére, anyám ellép az ablaktól, s a fénypászta, melynek az imént még útját állta, apám szemüvegkeretére esik, s ott megcsillan. Megvan hát a különbség; most ismét tudjuk, ki kicsoda.

Amikor a parkett megcsikordul, Ruben Rubenovics szeme felpattan, tekintete anyámat követi.

Hogy érzed magad?, kérdezi apám.

Mégiscsak főzök egy teát, mondja anyám, és kimegy.

Apám megvárja, amíg lépteinek nesze elhal, majd ajkával bizalmasan Ruben arcába hajol: Félsz?, kérdi.

Hah, mondja Ruben Rubenovics, s egy pillanatra ismét a régi, azaz olyannak látszik, mint korábbi elbeszéléseimben, hogy félek-e?

Igen, mondta apám. Félsz-e?

Hát nem tudod, hogy meg van írva? Azokat sirassátok, akik maradnak . . .

Nem ezt kérdeztem.

Akkor hát mit kérdeztél?

Apám hallgat.

No, és te? . . . Te félsz?

Én félek, mondja apám.

Ruben Rubenovics a fejét csóválja. Tudod te, kérdi, mit mondtott egy rabbi? Tartsatok bűnbánatot, mondta, egy nappal halálotok előtt.

Ezt tudom, mondja apám.

De honnan fogjuk tudni, kérdezték tanítványai, melyik az a nap?

Csakugyan, mondja apám, honnan?

Minden napot, mondja Ruben Rubenovics, tekintsetek utolsó napotoknak. Így felelt nekik a rabbi.

Apám, látszólag nyugodtan, felkel. De magában véve az, hogy felkelt székéről, nem valami jól leplezett nyugtalanság jele? Író vagyok, ezért most megtehetem, ami minden írónak megadatott, hogy tudniillik kifürkészem, mi játszódik apám tudatának legrejtettebb zugában, ahol — mint várható volt — káoszra, pánikra, félelemre bukkanok. Hetvenesztendő apám a kétségbeesés határán van. Hogy magáévá tegye, amit a haldokló (a beteg?) sugall, miszerint egyedül a szellem érdemel figyelmet, nem okoz, vagy legalábbis: nem okozott volna nagyobb nehézséget, s meglehetősen biztonsággal állíthatom, hogy apám minden más esetben ezt a lehetőséget választja. *Minden más esetben:* mert mint orvos, az orvostudományok doktora, halálosan (micsoda paradoxon!) szerelmes a saját testébe, váladékaiba és excrementumaiba, a minigyek és a végtagok működésébe, az idegrendszer tökélyébe, a test sejt-felépítésébe, bőr alatti szövetébe, a szív harántrostos izomtömegébe. Persze azt állítani, hogy ez az egyetlen ok, amiért az élet mellett dönt, nem volna igaz; hiszen ugyanez figyelmezteti a halál elkerülhetetlenségére, s arra, hogy a szívnek, mint minden gépnek (hogy ismét stílusfigurával éljünk), egyszer meg kell állnia. Ámde a szellem mellett tenni le a garast — apám közben lehiggadt, gondolatmenete most könnyebben követhető — azt jelenti, mint előbb-utóbb lemondani a testről; aki a szellemnek ad előnyt ebben a pillanatban, az a testről mond le ebben a pillanatban. Az életről? — teszi fel a kérdést önmagának, s lopva többször-többször Ruben Rubenovics volt posztókereskedőre pillant, aki — miután elhallgatott — fáradtan lecsukta a szemét. S akkor, ki tudja, milyen képzettársítások hosszú láncolatában, apámnak eszébe villant a „bis Hundertzwanzig Jahre” ismert születésnap frá-

zisa. Ezen meglepődött; mondhatom, én is. Érzem, hogy nyeri vissza régi önbizalmát, a halhatatlanságba vetett hite mint ölti fel régi alakját. Apám lehajol, és figyelmesen kitapogatja a beteg (a haldokló?) pulzusát, majd megérinti homlokát. Abban a pillanatban egyenesedik fel, amikor anyám, széles tálcával a kezében, a szobába lép. Megfőztem, mondja, majd megpillantván Ruben merev arcát, megtorpan: Csak nem?, kérdezi.

Nem, mondja apám. Alszik.

Anyám az asztalra teszi a tálcát. Szenved?

Apám elnézett valamerre. Kicsoda?, mondja.

Hogyhogy kicsoda? Hát Ruben.

Apám leveszi a pápaszemét, szemhéjait dörzsöli, visszateszi a szemüveget, hátrasimítja a haját. Nem szenved, mondja.

Ő nem szenved.

Mit akarsz ezzel mondani?

Azokat sirassátok, akik maradnak, ezt akarom mondani. Őket sirassátok, nem pedig azt, akit isten magához vett; ő örök nyugalomra tért, s mi vagyunk azok, akik roskadozunk a bánat terhe alatt. *Mi.*

Ruben mondta ezt?

Ezt, vagy ehhez hasonlót, feleli apám.

S téged ez mért dühít annyira? Azért, mert igaz?

Apám nem válaszol.

Hát a te vállad nem nyomja elég baj, bánat, nyomorúság?

Te ugyanúgy félsz, mint én, mondja apám.

Tessék?

Meg vagy ijedve, rettegsz, félsz attól, ami ebben a szobában le fog játszódni!

Felébresztem, mondja anyám. Nem jó, ha hideg teát iszunk.

Válaszolj, követeli apám.

Ruben, szól anyám. Majd hangosabban: Ruben!

Ne ébreszd fel, mondja apám, mielőtt nem felelsz nekem.

Nincs mit válaszolnom.

Felelj!

Anyám figyelmesen lefedi a teásibriket, hallgat.

Mama, mondja apám. Anyukám! És sírva fakad.

Amit anyám az ezután következő pillanatokban tesz, azt nagyjából sejteni lehetett: eltolja maga elől a tálcát, odamegy a széken ülő apámhoz, és fejét a keblére vonja. Apámat zokogás rázza, érthetetlenül motyog, miközben anyám szelíden simogatja élet-

társa ősz (ezt már mondtuk) haját. Amit azonban apám tesz mindjárt azután, hogy leütöm a kettőspontot, azt sem önök, sem én nem tudtuk előrelátni, s ez ismételten arról tanúskodik, milyen bajos dologba fogtunk: apám ugyanis hevesen kibontakozik anyám karjaiból, áthalad a szobán, és — ki más felé? — felém tart. Noha halkán, zavaros mondattöredékekben beszél, sikerül kihámoznom, hogy valamiféle egyezséget ajánl (tulajdonképpen), bizonyos követeléseinek óhajt érvényt szerezni arra a cáfolhatatlan tényre való hivatkozással, miszerint ő az én *szülőatyám*, következésképp legalább egy kis tisztelettel lehetnék iránta. Látod, mondja, mit műveltél ezzel az asszonnyal, milyen fájdalmat okoztál neki? A tulajdon szülőanyádnak? S engem is megbántottál. Látod: sírok. Hát nem elégtelted meg, éppen muszáj folytatnod? Elbeszéléseid amúgy is csupán kísérlet, ennek az embernek (értsd: Ruben Rubenovicsnak, a szerző megjegyzése) nem kell feltétlenül meghalnia, abbahagyhatod az egészet, vagy pedig máskor folytathatod, amikor nem leszünk ilyen fáradtak, amikor könnyebben elviselnénk. Nem könnyű, folytatja, farkasszemet nézni a halállal, szemtől szemben állni ezzel az egyetlen bizonyossággal, legalábbis nem az én éveimben. A te korodban lehet, hogy a halálnak valami más értelme van, lehet, hogy mindennek más értelme van, amit mi nem látunk, de az én koromban... Ide hallgass, suttogja, dobd el az egészet, nem sokat írtál meg belőle, és húzz ki bennünket ebből a csávából. Én egyébként sem ismerek semmiféle Ruben Rubenovicsot, közönséges fikció, a te képzeleted szülötte, a zsidó ember állítólagos őstípusa, nemde? S mire föl szenvedjünk, kínlódjunk egy agyrém miatt, a *te* kitalációd miatt, amikor a valóság más, igazabb, szebb. Jó, haljon meg (mármint Ruben Rubenovics, a szerző megj.), nem bánom, de *minket* engedj innen, az apád vagyok, ne felejtse el. Tudod, mi lesz a vége mindennek, ha sürgősen nem cselekszel? Követelem, én a *szülőatyád* vagyok, követelem, hogy haladéktalanul intézkedj, hagyd abba ezt az íróskodást, komédiát, és add vissza a méltóságunkat, amely megillet minket!

Apa, szólal meg váratlanul anyám, és simogató keze megáll. Apa!

Apám fölébred, és szó nélkül talpra ugrik.

Hallasz?, kérdi nyám.

Tessék?, motyogja apám. Tessék?

Úgy látszik, mondja anyám, Ruben Rubenovics meghalt.

Mi ez, ha nem újabb bizonyítéka annak, hogy a dolgokat, jelen

esetben a történet tetőzését egy olyan pillanatban, amikor sem az író, sem a hősök, sem az olvasó nem várta, lehetetlen előrelátni? Talán túlságosan gyorsan zajlott le minden: de hát ki tudja kifürkészni a halál útjait? Az, hogy apám hivatásából eredő gyakorlatossággal megállapítja a halál beálltát, anyám pedig (mint mondani szokás) a saját jövőjébe révedt tekintettel a székre roskad, nem a valóság igazolása? De mi a valóság? Vajon fontosabb nem az apám vont-a kétségbe e történet való mivoltát? A képzelet szüleményének nevezte az egészét, mondván, hogy a valóság pedig más, igazabb, szebb. Önök, természetesen, észrevették, ugye, már az Ő kijelentésének bizonyosságával is baj van, mert egyetlen test sem lehet egyidőben két helyen: anyám hogy ölelheti és simogathatja apámat, amikor ez utóbbi mással (vagyis az íróval, a szerző megj.) beszélget? Valaki, mondanák erre önök, ebben a históriában valaki hazudik. Ez azonban azt jelenti, hogy önök is elismerik a mese lehetőségét, ezzel a valóság kérdése még bonyolultabbá vált, tanácstalanságunk pedig csak öregbedett. A kérdés ezért nem úgy hangzik: mi a valóság?, hanem úgy: létezik-e valóság? Ki itt az író, ki az olvasó, kik a történet hősei? Milyen jögon állíthatja bármelyikünk, hogy az eddig rá osztott szerep éppen az övé? Az olvasó az író; az író a főszereplő; a hősök pedig az olvasók, az írók és az ártatlan báméskodók. Az elbeszélés tehát magától van, akár a halál (nem rossz hasonlat); a halált azonban megelőzte az élet; no, és az elbeszélést: azt mi előzi meg? Túl sok kérdés tornyosul ebben a részben, túl kevés a válasz, és senki sincs megelegetve. Apám az ablaknál áll, de időnként visszafordul az ágy felé, amelyen Ruben Rubenovics volt posztókereskedő hever mozdulatlanul; anyám, hasonlóan mozdulatlanul, ámbár: inkább ernyedten, mintsem feszülten, szorosan az ágyhoz húzott hokedlin ül; a szobában egy nesz nem hallatszik, s lassacskán teljesen betölti a szürkület, a csend és a hideg; egy fiúcska, akiről eddig nem történt említés, miután magára maradt a szoba egyik sarkában, majdnem egészen bebújt az ósdi, fekete szekrény mögé, ahol hamarosan erőt vesz rajta a félelem meg az álom; az öblös, mély csészébe öntött tea kihűlt, és áttetsző bőrt fogott; egy kislány, hasonló okból (milyen okból?) eddig róla sem volt szó, sír, de hangtalanul; természetfölötti fehér ruhájában, ha nem volna emberi lény, tökéletesen megtenné angyalnak, nem baj, hogy sem szárnya, sem túlságosan hosszú haja nincs: így, mivel emberi teremtmény, csupán néma tanúja egy szörnyű eseménynek, amihez

hasonlót — sejtí már — gyakran lát majd életében; az ügyeletes mentőorvos aláírja a halotti bizonyítványt, rányomja a bélyegzőt, rágyújt; út a falóra. Ez a rész túl hosszú, nehézkes, csupa meg nem indokolt részlettel van telezsúfolva, nem meggyőző és homályos. A történet szálai kisiklottak az író kezéből, az érdekelteknek címzett ismételt figyelmeztetések most teljes fényükben pompáznak. Elsőnek az olvasó hagyott bennünket faképnél; most pedig az apám meg az anyám távozik. Apám, ráadásul, megtorpan az ajtóban, és — ki máshoz? — hozzám intézve szavait hangoztatja, mennyire igaza volt, miszerint képzelgésem (tehát ismételtlen a képzelet szüleményének nevezi mindezt) csak bajt hoztak rájuk, s hogy amit vele, tulajdon szülőatyámmal, továbbá anyámmal és húgommal meg magammal teszek, túlmegy minden határon. Nemcsak hogy megfosztottál bennünket méltóságunktól, amely megillet minket, mondja, hanem azt már többé vissza sem akarod adni. A szeme vörös: idült kötőhártya-gyulladás van ugyanis; szavai, egyébként, többszörösen jelentősek: végre tudjuk, ki a történetben szereplő fiúcska és kislány — ez én vagyok (az író, a szerző megj.) meg a húgom, amikor még kicsik voltunk. S ezen a ponton, a két gyerek szerepeltetésével, logikai hiba történt, az elbeszélés ezzel az *irracionalitás* vizeire evezett. Ők ketten, mint gyerekek, egy másik halál tanúi voltak; a húgom ott sem volt, amikor Ruben Rubenovics volt posztókereskedő meghalt, nem is tudta, hogy Ruben bácsi (így hívta, Ruben bácsi) halálán van. Ekképpen, mivel a kislány mindjárt azután, hogy említés történt róla, eltűnt, apám szavai szertefoszlhatnak minden olyan esetleges hiedelmet, hogy angyalok léteznek, amely pedig — ha azt vesszük, hogyan zajlottak itt az események — nem is áll olyan távol az embertől. A valóság zűrzavara, az a kétely, hogy van-e, s ha van, milyen a valóság, ezzel mégsem tisztázódik. E sorok írója megmozdult, de már csak akkor, amikor a tetemet elvitték s a szoba teljesen kiürült, és felfedezi, hogy mindenki megfélekedett a fiúcskáról, lám, még mindig ott alszik az ormótlan szekrény mögött. E sorok írója lehajol, felnyalábolja a kisfiút (vagyis gyerekkori önmagát), s néhány lépéssel az alagút kijáratához ér. Régóta az alagútban van, s többé már egyáltalán nem bizonyos benne, hogy a metaforában, a valóságban vagy egy ügyesen szerkesztett elbeszélésben leledzik-e. A látvány, amely (a napfénytől elvakított) szeme elé tárul, idillikus, a levegő friss, enyhe szellő fújdogál. A karján pihenő gyermek is kinyitja szemét. Az író és

a kisfiú hosszan nézik egymást, azután az író leteszi a gyereket, és kézen fogja. A fiú előbb körülnéz, megfigyelés alá veszi az alagutat, majd az előtte elterülő erdőt. Az író, néhány választékos mondatban, megkísérli elmagyarázni neki, hogy metaforáról metaforára járni kettejük számára a valóság egyetlen lehetséges formája, úgyszólván az életcéljuk, s hogy az alagút után egy erdőn kell keresztülmenniük (átvergődniük), az erdő után pedig: ami jön. A fiú azt mondja, nem tudja, mi a metafora, de hogy mi van az erdő mélyén, az érdekli. S ők ketten akkor, kéz a kézben, eltűntek a legközelebbi fák között.

BORBÉLY János fordítása

Sava Šumanović: Boltív, 1918—1919

VADHÚS*

GORAN SZTEFANOVSKI

NEGYEDIK JELENET

(A sötét szobába Sara lép be. Felkattintja a villanykapcsolót. Stevo utána jön.)

SARA Ez az én szobám. Csak két órája ismerjük egymást, s máris kettesben vagyunk itt, még hozzá a saját hálószobámban. Hogy tetszik ez önnek?

STEVO Tetszik.

SARA Tetszik, ugyebár? Hamiskásan mosolyog a bajusza alatt. Ez árulkodik önről, Andrejević úr. Többet mond ez, mint amenynyit ön mondhatna el saját magáról.

STEVO És mit árul el rólam?

SARA Azt, amiről apám is beszélt.

STEVO Beszélt rólam?

SARA Inkább ne kérdezze, mit mondott.

STEVO Valami rosszat netán?

SARA Rosszat? Nem tudom, hogy ilyen esetben mit lehet rossznak vagy jónak nevezni.

STEVO Mondja csak, bátran!

SARA Amilyen hangsúllyal ezt most mondta, arra gondolok, önnek tökéletesen mindegy, hogyan vélekedik önről az apám. Rendben van. Azt mondta, hogy ön egy primitív balkáni. *(Szünet.)* Nem szól semmit?

STEVO Mit szólhatnék erre! *(Szünet.)* Azt hiszem, igaza van.

SARA Milyen ember ön, Andrejević úr? Miért nem harcol saját magáért? Ha dicsérik, kételkedik abban, hogy érdemes a dicséretre, és semmibe veszi azt. Ha pedig megtámadják, azt hiszi,

* Második, befejező rész. Folytatás az előző számunkból.

ez jogos, és visszavonul, nem tesz ellene semmit. Miért? Miért lenne igaza apámnak? Mit tud önről az apám valójában, hogy egyáltalán véleményt formáljon? Miért nem becsüli kicsit többre önmagát, Andrejević úr? Miért csak azokat tiszteli őszintén, akik sértegetik? Hát hazudtam! Az apám soha nem mondta, hogy ön primitív balkáni. Ellenkezőleg. Egyszer megemlítette, hogy ön egy tehetséges fiatalember, akire fényes jövő vár. Ez már szebben hangzik, nemde? *(Szünet.)*

STEVO Sokkal szebben.

SARA Megint hazudtam. Soha nem hangzott el ilyesmi. Az apámmal alig beszélgetek. Ma estig azt sem tudtam, hogy ön egyáltalán létezik. De most már tudom. És kérдем — nem sovány vigasz ez?

STEVO Kenyerem jaj, könnyek közt mosolygok;
egyképp irtóztat életem s halálom.

Érted jutottam, Hölgyem, ily nyomorba.*

SARA Ez mi?

STEVO Vers.

SARA Az öné?

STEVO Igen.

SARA Versekét ír?

STEVO Olykor.

SARA Mondja el még egyszer.

STEVO Ez egy hosszú vers utolsó strófája.

SARA Akkor az egészet mondja el.

STEVO Nem tudom fejből. Otthon van.

SARA Micsoda költő az, aki nem hordja magánál a verseit! Hát jó, akkor mondja el a záróstrófát!

STEVO Kenyerem jaj, könnyek közt mosolygok;
egyképp irtóztat életem s halálom.

Érted jutottam, Hölgyem, ily nyomorba.

SARA Gyönyörű sorok! *(Szünet.)* Kár, hogy nem ön írta. Ez Francesco Petrarca egyik szonettjének utolsó tercijnája! *(Szünet.)*

STEVO Ön az első, aki felismerte. Már évek óta ezt a verset mondogatom minden lánynak, akivel megismerkedem.

SARA Most először őszinte ma este. Minden más, amit mondott, szemenszedett hazugság, de ön úgy dobálózik velük, mintha hinné is azokat. Túlságosan el akar kápráztatni az intellektusával. Pedig

* Petrarca: CXXXIV. Csorba Győző fordítása.

ön nem intellektüel. Persze, ez nem jelenti azt, hogy nincsenek egyéb jó tulajdonságai. Talán még fontosabbak is, mint az intellektuális képességek.

STEVO Kicsit elhamarkodottan ítélt rólam.

SARA Lehet-e másképp ítélni?

STEVO Mindenkiről árulkodik valami részlet, ami észrevehető.

SARA Amit nem látni, azt tartsa az ember titokban. Engem nem érdekel, hogy ön mit gondol rólam, csak az, amit én gondolok önről. Egy egész élet — első látásra. Az emberek beleszeretnek egymásba az első látásra, öltre mennek az első látásra, a háborúk is így robbannak ki. Az első látásra ön is megtetszett Klaus úrnak, ezért egész idő alatt önnel társalgott. Egy percre se engedte át nekem. *(Szünet.)* Ezért érintettem meg az asztal alatt...

STEVO Elállt a lélegzetem. Bár Klaus urat figyeltem, mégsem fogtam fel, amit beszélt. Ön megbénította az agyamat. Szinte hihetetlen, hogy ez velem történik. Hiszen mi két világ vagyunk.

SARA Vártam, hogy ez következik: az ön kisebbségi komplexusa intőleg közbelép és figyelmezteti, hogy Sara Herzog tiltott gyümölcs, amelyhez nincs joga. Nem birtokolhatja. Senki nem birtokolhat semmit. Mindenki ott lop, ahol tud. A modor vékony leple alatt mindenki döggeszélyű. Velem együtt!

STEVO Nem vártam, hogy ezt teszi.

SARA Andrejević úr, ha én úgy viselkednék, ahogy ön tőlem elvárja, először is: nem lennék itt, másodszor: még az elvi lehetőség sem merülne fel annak, hogy lefektessen. Ezért hát hagyjuk az én viselkedésemet, inkább mondjon valami egyszerűt. Vagy inkább csak hallgasson. Ez is valami ezekben a lidérces időkben. *(Szünet.)*

STEVO Azon a napon, amikor először megláttam, összeveszttem a lánnyal, akinek udvaroltam. És másnap beiratkoztam a városi tánciskolába.

SARA Most nem táncolni akarok. Másmilyen játékokra gondolok. Arra kértem az előbb, mondjon valami egyszerűt, de nem azt, hogy az első pillantásra belém szeretett.

STEVO Rendben van. Szóval, boldog vagyok, hogy itt lehetek önnel.

SARA Ez túlságosan egyszerű. Talán őszinte, mégis patetikus. Senki nem boldog. Mindenki a másíkról hiszi, hogy boldog, és a neki járó boldogságot emészti fel. És mindenki kényszeredetten röhög, maga után vonszolva a kétségbeesését. Nem tudjuk meg-

szeretni azt, aki belénk szerelmes, sem pedig megváltoztatni, aki gyűlöl minket. Őn gyakran maszturbál? (Szünet.) Mert én — igen. Naponta ötször. Egész életemben ezt tenném, ha nem volna kismillió más unalmas kötelezettségem.

(Felfedi csupasz mellét. Megfogja Stevo kezét és a mellére teszi. Stevo teljesen elkábul. Sara lehunyja szemét. Majd megharapja Stevo kezét. Azután begombolja blúzát. Szünet. Hosszan egymásra néznek. Kopogás nélkül, egyszerre csak belép Sivić.)

SIVIC Bocsánat!

SARA Miért kér bocsánatot, ha nem is kopogott?

SIVIC Már mindenütt kerestem . . .

SARA És a legkevésbé gondolta, hogy épp a szobámban talál?

SIVIC Klaus úr fáradt, készül elmenni. Szeretne elbúcsúzni. Különösen öntől . . . Andrejević úr!

SARA Jövünk.

(Sivić kimegy, becsukja az ajtót.)

STEVO Ha csak egy perccel előbb lép be . . .

SARA Sivić úr már eléggé felnőtt embernek számít, neki igazán nem újdonság egy csupasz nő, s nem hiszem, hogy egy női mellről izgalomba jön. Különösen az enyémtől nem. Remélem, egy szép napon már AZT is az utcán csinálják, s akkor többé már nem misztérium, amelyre annyi időt és energiát pazarolnak! Mehetünk?!

STEVO Mikor láthatom újra?

SARA Hogy jut egyáltalán eszébe, hogy megint látni akar? Csak ön után, Andrejević úr! *(Stevo kilép a szobából, Sara utána. Lekapcsolja a villanyt.)*

ÖTODIK JELENET

(Andrejevićék szobája. Sötétség. Ajtó nyílik. Stevo lép be. Villanyt gyújt. Az asztalnál ül Simon, előtte borosüveg.)

SIMON *(énekel)* Ecc, pecc, kimehetsz,
holnapután bejöhetsz,
cérnára, cinegére,
ugorj cica az egérre,
fuss!

STEVO Mit csinálsz?

SIMON Ülök a tojásaimon.

STEVO Azt hittem, félsz a sötétben.

SIMON A világosságtól is félek!

STEVO Hogy múlt el az ünnep?

SIMON Milyen ünnep?

(Szünet. Stevo leül. Tölt magának egy pohár pálinkát. Újságot olvas.)

STEVO Alszanak mind, ugye? *(Szünet.)* „Népszínház: Vándormunkások. Előadás a vendéglátóipari dolgozók kongresszusa alkalmából.” Ez neked szól, de nem mentél el. Biztosan lemondták az előadást. „Szabadegyetem: előadás a vesekő képződésről, vetített képekkel.” Ez Andrejának való. Jól jön az általános műveltséghez. „Ügyeletes patika: Devedžić, Péter király útja 42.” „Marger vendéglő. Megérkezett Milica Miličević kisasszony, aki nemcsak az orosz románcok híres előadója, hanem klasszikus és szerelmi dalok kiváló énekesnője is. Annak érdekében, hogy vendégeink élménye és szórakozása teljes legyen, anyagi eszközeinket nem kímélve szerződtettük még a fiatal Katja Maturškat is.” Azt persze már nem írják, mire szerződtették. *(Ledobja az újságot.)* Tudod-e, Simon, hogy mi a huszadik században jobban élünk, mint előttünk az a milliárdnyi ember, mondjuk, a tizenegyedik században, vagy a török uralom alatt. Van újság, villany, s mindez természetes. Azoknak pedig a középkorban semmijük nem volt. Semmijük! Csak a sötétség, és az emberek földbe vájt lyukakban éltek, mint a férgek.

SIMON Ne ragadd el magad!

STEVO Simon, én itt fuldoklom!

SIMON Az agyadra megy ez a huszadik század, meg Herzog.

STEVO Herzog úr a megmentőm. Egyszer mindannyiunk életében megjelenik a megmentő. S ha nem ragadjuk meg az alkalmat — hát vége. Ez a Herzog alig egy év alatt már előléptetett referensnek. Ha így folytatja, csak hasznomra válik. Egy éve dolgozom, és ezerhétszázat keresek. Te pedig már mióta gürcölsz, és mennyit kapsz? Azt hiszed, az öcséd még mindig gyerek? A magam ura vagyok. Nem az az ember, amilyennek tíz évvel ezelőtt láttál. Felejtsd el. Megváltoztam.

SIMON Az ember mindig egyforma. Amilyennek születik, olyanak hal meg.

STEVO No jó, mondjuk, hogy ugyanaz vagyok, mint gyerekkoromban. Akkor miért van az, hogy akkor nem tudtam úszni, most meg tudok? Ha akkor dobtál volna be a vízbe, megfulladtam volna!

SIMON Most is megfulladsz.

STEVO Most már tudok úszni.

SIMON Mennyi ideig? Tíz percig? Tíz óráig? Tíz napig? Úszol vagy sem — megfulladsz! Mintha nem is úsztál volna. (*A szobából kijön Andreja, az ágyból kelt fel. Szünet.*) Éppen a huszadik századról beszélgetünk.

ANDREJA Ezért nem alusztok, ugye? Attól félték, átalusszátok az évszázadot. Pedig jobb, ha az ember alszik egy kicsit, aztán amikor felébred, józan. (*Szünet.*) Találkoztam Ljiljával. Kérdezte, hogy vagy, és üdvözetét küldi.

STEVO Ezt aztán igazán kibírom.

ANDREJA Tudja ő azt. Mondta is: Tudom, hogy nem érdekli, de azért add át neki üdvözetemet.

STEVO Itt van például ez a Ljilja. Jóravaló lány. Házias teremtés. Ha ma kedvem szottyanna, hogy feleségül vegyem, holnap már a lakodalmat ülnénk. De azért, mert bujkálok előle és kerülöm, még nem jelenti, hogy százszázalékig gyűlölném. Esetleg negyvenkilenc százalékban szeretem. No jó, de ha egy másikat szeretek ötvenegyszázalékban, akkor a két százalék túlsúlyt nyer, és Ljilja a vesztes.

SIMON A fenébe is azzal a két százalékkal!

STEVO Az életben két százalék igenis nagy dolog.

SIMON Nincs ma már szerelem. Csak a kutyáknál és a cigányoknál, mindenki más csak a százalékokat latolgatja!

ANDREJA Milyen volt a fogadás?

SIMON Ragyogó. Pezsgődurranás, női ruha suhogása, választékos pohárköszöntő, kultúra, civilizáció, huszadik század!

ANDREJA Néhány óra múlva az éhes munkások áthaladnak a Kőhídon, a monopólium felé. A munkanélküliek meg a piactéren ödöngenek. Ugyanebben a huszadik században!

STEVO Ne szédíts már ezzel a szociális költéssel! Ha már úgy meghatódtál, eridj Spanyolországba hősi halált halni! Én meg küldök egy levelezőlapot Berlinből. Aztán majd egy nap megkérdezik tőletek az újságírók, ismertétek-e Stevo Andrejevićet. Stevo

eközben vörösbort iszik Hamburgban, Marburgban, Würtzburgban. Kötelezettségeim vannak önmagammal szemben. Gyakran nézem a tenyeremet, és érzem, micsoda erő rejlik benne. Tudjátok, mi mindenre lennék képes ezzel a két kezemmel? Csodákat tehetnék! De ti azt akarjátok, hogy zsebredugott kézzel sétáljak, megnöcsüljek és berozsdásodjak. Ezt nektek, ni! Esküszöm, üstökénél ragadom meg a szerencsét, addig nem nyugszom! Kockázatos dolog, de hát kockázat nélkül még enni sem ül le az ember. Vagy mindent — vagy semmit! Stevo Andrejević hadat üzen a huszadik századnak! Az egykori kisfiú most fehér lovon, lobogó hajjal, kezében kopjával galopposzik a szemhatáron fénylő perspektíva felé! Önök pedig, uraim, folytassák csak a pincérkedést és kacsingassanak csak a forradalomra. Stevo Andrejevićnek nincs ideje hosszasan elemezni az önök helyzetét. Ugyanis a sajátjával van elfoglalva. Ebben az értelemben tehát most felkel (*Stevo feláll*), és elvonul a megérdemelt nyugovóra. (*Stevo kimegy a szobából. Szünet. Andreja felkel. Ő is kimegy. Szünet. Simon a tenyerét nézi. Belép Vera, átöleli Simont. Simon sírva fakad. Vera simogatja a fejét. Simon megnyugszik, majd hosszan Verára néz.*)

SIMON Az istenért, Vera, szülj egy fiút!

HATODIK JELENET

(*Vera a javasasszony nál.*)

JAVASASSZONY Feküdj le. (*Vera lefekszik.*) Tedd széjjel a lábad. (*Vera szót fogad.*) Azt mondod, egyszer sem akarattal történt?

VERA Nem. Nem bírom kihordani.

JAVASASSZONY És az orvos mit mond?

VERA Azt mondja, feküdnöm kellene kilenc hónapig!

JAVASASSZONY És te?

VERA Kilenc hónapig nem maradhat a ház gazdasszony nélkül!

JAVASASSZONY Csinálja helyetted a férjed!

VERA Látástól vakulásig dolgozik!

JAVASASSZONY Előbb kellett volna jönnöd.

VERA Az istenre kérlek, tegyél valamit!

JAVASASSZONY Az isten nem tud itt segíteni. (*Begyűjtja a paraszas kályhát. Keresztet vet. Beleköp a vízbe.*) Szív a karón, Szív a vasvillán. Szív a kaszán. Nyisd nagyra szemed, és láss!

Mit látsz? Férget poshadt vízben. Kocsonyás ég, se főtt, se lent. Feszülő halhólyag. Nyitott agy az istentelen szeleknek. Ördögök, ördögök kicsi, szárnyas lovakon. Elvágott erek, gyógyíthatlan fekélyek, ki nem mondott titkok. Hozd a gyereket, hadd jöjjön ki, hadd örüljön. *(Eloltja a tüzet. Megpaskolja Vera hasát.)* Kösd föl a havikötőt a Vardar mellett. Gyújts egy nagyobb gyertyát Szent Petka napján. A férjed ingét vidd a malomhoz. Nekem meg adj két bankót.

VERA Ez segít majd?

JAVASASSZONY Nem tudom.

VERA Akkor meg minek ez az egész?

JAVASASSZONY Mert így szokás.

HETEDIK JELENET

(Stevo az irodában, az asztalánál ír. A szomszéd helyiségből átjön Sivić.)

SIVIĆ Ejha, de szorgalmasak vagyunk! Napról napra jobban haladunk a számlátrán. Csakhogy a gyors sikernek is megvan a hátulütője. Például a túlzott önhittség. És ez abba a kísértésbe vihet, hogy elcsábítjuk a főnök lányát. Most megkérdezheti, mi közöm hozzá. Semmi. Éppenséggel semmi. Mint ahogyan az öccséhez, az ifjúkommunistához sincs semmi közöm, de nagy a gyanúm, hogy börtönbe kerül, ha ön idejében észre nem téríti. Az iszákos bátyja meg, ha nem tévedek, elveszett eset. Andrejević úr, az öccsével kapcsolatban aggályaim vannak. Bizonyos emberek, akikről tudom, hogy kik, szemmel tartják, és ez veszélyes lehet. Azt kérdi, honnan tudom? Mindenről tudomást szerez az ember. Ezen a falon át még azt is hallani, amint a szülei megbeszélik, mi lesz a másnapi ebéd. Vékonyak a falak. Mi több, könnyen le is rombolhatók. A szó szoros értelmében. Akkor aztán Herzog se menti meg. No, viszlát, Andrejević úr! Jó étvágyat az ebédhez. *(Kimegy. Stevo gondolataiba mélyed. Szünet. Aztán folytatja a munkát. Később kopogás hallatszik.)*

STEVO Tessék! *(Aco lép be.)*

ACO Szervusz, Stevo.

STEVO Szervusz, Aco. Mi újság?

ACO Főnök a saját levemben. A kamionért jöttem. De ez nem munka!

STEVO Tessék, foglalj helyet. Rágyújtasz? *(Cigaretttával kínálja. Aco kivész egyet. Közben Klaus lép be az irodába.)*

STEVO Parancsoljon, Klaus úr.

KLAUS Sivić úr elment már?

STEVO Igen. Két perccel ezelőtt.

KLAUS Akkor semmi, csak folytassa a munkáját. *(Belenéz a kartotékrendszerbe.)*

STEVO Szóval, mi a probléma?

ACO Beadtuk a kamiont generálózásra, ennek az árát ki is fizettük, de csak a fényezést csinálták meg.

(Klaus meghallja, jelentőségteljesen pillant Acóra és Stevóra. Aztán folytatja, amibe belekezdett.)

STEVO Lehetetlen!

ACO Pedig így van. Ocsmány átejtés.

STEVO És miért nem reklamált az átvételnél?

ACO Mit reklamáljak?! Látom, hogy átfestették, minek szedném szét a masinát csak a reklamáció kedvéért. Reggel aztán halom, ugyanúgy kopog a motor, mint azelőtt. Mindenki mindenütt lop, de ez most meghalad minden mértéket. Kiállítottatok a számlát az ékszíj, a lánc, a csapágy, a gömbcsukló, az olajsűrű és a hengerfej cseréjéről, s amikor felnyitom a motorháztetőt — látom, hogy minden ugyanolyan, mint volt!

STEVO Nem tudom, hogyan történhetett, de módunkban áll kivizsgálni.

ACO Stevo, ne magázz, és ne hadard nekem itt ezt a hivatalnokszöveget, hanem mondd meg, kit lehetne fülön fogni ezért a disznóságért. A főnököm toporzékol. Én vagyok a felelős ezért a kamionért. Azt mondja, ő fizette a javítást, a többi az én gondom. Reggel már indulnom kellett volna Vranjéba, és így odaveszett az egész napom. Kicsi gyerekem van otthon!

STEVO Ne hozzon kellemetlen helyzetbe. Mondtam, hogy kivizsgáljuk az ügyet, és jóvátesszük a dolgot.

ACO Akkor gyereünk, intézzék el!

STEVO Megvan ennek a módja.

ACO Nekem hibátlan kamion kell.

STEVO Csak semmi láрма, mert ha a dolgot pusztán jogi szempontból tekintjük, a kamion átvétele megtörtént, és ezzel a mi kötelezettségünk lezárult. Aláírták, hogy rendben átvették.

ACO Hogyan, ha egyszer semmi sincs rendben? Most a saját zsebből fizessenek egy teljes javítást, és álljak ott a szerelők mellett, hogy ne lopkodják ki a csavarokat?

STEVO Az már biztos, hogy nem én fogok fizetni!

ACO Stevo, száz embert röptek a levegőbe. De te a százegegyedik leszel!

(Klaus kimegy a szobából.)

STEVO Ide figyelj, Aco!

ACO Most ugye tegezel, de amíg idebent volt az az alak, magáztál! Mit figyeljek?

STEVO Nézd, nekem ehhez az ügühöz semmi közöm.

ACO Akkor mit seggelsz itt, mint holmi referens, te ökör! Ha pedig cigarettával kínálsz, akkor legalább tüzet is adj! (Eldobja a cigarettát. Kimegy, és bevágja az ajtót maga mögött. Szünet. Belép Klaus.)

KLAUS Valami probléma?

STEVO Nincs, Klaus úr, minden rendben van.

KLAUS (figyeli, amit Stevo ír) A szállítás, úgy látom, nemso-kára befejeződik. Nagyon jó! Most pedig törölje ezt a három tételt!

STEVO De hát hogyan gondolja, Klaus úr?

KLAUS Egyszerűen — húzza ki! (Szünet.) Két vonallal!

STEVO (áthúzza) Így?

KLAUS Pontosan. Látja, milyen erő rejlik egy tollban? Ami az előbb még létezett, annak immár semmi nyoma. Pedig csak át van húzva.

STEVO És mit szól majd Herzog úr, ha meglátja?

KLAUS Mit szólhat? (Szünet.) A kereskedelem bizony furcsa valami, Andrejević úr. Az emberi tevékenység legösszetettebb területe. Kezdetben volt a tőke. (Órájára pillant.) Vége a munkaidőnek. Mi lenne, ha megkóstolnánk a maguk házi főzésű pálinkáját, amit úgy dicsért?

STEVO Ó, Klaus úr!

KLAUS Csak még előbb virágot veszek a háziasszonynak.

STEVO Ugyan, Klaus úr! Nem szükséges!

KLAUS Vannak dolgok, melyeket udvariasságból teszünk.

STEVO Ó, Klaus úr! Bárcsak előbb szólt volna, hogy kellően felkészüljünk.

KLAUS Szeretek olyankor látogatóba menni, amikor nem készülnek.

NYOLCADIK JELENET

(*Andrejevićék háza. Dimitrija farigcsál. Aco és Andreja beszélget. Vera mos. Simon alszik.*)

ACO Amíg az a sváb odabent volt, Stevo egyfolytában magázott. Aztán fordult a kocka.

ANDREJA Valami nincs rendben nála.

ACO Egyikünkénél sincs rendben, de ő mégiscsak túlzásba viszi.

ANDREJA Majd beszélék vele.

ACO Az a legkevesebb. De én mit csinállok kamion nélkül?!

ANDREJA Úgyis elkezdjük a sztrájkot. Aztán majd meglátjuk.

ACO Nem ettem maszlagot! Ej, Stevo, Stevo!

STEVO Klaus úr mindjárt itt lesz. Vera, mama, csináljatok rendet! Te itt vagy, Aco? Simon, kérlek, ébredj! Klaus úr csak virágot vesz, és máris jön, pálinkakóstolóba. Hozzatok a tavalyiból! (*Aco kimegy.*) Aco, hová mész? Készítsetek valami harapni-valót is. Meg salátát. Sajt van?

SIMON Mit mondasz, ki jön ide?

STEVO Klaus úr, egy pálinkára!

SIMON És miért kell nekem ébren lennem, amíg ő pálinkázik?

DIMITRIJA No, és ki hívta meg?

STEVO Én! Talán valami kifogásod van ellene?

DIMITRIJA Nekem aztán tökmindegy.

MARIJA Kicsoda jön?

STEVO Mama, mondtam már, hogy Klaus úr jön.

MARIJA És miért éppen hozzánk, hiszen annyian vagyunk!

STEVO Mama, kérlek, vedd le ezt a kendőt, és tedd fel az újat.

ANDREJA És én mit vegyek föl?

STEVO Andreja, a fenébe is, hagyj békén!

ANDREJA És te miért nem hagyta békén Acót?

STEVO Majd később elmagyarázom.

ANDREJA Értem én!

STEVO Semmit nem értesz!

ANDREJA Tudom, hogy ki az, akinek nem világos egy s más.

STEVO Simon, kelj fel, menj és mosakodj meg!

SIMON Miért nem viszed el azt a svábot egy olyan családhoz, amelyik inkább kedved szerinti?

MARIJA *(fején az új kendővel)* Így most már jó?

STEVO Jó.Vera, hozd az édességet.

SIMON A saját feleségednek parancsolgass.

VERA Hagyd most, Simon!

SIMON Hagyd most, hagyd később, így múlik el az élet!

DIMITRIJA Talán itt maradna ebédre is? Nincs kifogásom ellene. Maradhat vacsorára is. Vagy akár holnapig — akár reggelire.

(Stevo a tükörben nézegeti magát. Megfésülködik. Leül. Órájára néz. Csönd. Szünet. Mindannyian várakoznak.)

MARIJA Kire várunk?

DIMITRIJA Ördögre!

MARIJA Az ördögöt kergetni kell. Hess, hess!

(Szünet. Csönd. Várakoznak.)

DIMITRIJA Ha úgy tetszik, akár várjátok Szent Habakukot. *(Tolószékével az ajtó felé megy. Abban a pillanatban kopogás hallatszik. Dimitrija visszatér. Stevo felugrik és ajtót nyit.)*

STEVO Parancsoljon, Klaus úr. Tessék. Ez az édesanyám, Marija.

KLAUS Örvendek, Andrejevićné asszony. *(Odanyújtja a virágot, Marija zavartan veszi át.)*

STEVO Az apám, Dimitrija. *(Klaus biccent.)* A bátyám, Simon. *(Biccentés.)* Az öcsém, Andreja. *(Biccentés.)* A sógornóm, Vera. *(Biccentés.)* Parancsoljon, foglaljon helyet.

KLAUS Köszönöm. *(Leül.)* Stevo úr már napok óta igen kedvesen invitál, hogy látogassam meg az önök családját, de csak most tudtam időt szakítani rá. Ez tehát a házuk. *(Körbetekint.)* Szép. És mivel foglalkozik ön, Andrejević úr?

DIMITRIJA Tessék? Pikulát faragok.

STEVO Apám neves kőműves volt. A bátyám pincér, az öcsém pedig kereskedőseged.

KLAUS *(Andrejához)* Hol?

ANDREJA A csemege- és gyarmatáru-kereskedésben.

KLAUS A Ristić-palotánál? Igaz is, mintha egyszer láttam vol-

na ott. *(Vera körbekínálja a salátát és a pálinkát.)* Ez hát az a híres pálinka? *(Elvesz egy poharat.)* Ön nem iszik, Andrejević úr?

DIMITRIJA Nem. Korán volt az ebéd.

KLAUS És ön?

ANDREJA Nem iszom.

KLAUS *(Simonhoz)* És vajon ön, iszik-e?

SIMON Ha már lúd, legyen kövér. *(Elvesz egy poharat.)*

STEVO Egészségére, Klaus úr! Szívből köszöntöm, s kívánok erőt, egészséget, hosszú életet!

KLAUS Éljen! *(Iszik.)* Valóban finom. Hol van a kedves édesanyja? *(Stevo felkel, hogy megkeresse Mariját. Marija, kezében a virággal, a konyhában áll, reszket.)*

STEVO Mi van, anyám? Mi történt?

MARIJA Vadhús . . .

STEVO Miféle vadhús? Gyere be, vendégünk van. *(Stevo visszatér Klaushoz.)* Tessék, vegyen pár falatot! Parancsoljon! Vagy talán édességet? Remek birsalmasajtunk van.

KLAUS Nem, köszönöm. Elég lesz.

STEVO Mivel kínálhatnánk meg?

SIMON Talán énekeljünk és perdüljünk táncra.

KLAUS Igen. Észrevettem, hogy itt nagyon szépen énekelnek és táncolnak.

SIMON Helyes az észrevétele. Mindenki azt hiszi, hogy csak ezt tudjuk.

STEVO Az édesanyám gyönyörűen énekel.

KLAUS Csodálatos lenne, ha elénekelne valamit.

STEVO Mama! Mama, gyere, énekelj valamit Klaus úrnak!

MARIJA *(előjön, s szinte extázisban énekelni kezd)*

Jaj, anyám, aki megszültél!

Gyönyörűszépnek miért szültél?

Városba járnom nem lehet.*

(Szünet.) Vadhús! *(Visszamegy a konyhába. Szünet.)*

KLAUS Vadhús?

STEVO Ne haragudjék! Anyám nagyon fáradt.

KLAUS Mi az a vadhús?

STEVO Asszonybeszéd. Babona: azt mondják, ha valakinek hajszál akad a torkán, akkor a hajszálát körülnövi a bőr, ami nem emberbőr, aztán addig nő, amíg meg nem fojtja az embert.

* Nagy László fordítása.

KLAUS Érdekes. (*Andreja egyhajtásra kiüssza a pálinkát.*) Azt mondta, nem iszik.

ANDREJA Mondtam.

(*Szünet. Farigcsálás közben Dimitrija megvágja az ujját. Morogva káromkodik, szívja az ujját.*)

KLAUS Megvágta magát?

DIMITRIJA Meg. (*A pálinkásüvegből kortyol egyet, majd az ujjára köpi.*)

KLAUS Megfigyeltem, hogy a nyelv, amelyet beszélnek, a leg-tisztább szerb nyelv.

ANDREJA A Vardar-Bánságban élünk, ezt a nyelvet beszéljük.

KLAUS No, és elégedett a munkájával az üzletben? A fizetés bizonyára nyomorúságos, a munka meg nehéz, nem?

ANDREJA Sok a munkanélküli.

KLAUS Ez azt jelentené, hogy ön úgy fojtja el az elégedetlenségét, hogy a másokéval hasonlítja össze? Meglehetősen konzervatív gondolkodásmód.

ANDREJA Klaus úr, és ön elégedett a munkájával?

KLAUS Hm, hát nem éppen. Ha megtehetném, semmit nem csinálnék, csak utazgatnék és olvasnék.

ANDREJA Ez tökéletes burzsoá szemlélet.

STEVO Andreja, hagy most ezt.

KLAUS Igaza van. Burzsuj vagyok. Mindig is az voltam. Nem szégyellem. Mindenki az, ami — s érje be azzal.

ANDREJA Fordítva! Mindenki iparkodik elérni, amit csak lehet!

KLAUS Olykor nehezen megy.

ANDREJA Persze hogy nehezen, de megvalósítható. A török uralom alatt, ötszáz évig, az emberek meg voltak győződve arról, hogy még álmodniuk sem szabad az uralom megdöntéséről, s lám, az megroppant és összeomlott, mint a korhadt deszka. Igaz, hogy ötszáz év múlva, de mégiscsak bekövetkezett. Vagy itt van az Osztrák—Magyar Monarchia. A nagy birodalom úgy hullott darabjaira 1918-ban, mintha sohase lett volna. És Ristić úr palotája is, a téren, amely oly szilárdnak és örökkévalónak tetszik, egy nap majd úgy vész a semmibe, mintha nem is állt volna azon a helyen.

KLAUS Ezt nevezik a történelem dialektikus értelmezésének!

SIMON Még egy pálinkát, Klaus úr? *(Tölt magának.)*

KLAUS Nem, köszönöm. No jó, ha a török birodalom összeomlásáig ötszáz évnek kellett eltelni, akkor mennyi kell a Ristić-palota eltüntetéséhez?

SIMON Két óra csákányozás és lapátolás.

KLAUS És ki fogna kézbe csákányt meg lapátot?

ANDREJA Többek között — én!

KLAUS És mi a kifogása Ristić úr ellen?

ANDREJA Személy szerint semmi, de a hozzá hasonlóak ellen igenis van.

KLAUS És ez konkrétan mit jelent?

ANDREJA Autóval járnak.

KLAUS Ez még nem bűn.

ANDREJA Elhúznak a homályos ablakaink előtt, s úgy néznek ránk, mint a tejben a légyre. Mindig sietnek. Reggeli után sietnek ebédelni. És csak mennek, mennek, évszázadok óta. Megfélemlítenek minket frázisokkal, misztériumokkal, dogmákkal. Fenyegetőznek, hogy elveszik a kenyerünket, lerombolják házainkat, összeroppantják az állkapcsunkat. Mi pedig rémülten térünk ki előlük az útból, és lengetjük a kalapunkat. Mindaddig, amíg félünk, keresztülgázolnak rajtunk. A szabadság napja akkor virrad föl, amikor leküzdjük a félelmet. Akkor lesz szabadság, ha majd a dohos padlásokról az utcára ürítik ki a ládákat, kidobják a nedves gyapotágyneműt, ha kiirtják az utolsó csótányt, patkányt és maláriaszúnyogot, és ha majd minden ház fehér lesz, kinyílnak az ablakok, s mindenki a forrás tiszta vizében moshat, és a tavaszi napsütésben száríthatja a kitergetett ruhát.

SIMON Bravó! És ha beülök a kávéházba, a tulaj maga szolgál ki.

KLAUS Ez forradalom!

ANDREJA Nevezze, aminek akarja.

KLAUS Önnek költői vénája van! Amit most elszavalt, olyan lenyűgözően hangzott, hogy egy pillanatra azt gondoltam, előre megtanulta az egészet. *(Órájára néz.)* Bocsánat, de sietnem kell. Ebédre várnak. Nem tudom, mennyire szerencsés dolog, ha most említtem meg ezt a dolgot, de végül is, miért ne? Talán önnek kellett volna megemlítenem elsőként, Stevo úr. A képviselőtünk irodájáról van szó, amelyet sürgősen bővíteni kell. Szorít a konkurrencia, ki kell nyomulnunk a főútra. Csakhogy itt van az önök

háza, szinte odatapadva az irodához. Jó áron megvennénk a házukat. Kérem, gondolkodjanak erről.

DIMITRIJA Szó sem lehet róla. *(Szünet.)* Szó sem lehet róla.

STEVO De apám!

DIMITRIJA Erről szó sem lehet!

STEVO Klaus úr, megfontoljuk a dolgot, természetesen. Meglátjuk.

DIMITRIJA Te ne avatkozz bele!

KLAUS Nagyon kellemes volt. Köszönöm, és a viszontlátásra!

STEVO Bocsásson meg, ha valami nem volt a kedvére való. *(Klaus kimegy. Stevo kikíséri. Szünet. Csönd. Stevo visszajön.)*

DIMITRIJA Mikor beszéltél vele erről?

STEVO Semmit sem tudtam. Esküszöm, most hallottam róla először.

DIMITRIJA Te majd azt adod el, amit magad keresel meg és szerzel. Ehhez semmi közöd! Ez az enyém!

STEVO Jól megfizeti az árát.

DIMITRIJA Nekem ezt senki emberfia meg nem fizeti. És a lábamért ki fizet vajon? Erről a tetőről estem le!

STEVO Nem a lábadról van szó.

DIMITRIJA Pedig azt gondolom, épp arról van szó. Csakis arról.

STEVO Beszéljünk értelmes emberek módjára!

DIMITRIJA Nem kérek az eszedből. Hagyj békén!

STEVO Te hagj engem békén! És ti, mindannyian! Torkig vagyok veletek! Átkozott bugrisok! Ragaszkodtok az elavult szokásokhoz és a rögeszmékhez, mint a vak a botjához. Szégyent hoztatok rám. Úgy néztétek a vendéget, mintha valami ismeretlen, szörnyű betegséggel fertőzne meg mindenkit. Amit nem ismertek, az nektek átkozott, idegen, ellenséges. Szorítjátok a gatyakorcot, csak az a fontos, és egy szikrányit sem engedtek abból, ami a tiétek, bárhogyan legyen is — ilyenek vagyunk! Engem Európa szólít, ti pedig ebben a rothadt porfészekben azt sem ismeritek el, hogy ember vagyok. Ha sikerül innen kitörnöm, elrepülök!

ANDREJA Majd még emlékművet állítanak neked a hídnál. Ott lesz Péter király lovasszobra, Sándor király lovasszobra és Stevo Andrejević lovasszobra.

STEVO Hallottuk a te szónoklatodat is! Engem ki akarnak rúgni az állásomból a te éretlen tetszelgő politikázásod miatt?! Láttuk, ki vagy te!

ANDREJA Akkor azt is lássuk, te ki vagy! Ha egyáltalán vagy valaki! Egy kém hálójába akadtál!

STEVO Klaus úr nem kém.

ANDREJA Jobban ismeri a városunkat, mint mi magunk, akik itt születünk. Nem. Simon a kém.

SIMON Már hogy lennék kém? Dehogy vagyok!

MARIJA Bedagadt torokkal sem lélegezni, sem énekelni nem lehet. A vadhúst körömmel kell kitépni, a sebet tüzes vassal kiégetni. Ti pedig veszekedtek. Hát ez a legfontosabb? Csak elnézlek benneteket, de nem tudom, kik vagytok. Nem ismerek rátok.

STEVO Én a fiad vagyok, Stevo, ez pedig itt a férjed, Dimitrija, az isten szerelmére, mondd már neki, engedje eladni a házat, hiszen szép pénzt kapunk, aztán majd fészket rakunk másutt.

MARIJA Hova költözünk?

SIMON A Marsra.

MARIJA Az merre van?

SIMON A Péter-kapunál.

STEVO A karrierem függ minden egyes lépéstől. E pillanatban pedig épp ettől a rohadt háztól.

DIMITRIJA A seggedet törölheted ki a karriereddel, ezt a rohadt házat pedig hagyd, dőljön csak az én nyakamba, úgy, ahogy van.

STEVO Mit tudsz te a karnierről, vén tuskó! Egész életedet a robotban töltötted. Nekem meg huszonhat éves koromra saját irodám van.

DIMITRIJA Mesterember voltam, kőműves.

STEVO Micsoda mester az, aki leesik az állványról. Megnézheted, milyen házat húztál föl.

DIMITRIJA Olyat építettem, amelyet tudtam. És ha neked rombolhatnéd van, hát akkor szedd a sátorfádat, és vissza se gyere! Te elvetemült fajzat!

STEVO Te akarsz kidobni engem? Ahhoz előbb kell felkelned! *(A tolokocsit, amelyben apja ül, a falhoz vágja. Andreja odaugrik, és Stevóra üt. Odaszalad Vera, szétválasztja őket.)*

SIMON Hagyd, gyilkolják csak egymást! *(Szünet.)*

DIMITRIJA Ha tudtam volna, hogy mivé lesztek, bizony nem csinállok gyereket! Ti tékozlók! Nem ismertek sem istent, sem ördögöt. Nálátok nincs rend sem a fejben, sem a testben. Csak kapkodtok, rohangásztok ide-oda, mint a töketlen kutya. Azt hiszitek, röptében kapjátok el a legyet. Még hogy Európa szólít! Európa

fingik rátok! Sóhajtoztok Németország után! És apátokat, aki itt maradt láb nélkül, mert otthont emelt fölétek, kutyába se veszitek, azt se tudja, mennyi kétszer kettő, s akadályozza az európainak a karrierjét. Rosszul sáfárkodtok. Hitelbe éltek. Elsüllyedtek majd egy lyukban, elnyel a pókháló, nevetek elhal, gyökereketek kipusztul, nem marad utánatok semmi nyom. Nincs annyi könnyem, amennyire sajnállak, s amennyit onthatnék értetek.

(Andreja fölkel és kisiet.)

MARIJA Andrejaaaaaa!!!!

KILENCEDIK JELENET

(Szoba Sivićek házában. Kopognak. A szomszéd szobából, házi-köntösben kijön Sivić. Ajtót nyit.)

STEVO Jó reggelt, Sivić úr. Bejöhetek egy pillanatra? Megkérném egy szívességre. *(Sivić betessékeli, Stevo belép.)* Köszönöm. *(Szünet.)* Az öcsémet letartóztatták tegnap este, amikor sztrájkba kezdtek. Voltam a rendőrségen, de ott azt mondták, még nem számolták meg, hányan vannak bent, nem hogy még azt, kicsoda közülük Andrejević. Az előbb Herzog úrral beszéltem, ő mondta, forduljak önhöz. *(A másik oldalról Sara jön be hálóingben, s megáll Stevo háta mögött. Stevo nem veszi észre.)* Úgy tudom, az ön bátyja ott dolgozik. Andrejával még akkor beszéltem, amikor ön figyelmeztetett, s meg is ígérte, hogy megjavul. Nem tudom, hogyan történt ezzel a sztrájjal, de biztos vagyok benne, ha ön most segít, soha többé nem fordulhat elő ilyesmi. Erről kezeskedem. Kérem, Sivić úr! Otthon egyszerűen kibírhatatlan a helyzet. Anyám az én vállamon sírta át az egész éjszakát. Mindenki azt hiszi, hogy nekem valami közöm van ehhez. Mintha legalábbis én tartóztattam volna le.

SIVIĆ Sara, miért nem mész az ágyba, fontos beszédem van Andrejević úrral.

STEVO *(megfordul, s meghökken, amikor meglátja Sarát)* Herzog kisasszony!

SARA Foglaljon helyet, Andrejević úr!

STEVO Bocsánat! Nem tudtam...!

SARA Mit nem tudott? *(Sara Sivićhez lép és átöleli a derekát. Mindkettlen Stevót nézik. Szünet.)*

STEVO Sivić úr, tudna segíteni?

SIVIC Nem.

STEVO Nem tenne mégis valamit?

SIVIC Nem.

STEVO Sivić úr, nagyon kérem!

SIVIC Nem.

(Szünet. Stevo feláll. Egy darabig bámulja a két embert. Majd kimegy. Szünet. Sara meg akarja csókolni Sivićet, de az arcul üti. A lány hozzásimul, hogy kivédje a következő pofont.)

TIZEDIK JELENET

(Klaus szállodai szobájában Stevo és Klaus. Előttük a földön konyakosüveg.)

KLAUS *(Stevónak konyakot tölt)* Végtére is, miért nem hagyja az öccsét odabent a hűvösön?

STEVO Nem, köszönöm Klaus úr, elég volt.

KLAUS Igyon csak, fiatalember! Kicsit engedje el magát! Szinte görcsben van! Tehát, miért gondolja, hogy jobb neki szabadságban? Talán éppen ő maga kívánja a börtönt. Esetleg szántszándékkal igyekezett bejutni oda? Ez ugyebár hihetetlenül hangzik, de hát az élet telis-tele van meglepetéssel. Tudok néhány ilyen példát a paradoxális logikára, a normális viselkedés fordítottjára. Ne felejtse el közben azt a lényeges elemet, hogy szláv emberről van szó! Ez az adat talán válasz lehetne arra a kérdésre, miért akarja valaki a börtönben találni magát. Ezért mondom, hogy ez a szláv mazochista lélek szindrómája. Ha valami nem megfelelő, senki nem mozdítaná a kisujját sem a helyzet javításáért, sőt, ezt bizonyos mértékig élvezzi. Pedig itt a Balkánon soha nem mentek jól a dolgok. Már húszezer évre visszamenőleg sem. És ha ebben a káoszban valaki segítőkésznek mutatkozik, azt itt nem fogadják nagy jóindulattal. Ellenkezőleg: gyanakodva visszautasítják. És marad továbbra is a hanyatlás állapota. Önök arra vannak ítélve, hogy ebben az állapotban éljenek: nem a pusztulásra, mert a pusztulás nem meghatározott állapot, sem pedig a jólétre, amelytől távol vannak, hanem a folyamatos, biztos süllyedésre. Mindig ugyanab-

ba a lyukba, ugyanúgy, újból és újból. Kitartóan, önfejjén. Soha nem szereznek semmilyen tapasztalatot. Ez nevetséges. Még a medve is megtanul biciklizni a cirkuszban. A fiataláguk azzal telik, hogy szotyolát rágcsálnak a korzón. Más olvasmányuk nincs, csak a rablókról szóló képregények. Az ideáljaik pedig azok az örültek, akik a Szomorú vasárnap melódiájára lesznek öngyilkosok. Kávéházban lopják az időt, a módszeres ivásról fogalmuk sincs. Már két pálnka után ugrál a szemük, ölelkeznek, csókolóznak és öklüket rázzák az egész világra. És közben már azzal sem törődnek, mit forralnak mások a hátuk mögött. Vagy ne igranak, vagy pedig tanulják meg, hogyan kell! Az ön öccse, Andreja, tökéletesen beleillik ebbe a kategóriába, de bizony isten, ön sem áll messze tőle, még ha más eset is. Tennie kell valamit a saját érdekében. Szabaduljon meg ettől a mazochizmustól, és tegye azt, amit a szíve diktál. A szív sohase hajlamos a mazochizmusra, mindig a fej okozza a problémákat. Teljes tudatában vagyok annak, hogy más kín is gyötri: ön nem tudja, mit is akar a szíve valójában. Pedig ez hamis dilemma. Soha nem is engedte, hogy a szíve megszólaljon. Elfojtva ott tartja a szivarzsebben, s ezért van, hogy nem hallja meg a belső sugallatot. Hagyja a szívét szabadon — akkor majd megszólal! Természetesen egy csomó más bonyodalom is van. Ilyen például a hovatartozás és a tradíció érzésének a hiánya. Milyen messzire tudja visszavezetni az őseit? Hogy hívták az ükapját, ükanyját? Alig hiszem, hogy tudná! Látja, én tudom. A családom gyökerei a tizennegyedik századba vezetnek. Felteszem, hogy a különbség csekély, de másfelől . . . másfelől a kultúra és a hagyomány általános emberi vívmány. Goethe ugyanannyira az önöké, mint az enyém! Ön jó külsejű, éles eszű fiatalember, aki arra született, hogy sikeres legyen. Együtt megyünk Németországba. Tökéletesíti majd a nyelvtudását a Rajna melletti birtokon. És az ízlését is. Két hónap után az árnyalati különbségeket is észreveszi az azonos borfajtákon belül. A testét teniszezéssel és úszással fejlesztheti. Elméjét pedig válogatott olvasmányokkal Szórákozik majd. És nem fél többé saját magától. Kozmopolita lesz, aki minden elképzelésében, döntésében, lépésében biztos. Én pedig ott leszek ön mellett, figyelemmel kísérem a fejlődését. Győztesen térünk vissza ide. Ön versírással próbálkozik. Csakhogy a múzsák kerülnek a szalma- és faggyúszagot. Hiszem, hogy bizonyos fokig az egyszerűség és a falusi környezet ihletet ad, de csak akkor, ha a műveltség és a kultúra szűrőközege által megtisztul. Más

szóval: az embernek meg kell őriznie ártatlanságát, de közben tapasztalatokkal is kell gazdagodnia. Ön még mindig a naiv ártatlanság szakaszában van. Még nem veszítette el a szüzességét. Kicsit otromba szexuális hasonlat, de pontos. Önt meg kell erőszakolni. Zavarba ejti, amit mondok, de én meg akarom zavarni. Valakinek meg kell önt ragadnia a hajánál fogva, összetörni a csontjait, felnyitni a szemét, fülét, orrát, porrá zúzni, meggyúrni, és új emberi lényé összerakni. Bár megvan a szeme, füle, orra, mégsem használja! Díszként hordja csupán. Nem lát, nem hall semmit. Bárgyú, hipnotizált, kispolgári féllálomban él, és várja a kinyilatkoztatást, a csodát, készül a nagy pillanatra, amikor végre élni kezd, ám mindinkább kételkedik benne, hogy az valaha is bekövetkezik. Az évek pedig mennek, a napok rohannak — s elfut az élet! Körültekint — és pusztaságot lát! A csoda nem történt meg, a szokás megrögződött. Irány a legközelebbi kávéház, és miközben poharát emeli az odatévedők egészségére, ködös vízióit siratja el arról, amivé lehetett volna. Én valami mást kínálok. Azt a lehetőséget, hogy szakítsa el a köldökzsinórt, amely ide köti, s emelkedjen föl saját magához. Aztán térjen vissza a környezetébe, s vezesse őket is, mert maguktól képtelenek eljutni odáig. Felajánlom önnek szerény segítségemet. A kezemet nyújtom. *(Mefogja Stevo kezét. Szünet. Egymásra néznek. Szünet. Klaus az asztal alatt fogdosni kezdi Stevót. Stevo zavarba jön.)*

STEVO Klaus úr, mennem kell. *(Szünet.)* Muszáj. *(Szünet.)* Klaus úr! *(Szünet.)* Hagyjon elmenni, Klaus úr. *(Szünet.)* Klaus úr, kérem, hagyjon elmenni. *(Szünet.)* Klaus úr, hagyjon elmenni!

(Klaus elengedi. Stevo feláll, szédelegve megy ki a szobából. Klaus felhajt egy pohár konyakot.)

TIZENEGYEDIK JELENET

(Börtön. Beszélő. Andreja összeverve. Stevo.)

STEVO Szervusz, Andreja! *(Andreja rábólint.)* Hogy vagy? *(Andreja ismét bólint.)* Nem tudtam korábban jönni. Nem engedik. Ezt az öt percet is alig tudtam kikönyörögni. Milyen furcsa szag van itt! Kerestem valami kapcsolatot. Minden rendbe jön. *(Andreja bólint.)* Az öregek jól vannak, sokszor üdvözlönek. Küldtek cigarettát meg ételmet. Le kellett adnom, amikor beléptem, de

itt majd odaadják neked. (*Andreja bólint.*) Tudod-e, mi újság? Vera állapotos! Elhatározta, hogy végig feküdni fog. Mindenáron szülni akar. Látod, nemsokára unoka is lesz. Simont kirúgták az állásából. Biztosan részeg volt. De nem akarja megmondani. Nincs a városban. Katonái gyakorlatra ment. Mindennap hadgyakorlat van. Félek, hogy engem is beszippantanak. Biztosra veszem, hogy téged innen kiengednek néhány nap múlva. Megyünk majd a diákstrandra fürdeni. (*Andreja érthetetlenül suttog.*) Tessék? Nem értek semmit!

ANDREJA Táborba visznek minket. Aco is itt van. Üdvözl, és azt üzeni, ne haragudj rá. Otthon, a bejárati ajtó küszöbe alatt eldugtam egy revolvert és ezer röpcédulát. Add át Mile szomszédnak. Üdvözlöm az öregeket. És Verát. És Simont is, ha megjön. (*Elsírja magát.*) Ki kell bírnom. Végig kell csinálnom. Én is szőrszálat nyeltem, de ki kell köpnöm. (*Megnyugszik.*) Nemsokára háború lesz. Tisztázódnak a dolgok. Másmilyen időben találkozzunk majd. Viszlát! Bátorság!

STEVO Bátorság!

ANDREJA Neked nagyobb szükséged van rá. Én már választottam. (*Megfordul és elmegy.*)

TIZENKETTEDIK JELENET

(*Herzog irodája. Klaus az asztalnál ül és telefonál.*)

KLAUS Köszönöm, Živković úr. Igen, igen, minden okmány megvan, de az ügy nem tűr halasztást, minél előbb be kell fejezni, ha egy mód van rá, még ma este. Tudom, hogy ez túlságosan gyors, Živković úr, különben nem is kérném az ön segítségét. Igen. (*Szünet. Bejön Sivić.*) Igen. Kitűnő. Sivić úr elmegy önhöz a meghatalmazásért. Remek! Lekötelez, Živković úr, mindenképpen módot találok rá, hogy megháláljam. Viszontlátásra, Živković úr! (*Leteszi a kagylót.*) Fizessen ki húsz embert, fogjanak csákányt, lapátot, és még ma este bontsák le a tizennyolcas számú házat. Holnap reggel, amikor az irodába jövök, jobb oldalról nyitott térséget akarok látni. (*Odadob Sivićnek egy borítékot.*) Ötven-ezer. Adja oda nekik. Kezdenek, amihez akarnak. Mi megpróbáltuk szép szóval.

SIVIĆ Mit szól majd Herzog úr?

KLAUS Mit szólna? Hiszen nem az ő házát bontjuk le! Legalábbis még nem! Mondja, a sok szkopjei lány közül miért éppen Herzog lányával folytat viszonyt? Hiszen ő zsidó nő! Most mit bámul így rám? Őn nem olvas újságot, Sivić úr, de hogyha meg akarja tartani az állását itt nálam, akkor ügyekezzen megfelelően informálódni!

SIVIĆ Önnél?! És Herzog úr?

KLAUS Herzog úr mostantól egy szenilis öreg zsidó, nyugdíjas.

SIVIĆ És ki nyugdíjazta?

KLAUS A Harmadik Birodalom. *(Felmutatja a levelet.)*

SIVIĆ *(olvassa)* És Stevo Andrejević?

KLAUS Őt majd én nyugdíjazom, személyesen!

(Belép Herzog.)

HERZOG Mit csinál, Klaus úr? Telefonon idehív, ebben az időpontban, és mindezt magyarázat nélkül? Már azt hittem, tűz ütött ki. A gyomrom is belefájdult! Mi vagyok én, hogy csak úgy rángat, mint egy fiókot? Sivić, főzzön egy kávé!

SIVIĆ Úgy látom, kávé nincs, Herzog úr!

HERZOG Tehát, Klaus úr?

KLAUS Tehát, Herzog úr, az utóbbi napokban átnéztem a képviselőteljes dokumentációját.

HERZOG Ki adott rá engedélyt?

KLAUS Senki.

HERZOG Klaus úr, amint előttem ismeretes, az ön látogatása protokolláris.

KLAUS Amint ön előtt ismeretes! De amint előttem ismeretes, Herzog úr, rosszul képviselte a cég érdekeit. Nem végezte jól a munkáját!

HERZOG Valaki megbízta önt azzal, hogy értékelje a munkámat?

KLAUS Igen!

HERZOG És szabadna tudnom, kicsoda?

KLAUS Nem szabad. *(Átad Herzognak egy levelet. Herzog olvassa. Belesápad.)*

HERZOG Ez a levél már kezdettől fogva önnél volt?

KLAUS Kellemes dolog olyan titkot őrizni, amiből az embernek haszna van!

HERZOG És most mit csináljak?

KLAUS Igyon meg velünk egy kávé! Sivić úr, főzze meg a kávé!

SIVIC Örömmel, Klaus úr... akarom mondani, főnök!

TIZENHARMADIK JELENET

(Nyilvánosház. Simon a szobában Mimivel, a prostituálttal. Simon a lány ölébe hajtja a fejét. Katonai egyenruhában van. A lány Simon haját simogatja.)

SIMON *(énekel)* Kicsi béka azt brekegi
Milyen szép lány szőke Mimi
Simon, Simon mi lesz veled,
A két szép szem majd elepeszt.

MIMI Ej, Simon, te is csak olyan szentimentális bolond vagy, mint én.

SIMON Minden káplár, parancsnok és kapitány Andrejević Simon tartalékost keresi egész Szkopjében, miközben ő Mimi Bošković ölében pihen. De nem érdekel! Meg akarnak ölni. Itt szorított, ni — itt; s amikor elmentem a kapitányhoz, s mondtam neki: kapitány úr, így és így áll a dolog, ha lehet, orvoshoz mennék, mire ő: nem lehet, mit képzelsz, hadgyakorlat idején ilyesmivel szarakodni. Nesze neked, dögölj meg! Hát akkor inkább ő dögöljön meg! Fogtam magam, átugrottam a drótkerítést. De még mindig szorít valami, itt.

MIMI Sokat ittál. Miért nem mész haza aludni?

SIMON Hogy mennék haza? Kint sötét van. Szűzanyám, félek a sötétben.

MIMI Mitől félsz?

SIMON Be vagyok zárva.

MIMI Akkor menj ki, és nem leszel bezárva!

SIMON Mindenütt ugyanaz. Be vagyok zárva ég és föld közé. Nem szökhettek meg. Legyek akár a legtágasabb mezőn — ott is ugyanúgy be vagyok zárva! Nem szökhettek meg saját magam elől. Simon úgyszólván megdöglik, akár a légy!

MIMI Majd én elkísérlek.

SIMON A kurva! Még hogy te kísérsz engem?! Nekem feleségem van odahaza. Állapotos! Fiút szül nekem! Ne haragudj, hogy lekurváztalak! De mi mást mondhatok? Az vagy te, kurva.

És én is az vagyok, még nálad is nagyobb. Én vagyok a világ legnagyobb kurvája. Egy nagy nyilvánosház a világ, én meg benne a legnagyobb kurva. Jaj, anyám, de nehéz az élet! Milyen nehéz! Haza akarok menni! Mit keresek én itt? Hadd lássam csak a sárga könyvecskédet! Mikor voltál utoljára vizsgálaton? Csak nem akarsz megfertőzni? Tudd meg, kigyógyulok belőle. Hiper-mangánnal. Andrejević Simon tartalékos, a huszonegyedik gyalogezredből, bekapott egy trippert, kapitány úr, engedélyt kérek tíz nap szabadságra, hogy hiper-mangánnal gyógyítsam magam. Hogy hol szedtem össze? Bošković Miminél. Nem ismeri őt? Akkor nem tud semmit. Mimi, hívd ide a zenészeket, itt játszzanak. Ide a tamburást!

MIMI Most nem ér rá.

SIMON Hívd ide! Megfizetem!

MIMI Az étteremben játszik, a vendégeknek. Hogy hívhatnám most ide?

SIMON Hívd csak. Mondd neki: Simon kéri. Ő a barátom. Biztosan idejön!

MIMI Nem lehet.

SIMON Jó, akkor megyek én. *(Felkel. Majdnem összeesik. Viszszamegy az ágyba.)* Jaj, anyám, anyácskám!

MIMI Na, jó, feküdj le! Idehívom! *(Elmegy. Szünet.)*

SIMON *(dúdol)* Hat hónap az fél év
a kézen öt az ujj,
négy a csecse a tehénnek,
három lába a széknek,
fejen kettő a szem,
de egyetlen a csalogány,
mely májusban danolász.

(Szünet. Mimi visszajön, mögötte Stevo.)

MIMI Itt az öcséd.

SIMON Stevo! Mars haza! Te meg honnan ismered az öcsémet?

MIMI A tamburás ismeri és megmutatta. De ő most nem jöhet. Nem engedí a főnöke.

SIMON Mit kezdjek az öcsémmel? Ő nem tud tamburán játszani. Stevo, tudsz te tamburázni? Á! Nem tud! Senki nem tud úgy játszani tamburán, mint ahogy én azt hallgatnám!

STEVO Te nem vagy a gyakorlaton?

SIMON De igen. Gyakorlaton vagyok. Nem vagyok itt. Ti azt hiszitek, hogy itt vagyok, pedig valójában ott vagyok. Hej, Stevo, te tanult ember vagy, magyarázd meg nekem, hogy van ez. Hogyan lehetséges, hogy még élek? Beszélek. Hallgatok. Amit beszéltek, meghallom. Hát mi ez?! Például most miért nem ájulok el? Mi tart meg? És ha lépek, akkor egyik lábam rakom a másik után. És hogyhogy lélegzem? A saját szememet pedig nem látom. Stevo öcsém, te vagy a hibás. Mindennek te vagy az oka.

STEVO Jól van, Simon. Menjünk haza.

SIMON Te vagy az oka, hogy elfogták Andreját. Meg hogy Vera nem bír szülni. Hogy anyának elment az esze. Te!!! Annak is te vagy az oka, hogy apánk elvesztette a lábát. És annak is, hogy itt szorít valami. Annak is, hogy Klaus a vendéglőbe jött ebédelni. Ahelyett, hogy Margerhez ment volna, hozzám jött, a vendéglőbe. Mindenféle különlegességet rendelt. Én meg felszolgáltam, és hogy, hogy nem, az egészszet az ölébe öntöttem. Hogy miért? Először fordult elő velem ilyesmi! Igaz, hogy iszom, de azért tudom, hogy mit csinálok. Ő meg elkezdett ordítózni. Hogy ez meg az. Erre jött a tulaj, térden állva bocsánatot kért tőle, könyörgött, én meg nyomban ki lettem rúgva. Hej, Stevo, mindennek te vagy az oka. Mintha tudtad volna, de titokban tartottad. Nem akartad megmondani.

STEVO Mit?

SIMON A titkot. Rejtegetted a titkot!

STEVO Miféle titkot?

SIMON A titkot. Az csak egy van. Ha pedig tudod, de nem mondod meg, akkor nagy bajt zudítasz a nyakadba. Itt szorít. Itt. A százados nem hiszi el. Azt mondja, nem mehetek orvoshoz. Haljak meg. Ti sem hiszitek. *(Haldoklik. Szünet.)*

STEVO Simon!!!!!!

TIZENNEGYEDIK JELENET

*(Andrejevićék háza. Dimitrija farag. Vera fekszik. Marija mellett-
te ül.)*

MARIJA Akarsz bózát vagy főtt búzát? Az jót tesz. Mindjárt hozok. És mi lesz a neve a gyerekeknek? Egész éjszaka ezen jár az eszem. Valami más név kellene, nem afféle hétköznapi. Valami

szebb. Istenem, nagymama leszek! Addigra visszajön Andreja is. Majd énekelni fogom esténként, hogy . . .

Jóvót anyja rózsa között szülte,
Felfogta a rózsa levelére,
Fehér tündér csavarta selyembe,
Mézecskével méhecske etette.*

(Kopogás hallatszik. Dimitrija a tolószékben odamegy és ajtót nyit.)

SIVIĆ Jó estét. Sivić vagyok a Schneider-cégtől. Bejöhettek? *(Dimitrija beengedi. Sivić belép. Kiveszi a borítékot. Az asztalra teszi.)* Itt van huszonötezer dinár. Sajnálom, de sürgősen el kell hagyniuk a házat. Utasítást kaptam, hogy a házat le kell bontani. Odakint már várnak a napszámosok, munkára készen. Tudom hogy kész helyzet elé vannak állítva, de én csupán végrehajtom az utasítást. A kilakoltatási parancsot a rendőrfőnök írta alá, s nekem most azonnal kell intézkednem. Ezt a házat már hat hónapja bontásra ítélték.

DIMITRIJA Kifelé!

SIVIĆ Utasításom van, Andrejević úr. *(Előveszi az iratot.)*

DIMITRIJA *(megragadja az iratot és összetépi)* Nincs! Mars ki!

SIVIĆ Az eredeti biztos helyen van, letétben. Ha öt percen belül nem hagyják el a házat, megkezdjük a bontást. Akkor majd kényszerítve lesznek rá. *(Elmegy.)*

(Szünet. Vera sír.)

MARIJA Ne sírj, lányom! Ne kínozd magad! *(Fejére köti a kendőt. Kenyeret és sót kézben tartva, ajtót nyit.)* Jöjjenek, emberek! Jöjjenek, igyanak egy pálinkát, könnyebben megy majd a munka! És egyenek is egypár falatot. Majd csak akad valami. Nem tudtuk, hogy most jönnek — ha tudjuk, jobban kiteszünk magunkért.

TIZENÖTÖDIK JELENET

(Herzog háza. Sara zongorázik. Belép Stevo. Egy darabig hallgatja a muzsikát. Szünet.)

* Nagy László fordítása.

STEVO Hol van Sivić? *(Szünet.)*

SARA Elment. Azt mondta, itthagya. *(Szünet. Sara ismét játszik.)*

STEVO És az édesapja?

SARA Elment. Azt mondta, felakasztja magát. *(Szünet. Játszik.)*

STEVO *(egy papírt tesz a zongorára)* Írtam hozzád egy verset. Nem másoltam ki sehonnan! *(Szünet.)*

SARA Nem akarsz megcsókolni? *(Szünet. Játszik. Közben Stevo kimegy.)* Többé senki nem akar megcsókolni.

TIZENHATODIK JELENET

(Klaus szállodai szobája. Kopogás.)

KLAUS Ki az? *(Csönd. Szünet.)* Ki az? *(Erősebb kopogás.)*
Ki van ott? *(Csönd. Szünet. Klaus ajtót nyit. Stevo beront. Klaus a falhoz löki. Zsebén keresztül Klausra irányítja revolverét.)*

STEVO Kezeket fel!

KLAUS *(felemeli a kezét)* Mi jutott eszébe, Andrejević úr?

STEVO Az, hogy megölöm! Megölöm!

KLAUS Várjon, Andrejević úr!

STEVO Mire várjak még? Hogy kiszívja a véretem? Hogy karóba húzzon? Mire várjak?

KLAUS Beszéljünk világosan.

STEVO Mi az, ami nem világos? Miért jött ide? Miért nem engedte, hogy a saját utamat járjam? Hogy ússzak az árral, ahogy tudok. Amit a vízbe dobnak, az valamikor partot ér! *(A falhoz vág egy konyakosüveget.)* Azt hiszi, hogy az ön igazsága az egyedüli és üdvözítő? Hát nem! Az én pulzusom másként lüktet! *(Felfordítja az asztalt.)*

KLAUS Andrejević úr, kérem! Kérem!

STEVO Mit kér? A bátyámat gyűjtőtáborba vitték, az öcsém holtan fekszik ötven méternyire. Most mit kér tőlem? Lám, megijedt! Az ön családfája e percben egy szem aszalt szilvát sem ér. És én még arra kényszerítettem az anyámat, hogy énekeljen önnek. Ha most megölöm, hogyan mossa le a gyalázatot arról a bepúderezett bőréről? És én hogyan mosom le a szégyent magamról?

KLAUS Könyörgöm, Andrejević úr, ne tegye! Ne öljön meg!

STEVO Nincs mivel megölnöm. *(Kihúzza zsebéből a kezét.)* Ha lenne, nem is állnék szóba önnel. Megyek a pisztolyért. Ha visszajövök, azt jelenti, nem öltem meg magam. *(Kimegy.)*

TIZENHETEDIK JELENET

(Andrejevićék házának romjai, Dimitrija a tolószékben ül, kezében furulya! Vera fekszik. Marija egy kupacba rakja a holmit. Stevo jön. A romokat nézi. Szünet.)

MARIJA Amikor épült, a mesterek azt kiáltozták: Fent már a tető, áldott legyen a ház, hosszú életet a gazdának, egészséget a családnak!

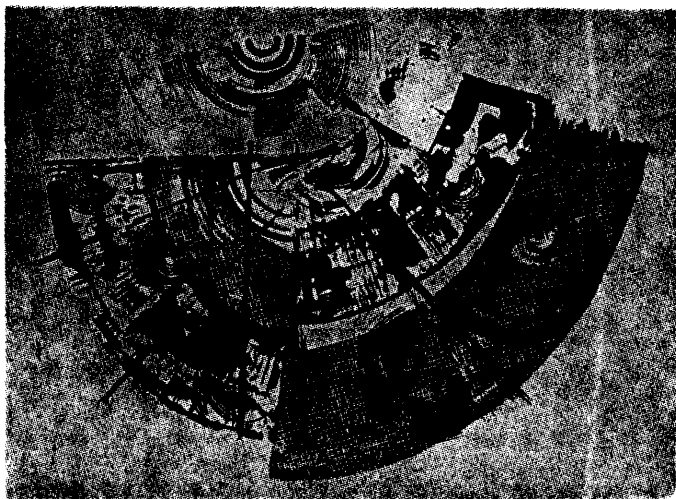
(Folytatja a rámolást. Stevo ráakad a revolverre és a röpcédulákra. Leül. A revolvert nézegeti. Hosszú szünet. Dimitrija furulyázni kezd. Atonális, összefüggéstelen hangokat hallani.)

VERA Azt hiszem, hallom a szíve dobogását.

(Stevo a revolverrel a levegőbe lő.)

FÜGGÖNY

VUJICSICS Marietta fordítása

Ács József: Napóra; 1963

A LÁTÁS GYÖKERE

(Részlet)

ALEKSANDAR VUČO

Az élősövény és a kerítés a ház előtt letarolva. Az átázott, sáros földek lábfejükkel fordulnak az ablak felé. És jajgat itt a ház kígyóként összegömbölyödve, sikongat és vonít a bozót közt. Míg kúszik bűvópatak hosszán, föld alóli fakadással, cseperészve az egész élet széltén keresztül. Fuldoklik a ház . . .

A felszín friss rét titok nélkül a látásnak szem híján, a léleknek test híján. Lép be, ó, lép be, az isten szerelmére, könnyed, délceg lépéssel! Pillants balra az ösvényen, pillants jobbra, láthatod még az utat a pálya mellett, amit mások tapostak. Állj meg! Már növekszel, akár a víznövény e fűből, melynek nincs gyökere a földben, e vízből, melyet nem is sejtettél. Nézz oda, már talpad sincs!

És csupán ezekig az első házakig. Tarts ki! Eddig a kanyarulatig a domb alatt, melyen összetapadva lapulnak a tetők. Tudod, hogy kapaszkodva kivonod magad. Meg a füstöt, amely az égbe száll.

Jobb kezemen a könyököm felett sebhely van. Késsel szúrtak meg a park első padja előtt. Annyi inget levettem és vettem magamra minden reggel. Még mindig érzem ujjaim alatt, ahogy vigyáz magára testemmel.

Megtalálni magam e mozdulatokon kívül, amelyeket vállad ugyanazon rángatásával ismételsz. Más, mint a borzadállal, mely lefelé tart a gerincemen. Más, mint a lelkifurdalással, marokkal, amelyből a verebek a padláson búzát csipegettek, csapongó járással és a szem rángásával a balvégzetért, amely jön értem.

Lázasan feküdtem a fedélzeten, és alig tudtam megmenteni az életemet a nehéz takaró alatt, amely olyan volt, akár a hegy. A hajó hatalmas terhétől elringatottan többé nem éreztem a padlót a hátam alatt, ó vajon az éjszaka sötét ürességébe merülsz-e? — Min hever tested, mely levélnél vékonyabban nem hullik le e lidércnyomás súlya alatt, a kitartó teher alatt, amely fojtogat?

Ó, vesd félre ezt a takarót, dobd le ezt a pokrócot, amely kínoz, amely hemperget, nyom, befon, gyötör! — Fáj, fáj a kezem, gyöngé kezeim, ahogy megemelik, és tépdeseik tehetetlenül. De dobd le, rázd le, az istenért, a levegőért... a levegőért és éjszakaért, melyet forrásán innék... patakok, friss patakjaim.

Lassan, egymás után, egészen lassan haladnak át a lenyakazott fejek, különösen görcsölődve a mogorva ráncokba, kuszáltak, ökölnyíként aprók, hajukkal lefelé fordulva, ami mintha lassítva lengedezne a vízben. Fényes labdák repülnek, lágy napfényvel kitöltött buborékok, görögtüzében a csillagoknak, amelyek belemerültek az éjszakába.

De mi leng szakadatlanul szemem előtt, és sötétíti el árnyékával látásomat? Most bal felől van, akár egy hosszú, fekete sáv, most meg már a szemem előtt: hatalmas, széjjeltárt szárny; nem, nem, már a másik oldalon van, és fekete ronggyal takarja el az egész távot. Ó, állj meg, te! Nem tudlak kísérni téged, éjszakai látomás, kísértet, minden alak nélkül! Hagyj fel, hogy szemem verdesed árnyékoddal!

Aludni akarok, el szeretnék aludni csendben az árboc alatt, mint magas fenyő tövében, mintha ágak alatt aludnék el, mert érzem már betegségemet, fáj minden tagom, minden tagom fáj.

Guggolva sugdostak, elvesztem, függetlenül, és a tengerbe köpködtek. Nem hozták magukkal bőrükön a gép színét, amely arcukat olajjal kené össze, sem a búza fehér porát, ami szemük alá rakódik a cséplőgép rázkódásával. Friss éjszakai levegővel szóltak: „*A hal fickándozik a holdvilágon.*” Nem különböznek elnyújtott kiáltással az ökörcsorda után, sem mimikájukkal a motor csattogásán keresztül, amikor már nem értik a beszédet.

Hová tartozol? Nem terhel a gond, hogy keresztültörd magad az életen. Miért? Tartozz az alámosott mezőkhöz egyetlen fehérre meszelt törzsű szilvafával a látóhatár közepén, vagy fejtöstepenekhez, vagy magas szálfákhoz, amelyeket a fejsze ősi csapásaival döntesz — mindegy. Hogy ajtód előtt a láncon kutya vár-e,

keresztút vándora, vagy kő-e, amikor jövendőtél, vagy toll-e képed alatt?

Hegyek hullámai. Tenger hullámai. Egék hullámai.

Jegyzed fel szemed elé olyan betűkkel, amelyeket minden kép előtt nézni fogsz majd, írd fel önmagad és a valóság közé, ott lobogjon neked lángoló értelemmel: Amikor a határra érkeztek, arra a helyre, ahol egy lépés előre, egy lépés hátra annyit tesz, hogy lényetek számára végetért a kaptatás, és amikor az út átsuhan a szíveteken, akár az üres, kilyuggatott égbolton, mutassátok meg nekem, mit kotyvasztottatok a mérgekből, mit hajttattatok az acélkerekkel és őriztetek csontjaitokban mint egyetlen titkot?

Városokat, amelyeket tapodtok, és átittatok céltalan nyomokkal? A gerincetek szerelmi felindulását a kisagy alatti utolsó csigolyáig? Vagy házak magasan a véres mászást az ereszcsonornáig és a karcsú villámhárítóig? (A magasság ájulata!) Csatangolásokat tengereken túlra, melyekben az egész égbolt tükröződik? Csavargásokat pocsolyákon keresztül, ahol a nappal nyomorúságos fényei méregetik magukat?

Véss be minden reggel egy gondolatot, jegyezd fel minden reggel...

És amikor az eső szétzúzza járataidat, ó, fénylő, sima giliszta, kússz elő! Alacsonyabb vagy a terepnél, amelyet taposok, ily felületesen rágod és fúrod a föld bőrét, hogy sohasem hatolsz a titokzatos rétegek mélységeibe. Kússz! Imbolyogj lágy tapadással, nyálkás, hideg érintéssel, törd át magad lendület nélkül a nyomorú felszín hangtalan elfoglalásával. Hatolj át maroknyi ezüst homokon, kússz ki a dombra az édes, rejtelmes vizeken keresztül.

Eltiporlak, te undok, puhány, sikoly nélküli kússzvamászó! Nincsen véred? Ketté-, négy részre téplek! Kússzol továbbra is e megsokszorozott életeiddel; élsz továbbra is e kitartó, vértelen kússzásban.

Csupán az ujjaim alatt fedi fel magát még az undorító, amikor megszorítom a nyakam, az egyenetlen gégével, a duzzadt erekkel és csomókkal, a nyelés és valamennyi izomsejt mozgása, minden kígyószerű csatorna és visszér undora, amelyek életben tartanak. Üvegek nyaka: férfi nemiségek. Belső szervek felülete, oly tiszta és világos: poshadt rétek és a sár áruló felszínei...

Ó, két tenyerem, poláris fény számára tiszta! Áttetsző két tenyerem égi kézfogásokhoz! . . .

Ha még megláthatnám, honnan van az álom, honnan a vágyaknak ez a jelképes magyarázata?

BRASNYÓ István fordítása

Balázs G. Árpád: Kapások, 1934

„CSODÁLATOS KIRÁNDULÓNK” SZELLEMI TÁRSA

(MARIJAN MATKOVIĆ, 1915—1985)

BOSNYÁK ISTVÁN

A sajtónekrológok már megírtak mindent, amit a tehetetlen búcsúszó egyáltalán szembeszegezhet az egyszer-élő-egyszer-haló alkotóember vég-ső távozásának első döbbenetével.

Megírták, például, hogy lírikusként és drámaíróként indult a horvát irodalmi baloldalon, amiért is *logikusan* lett a *Pečat* munkatársa s egész életre szólóan Krleža és a Krleža-tábor fegyvertársa az irodalmi élet „csendes” és „viharos” zajlásában.

S rendre felsorolták a búcsúztatók az írott szó és az értelmiségi tett egységét programatikusan vállaló és gyakorlatilag is szorgalmazó Matković legfőbb tevékenységi posztjait: a Horvát Nemzeti Színház igazgatója, a Dubrovnikai Nyári Játékok egyik alapító tagja, a Horvát Író-egyesület elnöke, a JAZU elnökségi tagja, Irodalmi Osztályának titkára, folyóiratának, a *Forum*nak alapító főszerkesztője s Irodalom- és Színháztörténeti Intézetének igazgatója volt életének egy-egy szakaszában, egyelőre még föl sem mérhető kreatív-szervezői megvalósulásokat, időtálló eredményeket hagyva maga után valamennyi poszton.

S dicsérték a teatrológust, a színi- és irodalomkritikust, az irodalmi, képzőművészeti és útiesszék európeér erudíciójú íróját, sőt a művelődési és művészeti tárca műfajának szenvedélyes ápolóját is. Mindenekelőtt azonban a drámaíró, aki főként történelmi-mitológiai témájú, ám mindig aktuális jelentésű drámáival tartósan beírta nevét a huszadik századi horvát dráma, s lévén hogy országszerte játszották darabjait: nemcsak a horvát, de a jugoszláv színi élet újabb történetébe is.

S hírt adtak a búcsúztatók arról is, hogy tíz vaskos kötetből álló válogatott műveinek sorozatát csaknem egészében máris előkészítették a kiadásra, az életét és munkásságát bemutató első krónika-kötet pedig búcsúsoraink írásakor talán már napvilágot is látott.

S közben nem feledkeztek meg a nekrológusok, természetesen, e sok

műfajú és több dimenziós, intenzitásban és extenzitásban egyaránt kiemelkedő horvát és jugoszláv életmű méltó jutalmairól: a Goran-, Sterija-, Nazor-, Herder- és AVNOJ-díjról sem . . .

„Mindent elmondtak” tehát a búcsúztatók, ami az életről és műről, az alkotóútról és eredményeiről ebben a szomorúan és reménytelenül konvencionális műfajban, a nekrológban egyáltalán elmondható.

Szóljon hát ezúttal a búcsúszó arról, amiről előzetesen még nem esett szó. Arról, hogyan kötődött ez az eleven, nemcsak esztétikumra, de kulturális tetre is mindig kész matkovići szellemiség a jugoszláviai magyar irodalomhoz.

A kötődés alanya, tárgya és eszköze természetesen Sinkó Ervin volt. Mégpedig nemcsak és nem is elsősorban a közlékeny, baráti szóra mindig éhes — mert évtizedekig hazátlan — s a felszabadult Zágrábban végül is házára találó *ember*, hanem mindenekeleltt az *író* és a „krležianus” *irodalompolitikus*.

Hisz Marijan Matković volt szerzőnk első igazán jelentős, Zágrábban megjelenő könyvének, a *Tizennégy nap* horvát kiadásának legelső *értő* kritikusa, aki 1948-ban, az induló *Hrvatsko kolo* első számában jól kihallatszó affirmatív különvéleményt fogalmaz meg a *Djelo* című pártlapban felkavart ideológiai vita ellenében, s közvetve bár, de *védi* a regényt a zogovićista dogmatikától.

S egy évvel később — a sorsdöntő történelmi *fordulat* után — ismét közös szellemi platformon találjuk e két krležai „antibarbarust”: a Horvát Íróegyesület országos visszhangot fölverő nevezetes kritika-vitáján ők ketten (és Ranko Marinković) a főreferensek az egyelőre még diszkréten folyó, de voltaképpen máris a ljubljanai írókongresszust anticipáló irodalompolitikai „olvadás” ügyében.

Még ugyanebben az évben, 1949-ben, újabb fontos adat jelzi írónk alkotói együttműködését: Marijan Matković szerkeszti a *Književne studije*, avagy a „parttalan realizmus” kötetét s írja hozzá a sinkói esztétikai gondolkodást jugoszláv és nemzetközi koordinátarendszerben méltató szerkesztői utószót.

1952-ben viszont az első színre kerülő Sinkó-dráma recepcióját egyengeti a tizenhét évvel fiatalabb, de a horvát irodalomban érthetően affimálódottabb zágrábi íróárs: interjút készít az *Elítéltek* szerzőjével a *Vjesnik* számára, s ugyanott részt vesz e Sinkó-drámával foglalkozó kritikusi kerekasztal-vitán is, M. Škiljan, J. Horvat, M. Franičević és I. Dončević mellett talán a legtermékenyebb rezonanciát tanúsítva e művel.

S néhány évvel később, 1957-ben ismét közös irodalmi vállalkozás részvevői: a Mirko Božić, Vjekoslav Kaleb és Sinkó Ervin szerkesztésében induló *Literatura* c. folyóirat negyedik számától a szerkesztőséghez csatlakozik Marijan Matković is . . .

A negyvenes-ötvenes években tehát szinte párhuzamosan fut s közben

gyakran érintkezik e két alkotói pálya, és talán nem is egészen véletlenszerű a körülmény, hogy 1950-ben és 1955-ben a két író együtt érdemli ki a Horvát Népköztársaság kormányának, illetve a Horvát Íróegyesületnek a díját, mint ahogy, szintén 1950-ben, együtt válnak a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagjaivá is.

Nem kevésbé termékenyek azonban az alkotói együttműködés szempontjából a hatvanas évek sem. 1962-ben Sinkó a Matković szerkesztette, induló *Forum* szerkesztőségi tagja s haláláig, 1967-ig állandó munkatársa, 1963-ban pedig az ugyancsak Matković szerkesztette kapitális Krleža-monográfia egyik társszerkesztője és négy rész tanulmányának szerzője.

Aztán nem sokkal Sinkó halála után Marijan Matković megírja a magyar nyelven is ismertté vált, 1968-ban az *Új Symposion*ban, 1972-ben pedig a budapesti Akadémiai Kiadó *Szomszédtság és közösség* c. kapcsolattörténeti gyűjteményében is megjelenő Sinkó-esszéjét, amely kétségtelenül mindmáig a legjobbak közé tartozik e műfajban a délszláv és a magyar irodalmakban.

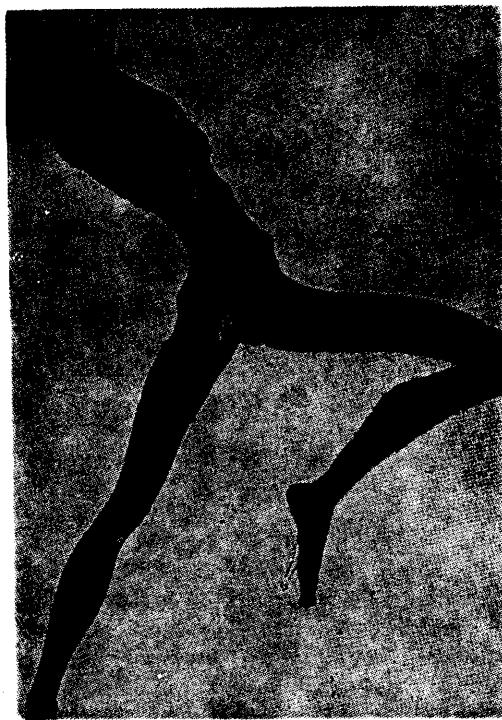
E nevezetes esszé, a „csodálatos kiránduló kirándulásáról” szóló vezetibe aztán azt a Matković szerkesztette posztumusz Sinkó-kötetet, amely szerzőnk prózaverseit, elbeszéléseit, esszéit, tanulmányait és naplójegyzeteit emeli be a horvát irodalom öt századának történetébe, világosan kimondva, hogy e magyar író életműve egyebek közt a horvát irodalom alkotórésze is.

Anyanyelvű irodalmi közvéleményünk előtt kevésbé ismert viszont Marijan Matković két utolsó nagy vállalkozása a Sinkó-életmű délszláv recepciója terén. Először egy vaskos gyűjteményes kötetben megjelenteti a teljes *Egy regény regényét*, s válogatást közöl Sinkó prózaverseiből, esszéiből és antisztalinista publicisztikájából, bevezetőül pedig, dicséretes filológusi leleménnyel, Isaac Deutscher Jugoszláviában még nem ismert Sinkó-esszéjét teszi meg (*Sablasi kruži Evropom*. Globus, Zgb. 1982). Ezt követően pedig a JAZU évkönyvsorozatának 1983. évi, 400. számában — Josip Horvat, Zora Rukličić és Ljubo Wiesner naplóival együtt — közzéteszi Sinkó háborús naplóinak legnagyobb részét, az ún. drvari naplót, a bevezető tanulmányban viszont jelentős új hangsúlyokkal is gazdagítja saját Sinkó-értelmezésének addigi eredményeit.

Ha most mindehhez hozzáadjuk még azt a szintén nem mellékes életrajzi ténytet, hogy Marijan Matković a JAZU Irodalom- és Színház-történeti Intézetének igazgatójaként és a Sinkó Ervin Alapítvány zágrábi képviselőjeként személyesen is hozzájárult ahhoz, hogy Zágráb város — a formális jogszabályok ellenére — lemondjon a Sinkó-művek mindenkori tiszteletdíjának feléről, s azt tartósan a jugoszláviai magyar irodalom és kultúra fiatal ígéreteinek támogatására hivatott újvidéki alapítványra ruházza át — akkor nyilván nem hat kegyeletes túlzásként a megállapítás, hogy anyanyelvű irodalmunk és kultúránk Marijan

Matkovićot az országos gyász mellett némi saját gyásszal is gyászolni hivatott.

Mint irodalmunk egyik nagy életművének legnagyobb, legterméke-nyebb receptorát és szellemiségének együttrezdülő népszerűsítőjét a horvát s általában a délszláv irodalmakban.

Boško Petrović: A szabadság emlékműve ciklusból I., 1945

HOMÁLYNOKY SZANISZLÓ TÖRTÉNETEI

UTASI CSILLA

Kálnoky László az *Egy magánzó emlékirataiból* című versciklusának megjelenése után — amint ezt egyik verseskönyvének fülszövegében olvassuk — „még merészebb vállalkozásba” fogott: „az elbeszélő költészet új formában való életre keltéséhez”. A vállalkozás eredményeként megszülettek Homálynok Szaniszló, a hasonmás történetei. Kálnoky László az említett fülszöveg egy másik helyén a történetek talán leglényegesebb meghatározó jegyét emeli ki, mondván: „Mostani kötetem a korábbi versciklusnál annyiban nyújt többet, hogy túllépek szülővárosomon és a saját életem eseményein, és közben az ellen, hogy valóban ódivatúvá legyek, iróniával, öniróniával és az abszurd irodalomból ismert, a nyelvben található és abból kifacsarható ötletek halmozásával védekezem.” A hasonmás megteremtése bizonyos értelemben valóban az elbeszélő saját életének elhagyását jelenti; ha az átlépés nem tart tovább a kivetítés szöveg előtti hangsúlyos percénél, a teremtő mozdulat a szöveg egész kiterjedésére, Homálynok Szaniszló valamennyi történetére rányomja bélyegét.

Az alterego-teremtés háttérében mindig marad valami titkos, jelzészerű, kifejtetlen: a teremtő és a hasonmás közötti feszült távolság, a projekció miértje. Az alterego közvetlenül ki nem mondható relációt takar, a kimondhatatlan helyett áll. Az alteregóval létrehozója egyezményes nevet ad a névtelennek, nevet állít a névtelen elé. A hasonmás egy helyben marad, megmerevedik a névben, ellenáll a dinamizálási kísérleteknek. A szövegnek, amelybe belekerül, mássá kell lennie a jelenlététől. A befogadó már a legelső mondat olvasásakor bizalmat előlegez az akkor még sehol sem levő, a nyelvi anyaggal kibontakozó epikus világnak, amely nemcsak homogén és kerek, hanem szerkezeti egységeivel az ismeretlenbe, elhallgatottba is belenyúlik. Ami megakasztja a homogenitás kibomlását, az természetszerűleg idegen test benne. A hasonmás idegen test az epikus világban, mert meg van fosztva a lehetőségétől, hogy ugyanolyan elmosódó kezdetű örökléte legyen, mint mindannak, aminek a kezdetét a szöveg nem jelzi. A szöveg pedig egyetlen részletének sem érzékelteti a kezdetét, kiindulópontját. A kér-

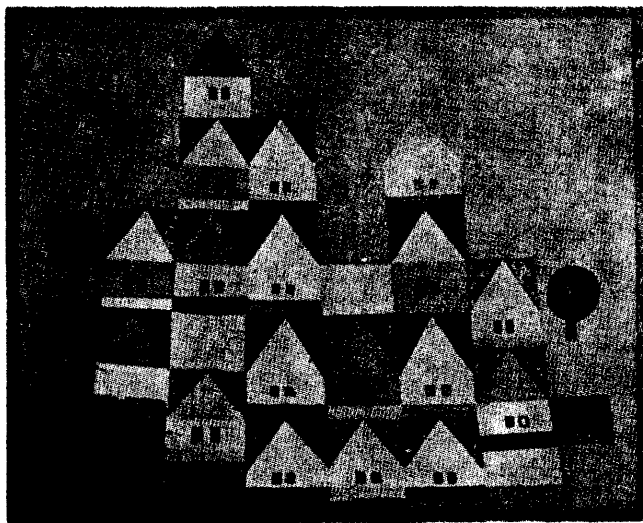
dést másik oldaláról az világítja meg, hogy Homálynoky Szaniszló, bár kezdete egy pontból induló, mégsem tőle idegen világba kerül bele: az epikus világot még elkezdődése előtt a történet műfaja felé hajlítja. A hajlítás iránya a történetek létformájából következik. A történet merőben új összefüggés előtűnése összefüggéseinek hálózatában. Kezdetét, elejét éppen az újdonsága, szervesetlen mássága, a régitől való éles elválása jelzi és jelenti számunkra. A történetnek, mássága miatt, otthontalanság, elbizonytalanodás a velejárója. Aki a történet folyamatosságába belekerül, annak bizonytalanává válik a helyzete. A történet elfoglal egy darabig tartó időt, azután kimerül, kudarcot vall, ám a kudarc pillanatát sohasem veszi észre az, aki benne él a történet folyamatában, a vég fölismerése mindig visszanezés egy újabb innenből. A történet tehát utólag zárul történeté: lezárul és tárgyiasodik. A távlattól kapja meg szilárd körvonalát, fő pontjait, szerkezeti elemeinek egymásutánját. Az elbeszélő ismeri a történetet, és úgy mondja el, úgy eleveníti meg, ahogyan a kedve tartja. Az elbeszélő történetek egyetlen pontból indulnak, mégpedig a föltételezett, egyezményes, megelőző háttér-világtól elrugaskodó pontból. A hasonmás életre galvanizálódásának perce így beágyazódik, vagy szinte beágyazódik, az elrugaskodás percébe.

A hasonmás és alkotója nem válik el egészen egymástól, kettőjük egységének, még inkább egységük kettősségének hangsúlyos mivolta ott kísért a szövegben. Az alterego ezért stilizált, egyszerű, papírmásé, álarc. Legsúlyosabb és legbizonyosabb attribútuma a neve. Homálynoky Szaniszló neve is többirányú asszociációkat kelt. Neve szándékosan hasonlít a korábbi, a legfényesebb pályatárs, Esti Kornél nevéhez. Míg Esti Kornél neve mögé oda kell képzelni azt a nagy, fekete, századvégi éjszakát, amely mitikus méretűen fénylik is, addig Kálnoky László a homályt, a szürkületet választja színéül, a középen levést, a bizonytalanságot és tétováságot, finom öniróniával távolodva Esti Kornéltól, de egyúttal közeledve is hozzá. Abban, hogy a homály-területet településnek, régi nemesi birtoknak is tekinti (Homálynok lenne a helység neve, ahonnan a költő ősei származnak) és a Szaniszló keresett otrombaságában, félresikerült arisztokratikusságában Kálnoky László abszurdum-kedvelő humorának a jelzetét kell látnunk. De a név köt másfelé is. Például a *Hűvös fényben* című négy soros víz alatti tájékaéhoz — lelki intérierjéhez; a *Téli napló* verseinek föld-, toll-, hamu-, foszlás-képzetetéhez, a tél mitológiájához. A név magába szívja a lírai háttér-szituációkat, és utal rájuk. Homálynoky Szaniszló alakja ettől nem lesz kevésbé titoktól terhes, és merev statikusságából sem veszít. A kezdő, indító pillanathoz egészen közel kerülve, még egy sajtóságát kell fölfeledezni Homálynoky alakjának, az egyetlent, amely alakjához tényleg hozzáadható: az ő éber, szórakozott, szétszórt, porózus figyelmét. Ezzel kezdetüket veszik az epikus események: a figyelem történetváró helyzetet teremt. Kálnoky László pontosan tudja, hogy mindenki történetei

a maga figyelmének a történetei. Tandori Dezsőhöz írt költői levelében tételesen is kimondja: „Magam úgy gondolom, nem az események történnek meg velünk, inkább mi magunk / történünk meg az eseményekkel, és jogunk van akár el is kerülni őket.” A hasonmás történeteiben természetesen saját figyelmének történeteit írja meg. Óvatosan szétfejtve a történetet a történetben levéstől, a történetmondást imitálja változatosan. Látszólag történetek hagyományos megelevenítése folyik eközben, hiszen a színhelyek és a szereplők időrendben, az észlelés sorrendjében kerülnek előnk, és tűnnek el, amikor feladatukat betöltötték. A hagyományos elbeszélő sima, egyöntetű felületű epikus világot szerkeszt, hogy áttekintése legyen fölötte, és hogy kívülről ábrázolhassa hősnének történetben levését is. Homálynok Szaniszló reakcióit az elbeszélő ilyen egyszerű, kijelentő módú mondatokban rögzíti: „Homálynok Szaniszló pedig / sötét gondolatokba merülve, magára maradt”, „A bemutatkozás során határtalanul megdöbbsent, / mikor a házigazda váratlanul az álmában látott hölgy elé / tuszkolta”, „Szaniszló rájött, hogy csak a feneketlen irigység tehetetlen dühe / rikácsolt felé”, „Szaniszló rosszat sejtve sietett le a lépcsőn” stb. A szöveg fönti, látszatra ártatlan helyei az első jele annak, hogy a történetek elbeszélője nem hagyományosan interpretál. Homálynok Szaniszló eseteinek megjelenítésekor az epikus tér és az elbeszélés egyenletes ritmusa érintetlen marad, a történetek esetében tehát nem belső szemléletmódosulással és ritmustöréssel kell számolnunk, hanem olyan távolítások és könnyítések sorával, amelyek egytől egyig nyelvi természetűek. A történetek szeliden ironikus távolítása mutatkozik meg abban, hogy fölépítésük jegyzőkönyvek és hivatalos jelentések szerkezetét követi, azoknak áltárgyilagosságát, tényszerető bőbeszédűségét idézi. A történetekben is egymást érik a kiegészítések, helyesbítések, megállapítások, töltelékszavak, a magyarázó és következtető mondatok. Ugyanezt az ironikus távolítást kapjuk a helyszínek és időpontok ködösítésében, elmosásában, a csattanók szándékosan, szinte kihívóan egysíkú szentenciáiban, de Homálynok Szaniszló rokonainak, honfitársainak és ismerőseinek — dr. Edelényi Tibold, dr. Kettesy Almos, dr. Karikás Lothár, Bohányi Ulászló, Koczka Péter, Malmos Miklós és társaik — nevében is. A távolítás ironikus könnyűséget, bizonytalanságot visz a szövegbe, belülről oldja a történetet, miközben annak, amire az epikus világ rányílik — a szöveg kialakuló legfontosabb tartományának —, a történet felszíne, látszat-simasága, egyértelműsége szolgál keretül.

Ennek a kialakuló tartománynak a kiterjedését, mibenlétét azonban más is meghatározza. Mint már érintettük futólag, a történetek elbeszélője abban különbözik az empirikus szituációk elbeszélőjétől, hogy nemcsak a történetet eleveníti meg, hanem a saját helyzetét is megjelöli az elbeszélés nem empirikus terében. Ez az epikus világ újabb távolatokra nyílását eredményezi, hiszen minden elbeszélő történet a saját

szövegszervességgel is túlmutat önmagán. A Homálynoky-történetek önmagukban is jelentenek valami túlit, nehezen meghatározható egyneműséget, amely felé a történet bomlasztásával nyílnak. A múltban kötött formában írták a verses epikát, a kötött szótagszám kényszerítette a líra szóökonómiájára emlékeztető szűkszavúságba a másként, másféle eszközökkel kibontakozó szövegtartományt, de a versforma adta hozzá az elvettet is, az epikus világ kibomlásához elengedhetelent: a vers ritmusát, szakaszosságát és ki tudja, hány ismeretlenebb, rejtettebb jellemzőjét. A Homálynoky-történetek szabálytalan hosszúságú sorokba tördelve jelentek meg, mintegy versjellegüket hangsúlyozva. A sorokba tördeltség nemcsak lírai, hanem epikus, sőt leginkább epikus ambíciója a szövegnek. Ez paradoxont rejt magában: a szabadversben írt epika képtelenségét, hiszen a versforma nem adhatja saját távlatát ahhoz, amit el sem vett, amit nem is kényszerített gúzsba. A paradoxon tényétől a történetek szerkezetébe, szövetébe önironia szivárog be. A versforma így mégiscsak nyitja a szövegtartományt, az egész prózaversciklust átítató, átmosó ironia elvével.

Dragoslav Stojanović Sip: Variációk a Pannón témára, 1970

HARAG GYÖRGY (1925—1985)

Közvetlenül a Három nővér újvidéki bemutatója előtt, 1978 áprilisában kértem meg Harag Györgyöt, a Csehov-előadás rendezőjét, aki 1969 óta nemcsak állandó vendégrendezője a jugoszláviai magyar színjátszásnak, hanem éppen a készülő bemutatóval színházalapítással felérő sorozatot kezdett az Újvidéki Színházban, hogy a Híd számára beszéljen színházfelfogásáról, a színházi avantgárról, a hagyományos és modern színjátszásról, saját pályájáról, a magyar nyelvű színjátszásról, a romániai magyar drámairodalomról, a színészi munkáról...

Annak ellenére, hogy Harag György készségesen vállalta a vallo-mástevő önfeltárló szerepét, nyilatkozata eddig nem jelent meg nyomtatásban. Az alábbiakban — halála alkalmából Harag Györgyre emlékezve — az elhangzott kérdések elhagyásával mintegy monologgá tömörítve, szervezve közöljük Harag György szavait, mondatait, amelyekből akárcsak rendezéseiből — Tartuffe, Szájkosár, Tarelkin halála, Három nővér, Cseresznyés kert, Ványa bácsi, Édes Anna, A buszmegálló, hogy közülük ezúttal csak a jugoszláviai színházak emlékezetes előadásait említsen — megbizonyosodhatunk felőle, hogy színházszemléletében, felfogásában Harag György modern, magyar és mégis európai formátumú rendező volt. S hogy benne a világhoz, környezetéhez korszerűen viszonyuló, gondolkodó értelmiségit ismertünk meg és tanultunk meg tisztelni. És nagy tudású szakembert, akinek rendezései immár a jugoszláviai magyar színjátszásnak is értékes szakaszát jelentik, s akire színháztörténeti és tanítványi kegyelettel kell gondolnunk, kell emlékeznünk.

(G. L.)

*

— Szeretném előrebocsátani — kezdte nyilatkozatát Harag György —, hogy mikor utólag elolvasom a nyilatkozataimat, hiányérzetem támad, nem tudom kifejezni eléggé a gondolataimat, szakmai deformációban vagyok, inkább a színpadon tudom kifejezni életről, színházról, társadalomról kialakított gondolataimat.

Az az érzésem, hogy nagy törés következett be az elmúlt években a

színház és a közönség között. Mi színházi emberek kimondottan színházcentrikusak vagyunk. Nem tudom, hogy más szakmákban is ennyire megnyilvánul-e ez a szemlélet. Talán nem. Aki a színházban dolgozik, az a színház büvkörében él. A színházat olyan misztikus, egyetlen jelen levő dolognak tartja, hogy ez túlmegy a szakma normális szeretetének keretein. Ezzel szemben világszerte észrevehető, ha vannak is kivételek, a közönségnek a színháztól való egyfajta elmaradása. Elmúltak azok az idők, amikor egy bemutató hetekre lázba tudott hozni egy várost. Az *Hernani*-vita nem ismétlődik meg, a primadonna kocsjából sem fogják ki a lovakat. A színház elvesztette azt a varázsát, amely egy kicsit romantikus, szentimentális hangulatot adott neki. Annyi minden történt az utóbbi évtizedekben. Hatvan-hetven évvel ezelőtt a színház volt az egyetlen nagy szórakozási lehetőség. Azóta annyi minden történt. Mindenkinek a házában van egyfajta színház. És a színházi emberek nem néznek szembe ezzel a realitással, bár rengeteg kísérlet történik, hogy a színháznak visszaadják azt a szerepét, amely mindegyik színházi ember lelkében él, hogy a színház újra olyan fontos legyen, mint volt. Ennek érdekében sok mindent kitalálunk. Vagy olyan repertoárt csinálunk, mint amikor nagyon jól ment a színház. Minden réteghez akarunk szólni, s ilyenkor jönnek a kompromisszumok. Vagy átesünk a ló másik oldalára, s csak avantgárd színházat csinálunk, mondván, hogy úgyis mindegy, mert a kevés számú néző ingyencfalatokat akar. Én is állandó vergődésben vagyok. Megpróbáltam olyan korszerű színházat csinálni, amely lényegében lépést tart ennek az állandóan változó művészetnek a dinamikájával, de a sokezer néző felé is kacsingattam, s olyan kompromisszumokat kötöttem, olyan megoldásokhoz folyamodtam, amelyek nem távolítják el a nézőket a színháztól. Előadásaimban állandóan jelen van ez a kettősség...

A tiszta avantgárd nagyon változó. Főleg, ha az újszerűség formai külsőségre épül. De akkor is, ha nem csak erre. Különös, ahogy a Livinget fölkapta a fáma, azt hittük, forradalom tört ki, néhány év után azonban eltűntek. Barba és Grotowski is eltűntek. Pedig igen agresszív emberek voltak, fel akarták rázni a közönséget. Az ordítás, az erőszak, a beszédet kiiktató színház nem valami belső törvényszerűségből jöttek létre. Kétségtelen azonban, hogy hozzájárulnak a korszerű színház kialakításához. Ehhez mindenki hozzáadott egy keveset. Ma már senki sem rendez úgy, mint húsz évvel ezelőtt. Azok sem, akik tagadják akár Grotowski színházat, Beckettet, a Living Színházat, és védik a klaszikus színházat. Mindannyian felhasználják azokat a teatralitásokat, amelyeket az avantgárdok kikísérleteztek.

Az eredményeket azért is fel kell használni, mert a központi kérdés mindig a forma kérdése. Illusztráljam, mire gondolok: Kísért egy gondolat a *Fősvény* kapcsán. Hogy egy este két változatban vigyem színre. Egyszer ahogy Molière megírta, hogy a fősvénység szimbólum, megmér-

gezi a levegőt egy korban, egy világban. Másodszer úgy, hogy a fős-vénynek igaza van, mert körülötte mindenki azt lesi, hogyan tudná őt kiforgatni a vagyonából, s a fősvényesség ilyenképpen lényegében önvédelem. Ezt a két változatot elsősorban a forma változásaival tudnánk érzékeltetni.

Ha a saját rendezéseimre gondolok, meg kell vallani, hogy alig van mozzanat, megoldás, amit ne vettem volna át valakitől. A sikolyokat, a szaladgálást, mindent. S mégsem másolások az előadásaim. Nálam az első tudatos változás az *Özönvíz előtt* rendezésekor történt. Addig színházi sztereotípiák szerint rendeztem előadásokat. Sőt akkor is így kezdtem a próbákat, amikor, valami kattant bennem, hallucinációim voltak, az egykori, a gyerekkori élményanyagból kezdett összeállni egy másfajta előadás. Ettől kezdve majdnem minden előadásom saját átélt élményanyagomból kezdett összeállni. Nem kell egyszerű átpalántálásra gondolni, az élmény, az emlék — a tapasztalat — szűrőn jutott a színpadra. Így raktam össze a *Tornyot választok* című Paskándi-darab két koldusának emlékezetes jelenetét is. Az emlékeim dolgoztak bennem.

Nem öncélú emlékidézés történt. Minden élményemet a pillanatnyi-lag legjobban égető problémám — a relatív szabadságvágy — határozta meg. Ezt akartam kifejezni...

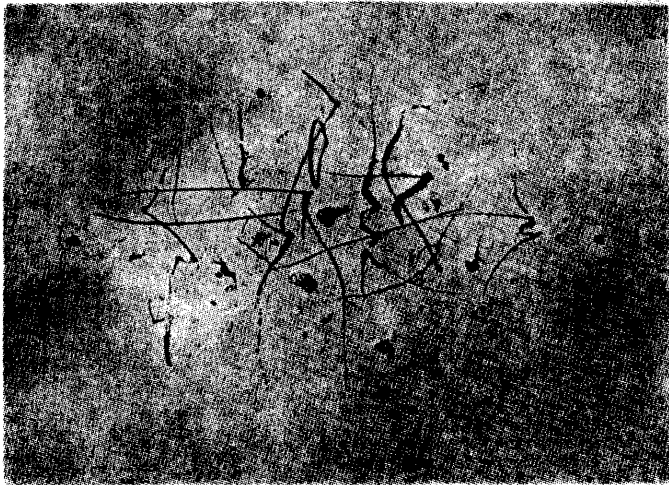
Másoktól tanultam, vettem át megoldásokat, de a saját világomból alakítottam ki az előadást. A magam gondolatait fogalmaztam meg. Ezért mondhatom, hogy nem vagyok epigon, s tölt el örömmel, hogy nem csinállok utánjátszó színházat. Végtelenül jó érzés, hogy nagyjából ki tudok alakítani egy saját gondolkodási módot, ez nem mindig komplex, de egyéni. Hátrányom, hogy az elképzelt megoldásokat nem merem végigvinni. Holott egy másik, fontos körülmény is segített eddigi munkásságomban. Az, hogy szerencsém volt a díszlettervezőkkel. Teljes harmónia alakult ki közöttünk, Florica Malureanuval is, Kölönte Zsolttal is. Például a *Tornyot választok* sikerében főszerepe volt a díszletnek. Mégis úgy érzem, ördögi körben vergődök. A közönséget hol úgy tekintetem, mint egy hibrid szörnyet, ami igaz is, amely úgysem tud lépést tartani a szakma ismerőivel, hol úgy éreztem, nem kell nagyon előre-rohanni, mert a színház nem létezhet közönség nélkül, ami szintén igaz...

Megpróbálom összeegyeztetni a mai kifejezési eszközöket a széles tömegek igényével, úgy, hogy ezek számára is vonzóak legyenek az előadások. Tudom, ez olykor félmegoldásokat eredményez. Például az *Egy lócsiszár virágvasárnapjáról* tudom, hogy jó előadás, de az a világ, amelyben játszódik, kegyetlenebb volt, mint ahogy mi ábrázoltuk. Visz-szatartott, hogy ezer ember nem bírná el, amit még a hitelesség érde-kében bele kellene adni az előadásba. Vagy: van egy jó *Macbeth*-elkép-zelésem, de egy közepes régi rendezésem után nem merek belekezdeni, mert az az érzésem, nem értenék meg, nem tudnák elfogadni...

Nem vagyok laboratóriumban dolgozó rendező, színházi taposómalomban dolgozok, ahol előadásokat kell gyártani, s ez meg is látszik . . .

Tudatosan választottam a romániai magyar dráma színre vitelének útját. Mert mindenkinek elsősorban a saját dramaturgiájából kell élnie. A magyar drámairodalom viszont már jócskán félrecsúszott. Molnár Ferenc a maga polgári zsenialitásával tönkretette a drámát és a színháztársulatot. És azóta a színházi látásmód hozzá méretik, Molnárhoz igazodik. Az ún. sikerdarabok molnári technikával készülnek, ebből Örkeny próbál kitörni. Érthető, hogy a körön kívül, a romániai magyar drámában született meg az első szocialista mű, Nagy Istváné, az *Özönvíz előtt*, s hogy itt jelentkezett Páskándi, Sütő, Székely János, az utóbbi ötven év legmarkánsabb drámaírói egyéniségei és darabjai . . .

Az elvem, hogy mindig a teljes darabot kell eljátszani. A színházban elképzelhetetlen, ami a filmben, hogy a rendező részleteket csináljon. A színházban elképzelhetetlen, hogy ne az egészet játsszák, filozófiai magaslatról egybefogva a részleteket, a kis szituációkat. Ahogy Major Tamás csinálja. Egy világot játszik, annak rendeli alá a részleteket, a mondatokat. Csakhogy nem mindegyik színész képes ebben a rendező segítségére lenni. Lohinszky például igen, ő mindig a teljes történetet, az egészet játssza. Mert ő is saját élményeit használja fel, s mert a rendező szándékán túl van egyéni mondanivalója is. Megvan benne az a szerepen-túliség, ami nélkül nincs egyéni művészet, nincs általában művészet, s ami a legnagyobb hiánycikk . . .

Milivoj Nikolajević: Az ágak ritmusa a vízben III., 1961

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

LACLAU ÉS A GAZDASÁGI RENDSZER TÚLSÚLYA

MAJOR NÁNDOR

I.

Ernesto Laclau emlékezetes módon kapcsolódott be abba a vitába, amely mintegy másfél évtizeddel ezelőtt folyt a marxisták között a latin-amerikai társadalmak eredetéről és jelenkori jellegéről. A vitának, mi-ként Laclau rámutatott, nemcsak elméleti, hanem politikai jelentősége is volt. Azok, akik úgy vélték, hogy a dél-amerikai társadalmak nemcsak eredetükre, hanem mai jellegükre nézve is duálisak, azaz párhuzamosan egymástól elzárkózó feudális és kapitalista szektorral rendelkeznek, ha haladó szelleműek voltak, a nemzeti burzsoáziával való szövetség és a polgári-demokratikus forradalom kivívása mellett kardoskodtak. Ezzel szemben azok, akik a latin-amerikai országokról azt állították, hogy már a gyarmati korszakban is be voltak kapcsolva a világpiacba, egy-úttal úgy vélték, hogy kezdettől fogva tőkés jellegűek is, és ezért a burzsoázia elleni harcot, azaz a szocializmusért való közvetlen küzdelmet szorgalmazták. Laclau szerint az utóbbi felfogás egyik legismertebb képviselője André Gunder Frank.¹ Laclau egyik csoporttal sem értett egyet. Minthogy pedig Frank művében csúcsoadtak ki az akkori vita sarkalatos elméleti kérdései, Laclau az ő elméletének bírálata során adta elő saját felfogását, egyebek mellett a termelési módhoz tartozó — minket érdeklő — kérdéskörrel is.²

A latin-amerikai társadalmakról folyó vita azonban egy szélesebb vitához kapcsolódott, melynek háttérében a fejlődő országok társadalmi

¹ André Gunder Frank: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York, 1967, valamint: *Latin America: Underdevelopment and Revolution*, New York, 1969.

² Ernesto Laclau: *Feudalism and Capitalism in Latin America*, *New Left Review*, 67. szám, 19—39. lap. — Szerb nyelven: *Feudalizam i kapitalizam u Latinskoj Americi*, *Markszizam u svetu* c. folyóirat, Beograd, 1979. február, 164—188. lap.

jellegetek kérdése lappangott. Ez a kérdés egyre sürgetőbbé vált a második világháború után felgyorsult dekolonizációs folyamat következtében, annál inkább, mert némely felszabadult ország szocialista fejlődést proklamált. A marxisták, többségükben, egészen a hatvanas évekig, a fejlődő országok valóságát, mellőzve empirikus kutatásokat, a történelmi fejlődés menetére vonatkozó, a III. Internacionálé eszmeiségének szellemében kidolgozott séma szerint értelmezték. Eszerint a történelmi fejlődés minden társadalom esetében unilineárisan, egyazon vonalon történik, szakaszait meghatározott sorrendben következő termelési módok jelzik, amelyeket minden társadalom ugyanolyan sorrendben — ha más-más időpontban is — tesz meg, az átmenet a termelőerők fejlődése során inadválttá vált termelési viszonyok miatt következik be, még-hozzá kizárólag forradalmi úton, minekutána a régi már csak izolált, egyre erőtlenedő csökevényként van jelen az újban, a tőkés termelési módnak meg külön is az a jellegzetessége, hogy ahol csak megjelenik, intenzíven felbomlasztja a régit. Egy-egy társadalom „fejlődési szintjét” tehát egy-egy gombostű jelezte az imént említett „vonalon”, s a rá vonatkozó empirikus adatok csak az „általános” elmélet illusztrációi voltak.

A hatvanas évek során azonban három irányba is megindult a marxista ihletésű kutatás a fejlődő országokra vonatkozólag. Az első elmélet, alapjában véve, a fejlett és fejlődő országok között kialakuló egyenlőtlen árucserével magyarázta az utóbbiak valóságát,³ a második a tőkés világrendszer központja és perifériája közötti függőségben vélte megjelenni a magyarázatot,⁴ a harmadik szerint e társadalmak mindegyikében két vagy több termelési mód artikulációjával van dolgunk.⁵ André Gunder Frank a második elképzelés egyik neves képviselője, Laclau pedig, Frank műveire vonatkozó bírálatával, egyfelől következetesebb alapokra helyezte Frank elméletét, másfelől erőteljesen egyengette az utat a harmadik elképzelés, a termelési módok artikulációja számára, melyet Althusser

³ Lásd Arghiri Emmanuel: *L'échange inégal*, Maspero, Paris, 1972. — Szerb nyelven: *Nejednaka razmena*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1974. A könyv közli Charles Bettelheim nevezetes bevezetőjét és elméleti jellegű észrevételeit a műről és témájáról.

⁴ Nálunk ennek az irányzatnak legismertebb képviselője Samir Amin. Lásd: Samir Amin: *L'accumulation a l'échelle mondiale*, Antropos, Paris et Ifan, Dakar, 1970. — Szerb nyelven: *Akumulacija kapitala u svetskim razmjerima*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1978. Ez a fordítás a francia eredeti alapján készült, de az arab kiadás terjedelmében (1—418. lap).

⁵ Ez az irányzat Althusser és Balibar elképzeléseire támaszkodik. Lásd: Louis Althusser, Etienne Balibar: *Lire le Capital*, Maspero, Paris, 1971. — Szerb nyelven: *Kako čitati Kapital*, Centar za kulturnu delatnost Saveza socijalističke omladine, Zagreb, 1975. — Magyar nyelven: Louis Althusser: *Marx — az elmélet forradalma*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

és Balibar nyomdokain haladó francia gazdasági antropológusok egy csoportja az idő tájt egyre sokoldalúbban dolgozott ki.⁶

Minket természetesen Laclau-nak a termelési módra, a társadalmi formációra, a történelmi materializmus tárgykörére vonatkozó elméleti elképzelései érdekelnek. Mindazonáltal előbb prezentáljuk Frankkal szemben felsorakoztatott érveit, s csak aztán térünk át a termelési módra vonatkozó definíciójára meg a vele kapcsolatos észrevételeink közlésére; a kerülő út elősegíti, hogy jobban megértsük azt, ami voltaképpen érdekel bennünket.

II.

Laclau szerint Frank elméleti hozzáállása a következő tézisekben foglалható össze: Téves a felfogás, mely szerint minden ország gazdasági fejlődése ugyanazon a szakaszokon megy át; a mai fejlett országok voltak ugyan fejletlenek, de sohasem elégtelenül fejlettek. Helytelen az elképzelés, mely szerint a fejletlenség állapota a mai fejlődőfélben levő országok gazdasági, politikai és kulturális szerkezetének tükröződése, ellenkezőleg, a fejletlenség a mai fejlett országok mint metropolisok és a periféria között történelmileg kialakult viszony következménye, ez a viszony pedig a tőkés rendszer világméretében történő fejlődésének és szerkezetének szerves, törvényszerű képződménye. Elfogadhatatlan a dél-amerikai társadalmak dualista felfogása, mely szerint kettős, külön tőkés és külön feudális struktúrájuk van, és ezen belül mindegyik szektor a másiktól független, sajátos dinamikával rendelkezik, minek következtében az a szektor, melyben a tőkés viszonyok uralkodnak, fejlődőképes, viszont a feudális viszonyoknak alárendelt szektor izolált, és csupán térítményekkel tartható fenn; a valóságban a legelszigeteltebbnek látszó társadalmi-gazdasági szegmentumok is a tőkés rendszer szerves részét képezik. Végül: a metropolis—periféria viszony, mely a dél-amerikai országok jellegét meghatározza, nemcsak világméretében jelentkezik; vannak almetropolisok is, amelyekkel szemben egy-egy vidék kerül a periféria helyzetébe.

Laclau meglátása szerint Frank a fentiek alapján a következő hipotéziseket igyekszik tisztázni: a mai fejlett országokkal szemben az alárendelt metropolisok fejlődését is periféria voltuk határozza meg; a periféria legintenzívebb gazdasági fejlődése egybevág azokkal az időszakokkal, amikor a metropolisokkal való viszonyuk — például azért, mert az utóbbiak háborúba keveredtek — gyengült; napjaink legfejletlenebb vidékei a múltban a legszorosabb kapcsolatban voltak a metropolisokkal; a latifundiumok jellegzetes tőkés kereskedelmi vállalatok voltak, melyek maguk gondoskodtak a forgalomba hozandó áru terme-

⁶ Mindenekelőtt Meillassoux, Rey, Godelier, Dupré s mások munkáira gondolunk.

léséről; a napjainkban félfeudális viszonyok között tengődő, mezőgazdasági térítványokkal fenntartott latifundiumok hajdan bekövetkezett keresletcsökkenés és termelékenységesztés miatt kerültek mai helyzetükbe.

Laclau szövege alapján az olvasó azt a benyomást szerzi, hogy Frank a dél-amerikai országok dualista felfogására vonatkozó kritika kifejtése közben adta elő saját elméletét, s művének jelentős részét épp ez a kritika képezi. Laclau tudatja az olvasóval, hogy a dualista felfogás eredetileg a XIX. századi dél-amerikai liberálisoktól származik, akik országukat mint meghatározott nyersanyag termelőit bekapcsolták a világpiacba, elfogadva az imperialista metropolisok nemzetközi munkamegosztását. Azt a fámát terjesztették, hogy mindaz, ami a hazai talajon sarjadt, maradi, ezzel szemben mindaz, ami európai, haladó szellemű. Ennek a hagyományos felfogásnak ma is vannak követői mind a polgári, mind a marxista kutatók és politikai erők között. Laclau szerint Frank alapos és helyénvaló bírálatát adta annak a dualista felfogásnak, melynek legismertebb megfogalmazását W. A. Lewis műveiben találhatjuk.⁷ Lewis szerint állítólag élesen meg kell különböztetni a gazdaság tőkés és „eltartott” szektorát, mely utóbbi akár a tőkebefektetés, akár a jövedelem, akár a növekedési ráta tekintetében messze lemarad az előbbi szektor mögött, s legfeljebb annyi „haszon” van belőle, hogy korlátlan mennyiségben szállítja a munkaerőt a fejlődőképes szektornak.

„Most azonban egyre inkább megmutatkozik — írja ezzel kapcsolatban Laclau, igazat adva Franknak —, hogy ez a modell lebecsüli a rurális területeken végrehajtható kommercializálás fokát és a falusi gazdaságok felhalmozási képességét. Azonkívül jelentős mértékben leegyszerűsíti és deformálja a viszonyokat, melyek a gazdaság eme két állítólagos szektora között fennállnak. A latin-amerikai gazdaságok különféle szektorai közötti kapcsolatokról alkotott disztingváltabb ismeretek azt mutatják, hogy a dualista tézisek eredeti megfogalmazásában napjainkban tarthatatlanok.”⁸ Állítását bizonyítandó, Laclau hivatkozik Alejandro Marroquin és Rudolfo Stavenhagen az idő tájt megjelent munkáira,⁹ melyekből kiderült, hogy Latin-Amerikában már a gyarmati időszakban is igen élénk áruforgalom volt, napjainkban pedig a legfélreesebb vidéken sem bukkanhatni tiszta naturális gazdálkodásra.

Laclau bizonyága szerint Frank a dualista felfogással ellentétben úgy véli, Latin-Amerika országai a gyarmatosítás kezdetétől, tehát a XVI.

⁷ W. A. Lewis idevágó elméletének tömör ismertetése és találó bírálatát Szentés Tamás: *Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980., 56—60. lap.

⁸ Laclau, i. m., angol nyelven a 23. lapon, szerb nyelven a 169. lapon.

⁹ Laclau Marroquin *La ciudad mercade*, Tlaxiaco, Mexico, 1957. c. könyvére, valamint Stavenhagen *Clases, colonialismo y aculturation* c. munkájára hivatkozik, mely az *Americá Latina* c. folyóirat 1963. X—XII. számában, a 63—104. lapon jelent meg.

századtól napjainkig tőkés berendezésűek. Bizonyítékul épp az e társadalmak minden pórúsába behatoló áruforgalmat említi. Frank szerint feudalizmusról csak akkor beszélhetnénk, ha az elmaradott vidékek és szektorok elkülönült egészet alkotnának, amelyben természetes gazdaság uralkodik. Laclau szerint végül is, Frank elmélete a legtömörebben a következőképpen foglalható össze: A latin-amerikai országokban a XVI. századtól kezdve napjainkig egyazon folyamatnak vagyunk szemtanúi, ennek lényeges aspektusai azóta sem változtak. E folyamat három jellegzetessége: kezdettől fogva piaci gazdaság alakult ki, kezdettől fogva tőkés berendezésről van szó, s a tőkés világpiacba való bekapcsolódás módja kezdettől fogva fejletlenséghez vezetett. Laclau szerint ez Frank elméletének kulcspontja, s e három jellegzetességről alkotott nézetünkkel egyúttal véleményt formálunk Frank elméletének helyességéről vagy helytelenségéről.

Laclau egyetért Frankkal a dualista elmélet elvetésében, de ezt nem azért teszi, mint Frank: nem tekinti a dél-amerikai társadalmakat kezdetektől fogva sem kizárólag kapitalizmusnak, sem tiszta feudalizmusnak. Hasonlóképpen, egyetért Frankkal abban, hogy Latin-Amerika minden zuga be van kapcsolva a világpiac vérkeringésébe, de Frankkal ellentétben a piaci gazdaságot nem azonosítja eleve a kapitalizmussal. Egyetért Frankkal, hogy a latin-amerikai társadalmak alapjában véve tőkés jellegűek, de nem kezdettől fogva, s nem kizárólagosan; voltaképpen más termelési módokkal, közöttük feudalizmussal vannak artikulálva. Egyetért Frankkal, hogy e társadalmakban a világpiacba való bekapcsolódás függőségre alapozott módja eredményezte a fejletlenséget, de ezt csak a korábbi viszonyok alapján látja bizonyítottnak, a mai viszonyok alapján egyelőre ezt csak hipotetikusként tekinti, illetve a korábbi általános függőség helyett ma esetenkénti függőséget lát.

Mi hát, az amiben Laclau és Frank alapvetően különböznek? Laclau mindenképp azt veti Franknak a szemére, hogy nem határozza meg elég szabatosan, mit ért kapitalizmuson, azaz túlságosan szélesen értelmezi azt, úgyhogy a fogalom felöleli a legkülönbözőbb társadalmi viszonyokat. Laclau szerint Frank a kizsákmányolók és kizsákmányoltak közötti ellentétet, mely minden osztálytársadalom sajátja, a kapitalizmus legfőbb belső ellentmondásának nyilvánítja, s minthogy elmulasztja a kapitalizmus sajátos „kizsákmányolási viszonyait” meghatározni, minden kizsákmányolási helyzetet ide sorolhat. Frank úgy értelmezi a kapitalizmust, hogy az piacra irányuló termelési rendszer, melyben a profit a termelés motívuma, de ezt a profitot elveszik a közvetlen termelőtől, s ahhoz kerül, aki nem közvetlen termelő. Ezzel szemben a feudalizmus zárt természetes gazdaság, mely közvetlenül kielégíti a benne leledző közösségek szükségleteit, természetesen szintén a közvetlen termelő munkatöbbletének kisajátításával. A két rendszer közötti lényeges különbség eszerint a piac létezése vagy annak hiánya.

„Leginkább az a tény lep meg — írja Laclau —, hogy Frank a kapitalizmus és a feudalizmus meghatározásában teljesen mellözi a *termelési viszonyokat*. Ennek fényében nem is olyan furcsa a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak közötti viszonyoknak mint a kapitalizmus alapvető ellentmondásának jellemzése. Voltaképpen Frankot eszmei irányultsága kényszeríti a termelési viszonyoknak a kapitalizmus meghatározásából való kihagyására: csak e viszonyok elvonatkoztatása révén juthat a kapitalizmus olyan széles fogalmához, mely magába foglalja mindazokat a különböző kizsákmányolási helyzeteket, melyeknek Peru őslakos parasztsága, a chilei inquilinók, az ecuadori huasipunguerók, a nyugat-indiai cukornádültetvények rabjai, vagy Manchester textilmunkásai ki vannak téve. Ugyanis mindezek a közvetlen termelők a piac számára készítik termékeiket; másoknak dolgoznak, és meg vannak fosztva az értéktöbblettől, melynek előállításában közreműködnek. Az alapvető ellentmondás mindezen esetekben az az ellentét, mely a kizsákmányolókat a kizsákmányoltakkal szembeállítja. Csupán az a baj, hogy a lista túl rövid, mert hozzá lehetne adni a római latifundiumok rabszolgáit, vagy a középkori európai jobbágyokat, legalábbis azokban az esetekben — s ez a túlnyomó többségre vonatkozik —, amikor a feudális úr eladta a gazdasági többletet, amelyet a jobbágyokból kisajtolt. Ennek alapján oda lyukadhatnánk ki, hogy a neolit forradalomtól kezdve csak kapitalizmus létezett.”¹⁰

Laclau tehát azt nehezményezi, hogy Frank a kapitalizmus alapvető ellentmondását az elosztás és a csere szférájába helyezi, nem pedig a termelés szférájába, ez pedig abból következik, hogy a kapitalizmust nem meghatározott termelési módként fogja fel, tehát nem használja a kapitalizmus marxista fogalmát. Laclau közli, hogy már korábban is felrötták ezt Franknak, aki, e bírálatot cáfolandó, egy könyvében Marx-idézzel igyekezett bizonygatni,¹¹ hogy egy gazdaság jellegét nem a termelési viszonyok határozzák meg, hanem a tőkés világgazdaságba való bekapcsoltság. Laclau viszont ugyanazzal az idézzel kapcsolatban felhívja a figyelmet, hogy Marx az ültetvényesről szólva, aki egy személyben földesúr is meg tőkés is, voltaképpen azt mondja, hogy *csupán formálisan* sorolható a tőkésék közé, hiszen az ültetvényes tőkés mivolta

¹⁰ Laclau, i. m., angol nyelven a 25. lapon, szerb nyelven a 171. lapon.

¹¹ A polémiára Mexikóban került sor, Laclau itt Frank *Latin America: Underdevelopment and Revolution*, New York, 1969. c. könyvére gondol. A Marx-idézet a következőképpen hangzik: „A második fajta gyarmatokon — ültetvények —, amelyek már eleve kereskedelmi spekulációk, s a világpiac számára termelnek, tőkés termelés megy végbe, habár csak formálisan, mivel a néger-rabszolgaság a szabad bérmunkát, tehát a tőkés termelés alapzatát kizárja. De azok, akik üzletüket néger-rabszolgákkal folytatják, tőkésék. A termelési mód, amelyet bevezetnek, nem a rabszolgaságból eredt, hanem reá oltják. Ebben az esetben tőkés és földtulajdonos egy személy.” — Marx—Engels *Művei*, 26/II. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976., 273. lap.

rabszolgamunkára van ráépítve, s a tőkés rendszer általános folyamataiban csak azért vehet részt, mert a világgpiac, amelybe bekapcsolódott, *szabad munkán* alapuló termelő szektorra épül.

Frank fentebb vázolt feudalizmus- és kapitalizmusfelfogásával ellentétben Laclau így fogja fel a két termelési módot: „Feudalizmusnak azt a termelési módot tekintjük, amelyben a termelő folyamat a következőképpen történik: 1. a gazdasági többletet a gazdaságon kívüli kényszernek kitett munkaerő termeli; 2. a gazdasági többletet nem a közvetlen termelők, hanem más sajátítja ki; 3. a termelőeszközök feletti tulajdonjog a közvetlen termelők kezében van. A kapitalista termelési módban a gazdasági többlet ugyancsak magánkisajátítás tárgya, de a feudalizmussal ellentétben a termelőeszközök feletti tulajdonjog el van választva a munkaerő feletti tulajdonjogtól: épp ez teszi lehetővé a munkaerő áruvá változását, egyúttal a bérvizonyok kialakulását.”¹²

Mármost, Laclau a közte és Frank közötti különbséget vázolandó, röviden öt-hat összefüggő kérdést is megvilágított. Az első kérdés arra vonatkozik, vajon a kereskedelmi tőke jelenléte feltétlenül kapitalista termelési mód fennállásáról tanúskodik-e vagy sem. Laclau kategorikusan nemet mond. A kereskedelmi tőke, s természetesen e tőke felhalmozása is, jelen lehet a kapitalizmust megelőző minden osztálytársadalomban. Egyebek mellett ezt is idézi Marxtól: „De nemcsak a kereskedelem, hanem a kereskedelmi tőke is régebbi a tőkés termelési módnál, valójában a tőkének történelmileg legrégebbi szabad létezési módja.”¹³ Igen határozottan inszisztál a kapitál és a kapitalizmus megkülönböztetésén.

A második kérdés: vajon a XVI. században csakugyan kapitalizmus volt-e Dél-Amerikában, miként Frank állítja? Laclau ismét nemmel válaszol, arra hivatkozva, hogy a termelő tevékenység alapformái akkor még Dél-Amerikában is, Európában is a feudális függéshez és a céhekhez igazodtak, s bár a kereskedelmi tőke óriásira növekedett, mégis az a döntő tény, hogy ez a tőke nem a kapitalista termelési viszonyok szülte értéktöbblet felhalmozásából származik. Rámutat, hogy Frank ott, ahol azt bizonygatja, hogy a XVI. században Európában kezdődő gazdasági expanzió tőkés jellegű volt, pontatlanul idézi Marxot. „A világgkereskedelem és a világgpiac nyitják meg a XVI. században a tőke modern élettörténetét”,¹⁴ írja Marx, Frank viszont a tőke (kapitál) szó helyett kapitalizmust látott bele az idézetbe, s úgy is idézte. Laclau hivatkozik Eric Hobsbawn nézetére is, aki szintén úgy véli, hogy a kapitalizmus csupán a XVII. században kezdődött Európában.¹⁵ Laclau kijelenti, ha

¹² Laclau, i. m., angol nyelven a 33–34. lapon, szerb nyelven a 182. lapon.

¹³ Marx: *A tőke*, III. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 306. lap.

¹⁴ Marx: *A tőke*, I. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 141. lap.

¹⁵ Laclau itt E. J. Hobsbawn *The Crisis of the 17th Century c., a Past and Present* c. folyóiratban megjelent tanulmányára hivatkozik, 1954. május, 41. lap.

az európai metropolisokban a XVI. században a kapitalizmus általánosan elterjedt lett volna, méltán következtethetnénk, hogy „Erzsébet királyné Angliája és a reneszánsz korabeli Franciaország már a szocializmusra érett volt.”¹⁶

A harmadik kérdés a gyarmatosítás korabeli dél-amerikai földművelésben kialakult gazdasági viszonyok jellegére vonatkozik. Laclau tagadja Frank felfogásának helyességét, aki e viszonyokat kapitalistának nevezte. Empirikus adatokra hivatkozva bizonygatja, hogy a gyarmati kor mexikói, perui, bolíviai, guatemalai földművesei saját termelőeszközökkel dolgoztak, s idővel egyre nagyobb gazdaságon kívüli kényszernek voltak kitéve. Nyugat-India ültetvényein rabszolgai termelési mód uralkodott, illetve a termelés a rabság álcázott formáin és kényszermunkán alapult. Egyedül Argentína és Uruguay pampáin, ahol nem voltak őslakosok, a bevándorlók kezdetől fogva kapitalista viszonyokat teremtettek, de ez nem a XVI. században, hanem jóval később történt.

Laclau a chilei inquilinók helyzetét még a XIX. századra vonatkozólag is a következőképpen írja le: „A parasztok jövedelme kisebb volt a munkások és a napszámosok jövedelmétől. Téves volna e körülményben a falusi proletariátus megjelenését látni. Ha így állt volna a dolog, az inquilinók megélhetési lehetőségének túlnyomórészt a munkabérből kellett volna származnia. Viszont minden jel arra vall, hogy a munkabér, ellenkezőleg, csupán a bérleten alapuló gazdaság egyik alárendelt eleme volt. Más szóval, itt meghatározott kötelezettségeknek alávetett paraszttal van dolgunk, nem pedig mezőgazdasági bérmunkásokkal, akik keresetüket a szokásos kedvezményekkel és egy darab földdel egészítik ki.”¹⁷

Ennek alapján Laclau megállapítja, hogy a latin-amerikai földművelésben az elmúlt századokban praekapitalista viszonyok uralkodtak, de ez nem volt akadálya, hogy terményeikkel a világpiac vérkeringésébe bekapcsolódjanak, ellenkezőleg, a világpiaci kereslet növekedése a termelés növelésére és arra serkentette a földesurakat, hogy a parasztokból még nagyobb munkatöbbletet sajtoljanak ki, úgyhogy a külső piac korántsem gyengítette a feudalizmust, hovatovább e piac hatására a feudalizmus erőre kapott, akárcsak Kelet-Európában az úgynevezett második jobbagység idején. A mai helyzetről Laclau-nak ez a véleménye: „Nehéz megmondani, hol tart a parasztok proletarizálódása egy-egy vidéken (nem áll rendelkezésünkre elég tanulmány), de vitathatatlan, hogy ez a folyamat még korántsem fejeződött be, illetve a félfudalista

¹⁶ Laclau, i. m., angol nyelven a 30. lapon, szerb nyelven a 177. lapon.

¹⁷ Laclau, i. m., angolul a 31. lapon, szerbül a 178–179. lapon. Laclau Frank elemzéséből vett példákhoz fűzi itt saját értelmezését, és lábjegyzetben hivatkozik Juan Martínez Alier közöletlen kéziratára, aki a perui felföld haciendáin uralkodó viszonyok feltárása révén világítja meg a kistermelői irányultságú földművesek és a proletarizált földmunkások társadalmi mozgalmi közötti különbséget, felfedve a termelési mód valóságos jellegét.

viszonyok még mindig lényeges jellemzői a latin-amerikai falunak.”¹⁸ Aztán még nyomatékosan hozzáteszi: „Elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amely e vitában alapvető félreértést okoz: azt állítani, hogy az agrár szektorban a termelési viszonyok feudálisak, egyáltalán nem jelenti a dualista tézis támogatását.”¹⁹

A negyedik kérdés erre vonatkozik: ha már a dél-amerikai társadalmakkal kapcsolatban a dualista felfogás is, mely szerint mindegyik társadalomban párhuzamosan két szektor van, feudális és kapitalista, de semmi kapcsolat közöttük, meg a Frank-féle felfogás is, amely szerint a kezdetektől napjainkig tőkés rendszerrel van dolgunk, tudományosan elfogadhatatlan, akkor voltaképpen milyen társadalmakkal van dolgunk?

Laclau az említett elképzelésekkel szemben bizonyítottan látja, hogy a dél-amerikai társadalmakban napjainkban tőkés és feudális termelési mód is fellelhető, de nem egymástól elválasztva, hanem minden egyes társadalomban olyan szoros, funkcionális összefüggésben, mely bizonyos értelemben egységes gazdasági szerkezetet eredményez. Ezért történhetett, hogy a tőkés vállalkozók profitnövelési igyekezete a jobbágyok fokozottabb kizsákmányolását és a feudális viszonyok erősödését eredményezte. Az ilyen esetekben tehát nyilvánvaló, hogy az egyik szektor korszerűsége funkcionálisan kapcsolódik a másik szektor elmaradottságához, s ilyen értelemben ez a szerkezet egybehangoltan, egységesen működik.

Ezen a ponton közölte Laclau saját elképzelésének lényegét, azt, hogy vannak társadalmak, amelyekben több termelési mód funkcionálisan együvé artikulálódik. Később, miként mondtuk, a francia gazdasági antropológusok, gyakorlati kutatásaik során, ezt részletesen kidolgozták. Mielőtt azonban Laclau elképzelésének lényegét részleteznénk, folytatjuk Laclau felfogásának vázolását még két fontos kérdéssel kapcsolatban.

Az ötödik kérdés a metropolisok és a periféria közötti függés létrejöttének oka és annak szakaszai. Laclau szerint Frank leírja, miként vannak a fejlődő országok fokozott kizsákmányolás révén bekapcsolva meghatározott metropolis országok expanziós folyamataiba, de nem nevezi meg azokat a törvényszerűségeket, amelyek ennek bekövetkeztét szükségessé teszik. Szerinte Frank ezt nem is teheti, mégpedig azért, mert a kapitalizmust túlságosan szélesen fogja fel, s az általánosítás azon szintjén nem is lehet ilyen törvényszerűségeket. Bár nyomatékosan kijelenti, hogy „a függőség gyökereit a konkrét termelési módokban”²⁰ kell keresni, voltaképpen a gazdasági rendszer működésében látja annak okát. Így például kijelenti, hogy „a metropolis országok domináns gazdasági szerkezete vezet a merkantilizmus korában a fejletlenséghez,”²¹ a liberális kapitalizmus korára nézve ugyancsak a gazdasági rendszer — nem pedig

¹⁸ Laclau, i. m., angolul a 31. lapon, szerbül a 179—180. lapon.

¹⁹ Laclau, i. m., angolul a 31. lapon, szerbül a 180. lapon.

²⁰ Laclau, i. m., angolul a 34. lapon, szerbül a 183. lapon.

²¹ Laclau, i. m., angolul a 35. lapon, szerbül a 184. lapon.

a termelési mód — működésében keresi a fejletlenség okát. Mint látni fogjuk, ennek oka a gazdasági rendszer és a termelési mód közötti viszony sajátos felfogása. A fentiek alapján véli megállapíthatni a gazdasági függőség fázisait is, függősegen természetesen azt értve, hogy egy társadalom vagy egy vidék folyamatosan kisajátítja egy másik társadalom vagy vidék gazdasági többletének jelentős részét.

Laclau szerint empirikus adatok tanulmányozása azt mutatja, hogy a középkorban Nyugat-Európa egyenlőtlen cserét folytatott a Közel-Kélttel. Szíriában például hosszú időszakon át az árak változatlanok voltak, Nyugat-Európában azonban ugyanabban az időszakban folyamatosan növekedtek. Ezen a csatornán át jelentős kereskedelmi tőke halmozódott fel Nyugat-Európában, de korántsem vezetett a bérviszonyok elterjedéséhez a termelés szférájában. A merkantilizmus korában bekövetkezett európai expanzió voltaképpen ugyanennek a folyamatnak világméretre való kiterjesztése. Az európai metropolisokban megállapították a tengerentúli gyarmatországok terményeinek és termékeinek felvásárlási árát, a nagy kereslet az ottani vállalkozókat a termelés fokozására, az árak betartása pedig a gazdaságon kívüli kényszer, tehát a feudális függőség fokozására serkentette. Ez csökkentette a belső piac növekedésének lehetőségét, és lelassította a társadalmi differenciálódás folyamatát a „szabad” munkások elszaporodása irányában, amiből jól látszik, hogy a még feudális Európában a kereskedelmi tőke okozta expanzió törvényszerűen fejletlenséget eredményezett a periféria országaiban.

Laclau szerint azonban a tőkés termelési mód kialakulása egészen más gazdasági törvényszerűségektől teszi függővé az európai expanziót, mint amelyekre a feudális Európában a kereskedelmi tőke támaszkodott. Emlékeztet rá, hogy a tőkés rendszer egészének alapvető mozgatóereje a tőkefelhalmozás folyamata. Mármost, milyen törvényszerűségekhöz igazodik ez a folyamat? Ismeretes a profitráta süllyedő tendenciájának törvényszerűsége és annak negatív hatása a tőkefelhalmozásra. Ha bizonyítható volna, hogy a metropolis országokban létrejövő akkumulációnak és expanzióképességnek múlhatatlan feltétele éppenséggel a tőkés előtti termelési viszonyoknak a periféria országaiban való fenntartása, bizonyosak volnánk a függés strukturális megléte felől, de világosabb képet nyerhetnénk a két termelési mód artikulációjának formáiról is. Laclau szerint ez a kérdés nincs kielégítő módon empirikusan kivizsgálva, a rendelkezésre álló adatok legfeljebb azt teszik lehetővé, hogy hipotézis formájában egy elméleti modellt állítsunk fel.

Laclau ezt a modellt tüstént fel is válaszolja, és valószínűsíti, hogy a tőkés világrendszer perifériáján levő vállalatok túlfűtött kizsákmányolással — gazdaságon kívüli kényszert alkalmazva — kulcsszerepet játszanak azon negatív effektusok leküzdésében, amelyek a metropolis államok fejlett iparágaiban a tőke szerves összetételének folytonos növekedése következtében a profitráta-átlag csökkenésének tendenciáját ered-

ményezik. Ha csakugyan így van, akkor a kapitalizmus korában is törvénytörő a metropolisok és a periféria közötti függés, vagyis e viszonylatban a fejlődés fejletlenséget eredményez. Ez természetesen azt jelenti, hogy a tőkés gazdasági rendszer működése törvénytörően megkívánja a tőkés termelési módnak más tőkés előtti termelési móddal való artikulációját a világrendszer perifériáján.

Ezzel szemben Laclau kategorikus arra nézve, hogy amennyiben ezek a feltételek fennálltak is a múltban, ma már kétségtelenül alaposan módosultak. A monopolkapitalizmus korszakában bekövetkezett óriási termelékenységnövekedés miatt egyfelől nem gazdaságosabbé a közvetlen termelő praekapitalista kizsákmányolási módja, másfelől az invesztálás intenzívebbé vált a metropolis országokban, ahol a tudás is koncentrálnálódik, a periférián pedig átirányult csupán az úgynevezett stratégiai jelentőségű anyagok (pl. kőolaj) termelésére. „A metropolisok és a periféria közötti viszony — hadd használjuk Frank terminusait — többé már nem a függőség viszonya, hanem minden egyes esetben a függés egészen meghatározott válfaja alakul ki”,²² írja Laclau. Vagyis csupán ez a *sajátos* függési viszony, nem pedig *általános* függési viszony áll fenn.

Ehhez még hozzátesszi: „Ha visszatérünk a ,feudalizmus vagy kapitalizmus’ témájának szentelt vitára, gondolom, most már világos, hogy a részvevők folyton összetévesztenek két fogalmat: a tőkés termelési módot és a tőkés világrendszerben való részvételt. Úgy vélem, e két fogalom megkülönböztetése nem pusztán akadémikus vita kérdése, mert ha vázolt tézisem helyénvaló, úgy az lehetővé teszi, hogy a metropolisok és a szatelliták közötti viszony összességének jelentős aspektusait felfedjük.”²³

A hatodik kérdés: indokolt-e a polgári demokratikus forradalmat szorgalmazni, ha e forradalomnak a feudalizmus megszüntetése a feladata, holott Dél-Amerikában kezdettől fogva piaci gazdálkodás folyt. Emlékeztetünk ugyanis, hogy Frank szerint ez egyenlő a kapitalizmus fennállásával. Laclau rámutat, hogy Frank csak azért tekintheti a polgári demokratikus forradalmat feleslegesnek, mert a feudalizmust is, a kapitalizmust is tévesen értelmezi. Frank szerint a feudalizmus zárt önálló rendszer, amelybe még nem hatolt be a piaccgazdálkodás, Laclau azonban rámutat, hogy a marxisták nem a naturálgazdaságban látják a feudalizmus lényegét, így annak csökevényét sem, hanem a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásában, melynek segítségével a parasztok munkatöbbletének kisajátítása folyik. A gazdaságon kívüli kényszer alkalmazása folytán Dél-Amerikában lelassul a tőkés viszonyok terjedése a földművelésben, tehát a falu népének osztálytagolódása is. A marxisták

²² Laclau, i. m., angolul a 37. lapon, szerbül a 187. lapon.

²³ Laclau, i. m., angolul a 37—38. lapon, szerbül a 187. lapon.

szerint a polgári demokratikus forradalom e feudális csökevények eltüntetésére hivatott.

Laclau emlékeztet rá, hogy Lenin ezt a kérdést is érintette *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című művében. A tőkés fejlődésnek a földművelésben való erősödését nem a piacra való termelés fokozásában látta, hanem a kulákparasztok és az agrárproletárok elszaporodásában. Minthogy Lenin az orosz polgárságot gyengének tartotta a polgári demokratikus forradalom végrehajtására, a proletariátust pedig kishátszámúnak, épp e parasztságnak tulajdonított döntő szerepet a leendő polgári demokratikus forradalom végrehajtásában, mármint a feudális maradványok megszüntetésében. Polgári demokratikus forradalomra pedig azért volt szükség Oroszországban, mert fennállt a veszély, hogy a cári rezsim hatalmilag oldja meg a monarchia keretében az agrárkérdést, s irányt vesz a tőkés fejlődésre, ez azonban a parasztságnak reakciós erővé formálását eredményezte volna, s a polgári demokratikus forradalom kérdését levette volna a napirendről. A bolszevikok ezért egyetértettek a polgári demokratikus forradalom szorgalmazásában. Csak Trockij és Parvuszt vélték úgy, hogy Oroszországban 1905-ben megvoltak a feltételek, hogy közvetlenül áttérjenek a szocializmusra. Laclau szerint azonban Frank elemzése, minthogy a feudalizmus és a kapitalizmus fogalmát tévesen használja, nem nyújt reális alapot arra, hogy megítéljük, vajon a polgári-demokratikus forradalomért való küzdelem konkrét dél-amerikai országokban helyénvaló-e vagy sem.

Ez volna tömören Laclau nevezetes vitája Frankkal. Hátramaradt még, hogy kifejtjük, miként értelmezi Laclau a termelési módot s miért vezeti be a gazdasági rendszer fogalmát. Mielőtt azonban tanulmányunk befejező részében erre rátérnénk, néhány szóval tájékoztatjuk az olvasót e vita további fejleményeiről. Robert Brenner híres tanulmányát²⁴ vesszük forrásul, melyben a szerző közli, hogy Laclau és mások bírálata után Frank, válasznak szánt nevezetes könyvében,²⁵ valamelyest változtatott korábbi álláspontján, figyelembe véve főként azt a két észrevételt, melyek szerint magyarázatra szorul, mi az oka annak, hogy a periféria elmaradott szektorainak a metropolis gazdasági rendszerébe kapcsolása folytán az akkumuláció egy része átömlik a metropolisba, meg hogy ezt az egész folyamatot kapcsolatba kell hozni a periféria osztály- és termelési struktúrájával. Brenner, tanulmányának jelentős részében, Frank újabb, kiegészített elképzelését vitatja el, s ilyen értelemben Laclau bírálatát folytatja és mélyíti el.

²⁴ Robert Brenner: *The Origins of Capitalist Development, New Left Review* c. folyóirat, 104. szám, 1977. — Szerb nyelven: Izvori kapitalističkog razvoja: kritika neosmitovskog razvoja, *Treći program Radio Beograda* c. folyóirat, 40. szám, 1979., 187—259. lap.

²⁵ André Gunder Frank: *Lumpenbourgeoisie: Lumpendevelopment*, New York, 1972.

Brenner szerint most Frank azt állítja, hogy a latin-amerikai társadalmak fejletlensége meghatározott gyarmati osztályszerkezetből származó szuperkizsákmányolás következménye. „Minden más tényező másodrendű — idézi Brenner Frankot —, vagy levezethető e kizsákmányolás típusának alapvető kérdéséből.”²⁶ Felrója azonban Franknak, hogy ezt az osztálystruktúrát kizárólag gazdasági tényezőkből vezeti le, nevezetesen a világpiacon szükséglete következtében véli kialakulni, s nem veszi számításba, hogy a világpiacon konkrét társadalmakban való megjelenésekor ott már létezik meghatározott osztálystruktúra, úgyhogy a szuperkizsákmányolás viszonyainak bevezetését vagy be nem vezetését osztályharc dönti el, nem pedig közvetlenül a világpiacon mint gazdasági tényező, s nem is, például, a maximális profit elérésének gazdasági „szükséglete”. Kiemeli, maga a „szükséglet” megjelenése még nem vezet az osztályszerkezet megváltozásához; a „szükséglet” érvényesítéséért és annak megakadályozásáért vívott osztályharc kimenetele folytán változhatnak csak meg a termelési viszonyok, vele az osztályszerkezet is, e harc kimenetele pedig konkrét társadalmakban más-más eredménnyel jár.

Frank felfogását illusztrálандó, Brenner a következő kitételezt idézi tőle: „A gyarmati osztálystruktúra egy, a Latin-Amerikában bevezetett, szuperkizsákmányoláson alapuló és a metropolistól függő kiviteli gazdaság terméke, mely gátat vetett a belső piac fejlődésének, és kialakította a lumpentőkés osztály (nyersanyagtermelők és exportőrök) gazdasági érdekeit. Ezek az érdekek, visszahatva, a fejletlenség politikáját, avagy a lumpen-fejlődés politikáját eredményezték a gazdaság egészére vonatkozólag.”²⁷

Brenner az ugyanazon célért folyó osztályharc más-más kimenetelét, az osztálystruktúra ebből származó különböző alakulását és a vele kapcsolatos eltérő fejlődési perspektívát Barbados, Virginia és Pennsylvania esetével illusztrálta. Barbadosról a fehér farmerek, minthogy még nem eresztettek gyökeret, letelepülésük után rövid időn belül átköltöztek a szárazföldre, s lehetővé tették az ültetvények terjeszkedését és a rabmunka bevezetését. Virginiában a fehér szolgák véres lázadások sorozatával küzdöttek a rabmunka bevezetése ellen; az ültetvényeseknek mindaddig semmivel sem sikerült megakadályozniuk a kisbirtok terjeszkedését, amíg a munkapiacra meg nem jelentek az afrikai rabszolgák. Pennsylvániában nem sikerült az ültetvényeseknek a kisfarmerek rovására terjeszkedniük; idővel a kisfarmerek gabona-árutermelővé váltak, soraikból emelkedtek ki később a tőkés iparosodás helyi hordozói.

Összegezve álláspontját, Brenner rámutat, hogy Frank a dogmatikus marxista fejlődélmélet ellen úgy küzdött, hogy azt csak fonákjára fordította, de túl nem haladta, s Laclau szellemében rámutatott: „Tehát Frank — és eszmetársai, mint Wallerstein — követték ellenfeleiket ab-

²⁶ Robert Brenner, i. m., szerb nyelven, 248. lap.

²⁷ Robert Brenner, i. m., szerb nyelven, 248. lap.

ban, hogy a fejlődés és fejletlenség forrásait pontról pontra a tőkés expanzió absztrakt folyamataiban látták, s akárcsak ellenfeleiknek, nékik sem sikerült megnevezniük egy külön, történelmileg kialakult osztály-szerkezetet, amely magukat e folyamatokat létrehozta, és amely meghatározta azok alapvető jellegét. Ezért nem sikerült figyelmüket a munka termelékenységére, mint a gazdasági fejlődés lényegére, kulcsára összpontosítani. Nem állapították meg, hogy a munka termelékenysége — mely visszahatásában, lényegi módon kötődik a termelés és a többlet kiszípolozásának történelmileg sajátos osztályszerkezetéhez — mily mértékben terméke piactól független meghatározóknak. Ezért nem látták, hogy egy egész korszak fejlődési vagy nem fejlődési modellje mily mértékben függ az osztályformáció vagy osztályharc sajátos folyamatainak eredményétől.”²⁸

III.

Ezek után magától értetődik, hogy Laclau-nak közelebről meg kellett határoznia, mit tekint termelési módnak. Meg is tette, méghozzá a következőképpen: „Termelési módon a társadalmi termelőerők és a termelési viszonyok integrált komplexumát értjük, mely a termelőeszközök feletti tulajdon meghatározott típusával van összefüggésben. Az összes termelési viszonyok közül lényegesnek azokat tartjuk, amelyek a termelőeszközök feletti tulajdonnal kapcsolatosak; ezt azért tesszük, mert ezek a viszonyok határozzák meg a gazdasági többlet folyamatainak alakzatát és a munkamegosztás valóságos fokát, melyek — a maguk részéről — alapul szolgálnak a termelőerők sajátos terjeszkedési képességéhez. A termelőerők szintje és növelésének ritmusa pedig a gazdasági többlet rendeltetésétől függ. Ezért termelési módnak 1. a termelőerők feletti tulajdon meghatározott típusa; 2. a gazdasági többlet kisajátításának meghatározott alakzata; 3. a munkamegosztás meghatározott fejlődési foka; 4. a termelőerők meghatározott fejlődési szintje logikus és egymás között koordinált artikulációját tekintjük. Ez nem izolált „összetevők” egyszerű leírásos felsorolása, hanem kölcsönös összefüggéssel meghatározott totalitás. Ennek a totalitásnak a döntő eleme a termelőeszközök feletti tulajdon.”²⁹

Idéjében mondjuk: Laclau szövegében az artikuláció szó csupán két helyen fordul elő; tartalmilag az imént idézett helyen a teljettebb. Laclau csupán egy-egy kurta utalásra szorítkozik a termelési mód elemei közötti összefüggéssel, annak meghatározóival kapcsolatban; szavai valamelyest kinyilatkozásszerűen hatnak, mert elhagyta az ilyen alkalmakkor szokásos okfejtést és érvelést. Ennek az az oka, hogy a termelési módra vonatkozó iménti sorok Laclau-nak csupán egy korábbi, egy Buenos

²⁸ Robert Brenner, i. m., szerb nyelven, 257—258. lap.

²⁹ Laclau, i. m., angolul a 33. lapon, szerbül a 181—182. lapon.

Aires-i kuratóriusz kiadásában megjelent műve igen tömör foglalatát képezik.³⁰ E mű hozzáférhetetlen számunkra. Annyi mindenesetre e foglalatból is kihámozható, hogy Laclau a termelési módot voltaképpen — szűk keretek közé szorítva — a munkatöbblet létrehozásának és felhasználásának módjaként fogja fel, s ha számításba vesszük, hogy „integrált komplexumnak”, „logikus és egymás között koordinált artikulációnak”, „kölcsonös összefüggéssel meghatározott totalitásnak” tekintti, levonhatjuk a következtetést, hogy önmagában megálló struktúrá, önmaga determinálta zárt minitotalitást lát benne. Ebben a minitotalitásban a „kölcsonös összefüggés” nyilván alárendelt és korlátozott szerepet játszik, ugyanis „döntő elem” létezik benne, nevezetesen „a termelőszközök feletti tulajdon”, melyre eszerint nyilván „a koordinált artikuláció” végzésének szerepe is hárul.

Laclau meghatározása tehát abba a csoportba tartozik, amely szerint a termelési módot, Marx felfogása szerint a gazdasági alapot, egy, a jogi felépítmény felől megközelített „gazdasági” összetevő, nevezetesen a tulajdonviszonyok határozzák meg. Tehát a minitotalitást egy rajta kívülre átnyúló, illetve kívülről beható „összetevővel” definiálja. Később majd látni fogjuk, hogy ez bizonyos nehézségekhez vezet.

Hívjuk fel a figyelmet még arra, hogy a termelési módot Laclau négy elemre építi; vele szemben Tőkei három elemmel, Balibar pedig öt elemmel dolgozik. Felfogása Balibaréra emlékeztet; noha nem beszél a termelési mód elemeinek olyan értelmű „kombinációjáról”, mint Balibar, az elemek afféle minitotalitásként felfogott artikulációja Balibaréhoz hasonlóan kezelhető struktúrá ad. Jelentős különbség azonban, hogy míg Tőkei felfogása szerint a termelési mód „elemei” emberek és dolgok, vagyis szubjektumok,³¹ a közöttük levő viszonyok pedig csak a termelési mód „működése” által adódnak, addig Laclau elképzelése szerint az elemek maguk a meghatározott viszonyok, a szubjektumok megnevezése viszont elmarad. Mintha a viszonyok volnának számára döntőek, nem pedig az emberek, e viszonyok hordozói, akik e dinamikusnak látszó termelési módnak eleve alá vannak vetve. Ezzel szemben Balibar elemei emberek és viszonyok vegyesen.³² Viszont Balibar felhívja a figyelmet a következőkre: ha olyan „történelemszemléletet kívánunk megalkotni, mely termelési módok sorozatából áll”,³³ s számításba vesszük, hogy a termelési módok — lévén önmagukat megőrző struktúrák — eleve stati-

³⁰ A szerző *Feudalism and Capitalism as Categories of Historical analysis* c. munkájáról van szó, mely az Institute Torcuato Di Tella intézet belső használatra készült kiadványaként jelent meg Buenos Airesben, 1968-ban.

³¹ Tőkei Ferenc: A társadalmi formák elméletéhez, in: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977., 9—170. lap. külön pedig az 58. lapon.

³² Louis Althusser, Etienne Balibar: *Kako čitati Kapital*, Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine, Zagreb, 1975., 220—221. lap.

³³ Althusser, Balibar, i. m., 262. lap.

kusak, itt bizonyos elméleti *hiányosság* mutatkozik, tudniillik szükségünk van még egy fogalomra, mely a dinamikát s az egyik társadalmi módból a másikba való *átmenetet* biztosítja. Balibar szerint ezt a reprodukció fogalma nyújtja.³⁴ Követői nemegyszer ugyanilyen értelemben fejlődésméletről vagy átmenetről szóló elméletről beszélnek. Harold Wolpe, aszerint, hogy a termelési mód definíciója felöleli-e az átmenet folyamatait vagy sem, a termelési mód szűkebb vagy tágabb fogalmáról beszél, s közben kiemeli, hogy ez a distinkció voltaképpen Balibartól származik.³⁵

Balibar esetében a két fogalomra alighanem azért van szükség, mert strukturalista megfontolásból a hegelianus dialektika csökevényeként elveti azt az elképzelést, hogy egy fogalom tartalmazza önmagát és önmaga ellentétét is, vagyis hogy a termelési mód fogalma tartalmazza önmagát és azt is, amivé az illető termelési mód lesz. A dolog azonban nem pusztán bizonyos dialektikus ellentétek elfogadásához vagy elvetéséhez fűződik. Cesare Luporini szerint is, aki a dialektikus gondolkodásmód kiváló művelője, a történelmi fejlődésben egymást követő társadalmi formációk közötti lényegbeli különbséget az az *átmenet* képezi és biztosítja, mely akkor következik be, amikor egy meghatározott termelés a korábbi helyett domináló szerepre tesz, s ezáltal kitermeli a maga hozta termelési viszonyt.³⁶ Ez egyúttal átmenet az egyik gazdasági kategória dominálásáról a másikra. A tőke termelése így hozta meg a tőke-viszonyt. Arról, hogy Luporini miért ugrotta itt át a termelési módot, közvetlen kapcsolatot teremtve a termelési viszony és a társadalmi formáció között, majd más alkalommal szólunk. Itt elegendő azt kiemelnünk, hogy szinte általánosan elfogadott követelmény a termelési módmeghatározásokkal kapcsolatban számon kérni az átmenet megoldását.

Az hát a kérdés, vajon Laclau meghatározása a szűkebb vagy a tágabb értelemben vett meghatározások közé tartozik. Látni való, hogy Laclau a termelési mód elemei révén, melyeket viszonyként fogott fel, „a gazdasági többlet folyamatainak alakzatát” véli meghatározni, mert azt gondolja, azok „alapul szolgálnak a termelőerők sajtáságos terjeszkedési képességéhez”, s meggyőződése szerint „a gazdasági többlet rendeltetése”,

³⁴ Althusser, Balibar, i. m., 262—263. lap.

³⁵ Harold Wolpe: *Artikulacija načina proizvodnje, Marksizam u svetu* c. folyóirat, 1982., 1—2. szám, 36. lap. — Eredeti: Harold Wolpe: *The Articulation of Modes of Production*, Routledge and Kegan Paul, London, 1980., Introduction, 1—43. lap.

³⁶ Cesare Luporini: *Zbilja i povijest: ekonomija i dijalektika u marksizmu*, in: *Dijalektika i marksizam*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1981., 205—207. lap. — Eredeti: *Dialettica e materialismo*, Riuniti, Roma, 1974.

mármint az így megszabott rendeltetése, meghatározza „a termelőerő szintjét és növelésének ritmusát”. Ezt véli felölelni termelési mód-meghatározásával. Kérdés tehát, hogy az általa adott elemek totalitásának működése révén elérhető-e az, amit elérni vél, s ha igen, akkor ez vajon magában foglalja-e az átmenetet is felölelő fejlődéskoncepciót.

Egyik kérdésre sem adhatunk világos választ. Látni véljük ugyanis Laclau igyekezetét, hogy termelési mód felfogásába belefoglalja nemcsak a tőkefelhalmozás folyamatait, hanem a termelőerők „elterjedésének” folyamatát és „ritmusát” is, és mi volna ez, ha nem embrionális fejlődésmélet? Sajnos azonban, ebben a szövegrészben túlságosan homályosan fogalmaz, s aligha ítéelhetjük meg félreérthetetlenül, meddig terjed a termelési mód fogalma s hol ér véget, mit ölel fel s mit nem, s vajon az adott elemek működésének hatóképessége betölti-e a fogalom szándékolt határait. Úgy véljük, Laclau igyekezett termelési mód fogalmába beépíteni a fejlődést biztosító folyamatot is, de nem látjuk, hogy az átmenetet jelentő folyamatot is közvetlenül felölelte volna vele. Így hát bizonyos fenntartással fogadjuk Harold Wolpe véleményét, miszerint Laclau megmaradt a termelési mód szűkebb fogalmánál.³⁷

Laclau azonban a termelési mód fogalma mellett nélkülözhetetlennek tartja a gazdasági rendszer fogalmát is.

„Másfelől a gazdasági rendszer — írja Laclau — a gazdaság különböző szektorainak vagy különböző termelő alapegységeinek kölcsönös viszonyát jelöli, akár regionális, akár nemzeti vagy világméretekben. Karl Marx *A tőke* első kötetében az értéktöbblet termelését és a tőkefelhalmozást elemezte, *a tőkés termelési módot* írta le. Amikor az I. és II. osztály közötti cserét elemzi, amikor olyan problémákat dolgoz fel, mint a járadék vagy a kereskedelmi profit keletkezése, a „gazdasági rendszert” írja le. A gazdasági rendszer, alkotóelemeként, felölelhet különböző termelési módokat, mindig azzal a feltétellel, hogy mint egészet definiáljuk, vagyis az elemekből és azokból a mozgástörvényekből induljunk ki, amelyek különböző megnyilatkozásainak egységét alkotják.”³⁸

Itt újabb támpontot kaptunk Laclau termelési módra vonatkozó felfogásának megítéléséhez; kételyeink támadtak, vajon Laclau a termelési mód vagy a gazdasági rendszer fogalmával kívánja-e felölelni a reprodukció és az átmenet folyamatait, vagy pedig a reprodukció folyamatát a termelési módba, az átmenetet viszont a gazdasági rendszerbe kívánja-e sorolni. De vajon elképzelhető-e olyan tőkés reprodukció, mely csak a meglévő keretek között folya, s nem tartalmazná egyúttal az átmenetet is, illetve: lehet-e, hogy az átmenet indítéka magán a reprodukción kívül esik? Vajon az átlagos profitráta süllyedő tendenciája, melyet Laclau annyiszor emleget, csupán a tőkés reprodukció törvényszerűsége-e, vagy kifejezi az átmenetet is? Másfelől, ha Laclau beleértette

³⁷ Harold Wolpe, i. m., 38. lap.

³⁸ Laclau, i. m., angolul 33. lap, szerbül 182. lap.

volna a termelési módba a reprodukció és az átmenet folyamatait is, ugyan miért lett volna szüksége a gazdasági rendszer fogalmára?

Vajon a gazdasági rendszer „mozgástörvényeit”, melyekről az utóbbi idézetben beszél, e rendszerben „egységbe” artikulálódott különböző termelési módok ugyancsak különböző fejlődéstörvényei határozzák-e meg, vagy a gazdasági rendszer tesz szert saját, autochton fejlődéstörvényre, amely maga alá rendeli a különböző termelési módok egyébként egymással összeférhetetlen fejlődéstörvényeit? Mert egyáltalában újabb „egység” — tőkés gazdasági rendszerré — artikulálódhatnak-e minden *külső kötőanyag* nélkül a zárt struktúráként, minitotalitásként felfogott feudális és tőkés termelési módok olyképpen, hogy saját fejlődéstörvényeik folyományaként alakuljon ki a tőkés gazdasági rendszer mozgástörvénye? Vagy ellenkezőleg, múlthatatlanul szükséges, hogy ez a tőkés gazdasági rendszer bizonyos *többlettel* — saját fejlődéstörvénnyel — rendelkezzen ahhoz, hogy a zárt struktúrájú, különböző termelési módokat egyáltalában felölelhesse, azaz artikulálja?

De van-e a gazdasági rendszer keretén *belül* kötőanyag szerepére alkalmas, a termelési módon *kívül* eső összetevő? Laclau szerint igen, mert noha a gazdasági rendszer elemeinek csupán a termelési módokat mondja, magát a rendszert a gazdasági szektorok és termelőegységek „kölcsonös viszonyaként” definiálja. Tehát a feudális és tőkés termelési módok jellegzetességei a termelőegységek és szektorok működésének szintjén jutnak kifejezésre, a gazdasági rendszer pedig nem más, mint ezek a más-más termelési módhoz igazodó termelési egységek és szektorok „kölcsonös viszonya”, mely — nem tudni, miért — mégis tőkés rendszer, nem pedig feudális, méghozzá nemzeti, regionális és világszinten egyaránt. S ha e tőkés gazdasági rendszer fejlődéstörvénye valóban az átlagos profitráta süllyedő tendenciája, meg kell nézni a közte és a tőkés termelési mód mozgástörvénye, nevezetesen a tőkefelhalmozás törvénye közötti összefüggést, egyúttal azonban a tőkés gazdasági rendszer fejlődéstörvénye meg a feudális termelési mód mozgástörvénye közötti viszonyt is — az artikuláció folyamatában.

Felbukkan, persze, az átmenet kérdése így is: ha a gazdasági rendszer fogalma öleli fel az átmenet folyamatait, vajon a termelési módokra vagy a gazdasági rendszerre vonatkozik-e ez az átmenet? S ha a gazdasági rendszerre, akkor vajon a történelem menete Laclau szerint a termelési módok vagy a gazdasági rendszerek egymást követő sorakozása?

Véleményünk szerint Laclau-nak nem sikerült megbirkóznia a problémával; egyértelmű válasz híján a reprodukció és az átmenet folyamatait felemás módon beépítette a termelési módba is meg a gazdasági rendszerbe is, és ezért nem sikerült világosan disztingválnia a két fogalom között sem. Elképzelésének egyik sarkalatos pontja tehát a termelési

mód és a gazdasági rendszer közötti viszony lett, ennek következetes kifejtésével pedig adósunk maradt.

Meg kell mondanunk azonban, hogy e viszonyra vonatkozólag napjainkban igen nagy nézetkülönbség van a tudósok között. Vannak, akik a termelési módot azonosítják a gazdasági rendszerrel, vagy a gazdasági rendszert a termelési mód folyamának, toldalékának, általa meghatározott bővítménynek, afféle mechanizmusnak tekintik. Vannak, akik a termelési módot csupán eljárásbeli módszernek tartják, s ezért csupán bizonyos kapcsolatot feltételeznek közöttük és a gazdasági rendszer között, az azonosságot tagadják.³⁹ Ismét mások az egész gazdasági rendszer specifikus ismérveivel definiálják a termelési módot.⁴⁰ Némelyek tehát közönséges terminus technikusknak tekintik, mások azonban a történelmi materializmus fogalomtárába sorolják, mint Laclau. Figyelemreméltó Maurice Godelier nézete is: „Mit ért Marx gazdasági rendszeren? Az anyagi javak specifikus termelési, forgalmi, elosztási és fogyasztási módjainak egy meghatározott kombinációját. Ebben a kombinációban a javak termelési módja játssza a domináns szerepét. Egy termelési mód két olyan struktúra kombinációja, amelyek nem vezethetők le egymásra: a termelőerőké és a termelési viszonyoké.”⁴¹ Érdemes felfigyelni: Godelier-nél a gazdasági rendszer azonos az öt alkotó termelési, forgalmi stb. módok kombinációjával, tehát e módok horizontális kapcsolata teszi magát a gazdasági rendszert. Nem emelkedik hierarchikusan a termelési, forgalmi stb. módok fölé.

Laclau-nál, miként már utaltunk rá, épp az ellenkezőjéről van szó. Ha ugyanis a gazdasági rendszer egyfelől a gazdaság szektorainak és

³⁹ Így vélekedik pl. G. A. Cohen: *Carl Marx's Theory of History*, Princeton University Press, Princeton, 1978., 79. lap. Idézi: Orthmayr Imre: A termelési mód nyomában, in: *Az élő Marx*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983., 58. lap.

⁴⁰ Immanuel Wallerstein: „Egy termelési mód mindig egy gazdaság jellegzetessége, egy gazdaságot pedig a termelőmunka hatékony, folytonos megosztása definiál... Sem a termelés individuális egységei, sem a politikai vagy kulturális entitások nem írhatók le termelési móddal rendelkezésként, hanem csak a gazdaságok.” Wallerstein: *Civilizations and Modes of Production: Conflict and Convergences, Theory and Society* c. folyóirat, 1978. január, 4. lap. Idézi Orthmayr Imre fent említett tanulmányában. — Ugyanez az elképzelés megtalálható Immanuel Wallerstein: *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása* Elméleti áttekintés c. fejezetében, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983., 673—699. lap. Eredeti: *The Modern World-System*, Academic Press, New York, 1974. — Wallerstein elképzelésének tömör méltatása Szentcs Tamás fentebb már említett könyvében, valamint: Kiss Balázs: *Világ gazdaság-elméletek*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984., 163—176. lap. Különösen figyelemreméltó Robert Brenner idézett műve.

⁴¹ Maurice Godelier: *Sustav, struktura i proturječje u „Kapitalu”*, melynek eredetije a *Les Temps Modernes* c. párizsi folyóiratban jelent meg 1966 decemberében. In: Maurice Godelier: *Marksizam i antropologija*, Školska knjiga, Zagreb, 1982. Idézetünk a 224. lapon található. Eredeti: *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*, Maspéro, Paris, 1977.

termelőegységeinek kölcsönös viszonyát jelöli, másfelől a gazdasági rendszer konstitutív elemei a különböző termelési módok, akkor nyilvánvaló, hogy Laclau szerint egyfelől a gazdasági rendszer hierarchikusan maga alá rendeli a termelési módokat, másfelől pedig a termelési módok nem a gazdaság egészének szintjén, hanem a gazdasági szektorok és termelőegységek szintjén nyilatkoznak meg „konstitutív elemként”. Laclau következő kitétele is az imént említett nívókülönbségre enged következtetni: „Úgy vélem, ezen elméleti keretekben a függőség problémáját a termelési módok szintjére lehet helyezni.”⁴²

De min alapszik a gazdasági rendszer és az alá rendelt „konstitutív elemek” közötti viszony? Mi köti össze őket a gazdasági szektoron és termelőegységeken át történő működésükben?

„Visszatérve korábbi terminológiánkhoz — írja Laclau — azt állítjuk, hogy a tőkés rendszer — melynek szabályozó elvét a különböző vállalatok kölcsönhatásának gyümölcseként kialakuló átlagos profitráta képezi — saját meghatározásának szintjén különböző termelési módokat ölel fel. Ugyanis ha korábbi elmékedésünk irányvonala helyes, a rendszer növekedése a tőkefelhalmozástól függ. A felhalmozás üteme az átlagos profitrátától függ, e ráta szintje pedig a periferikus területeken fellelhető praeakapitalista viszonyok konszolidációjától és expanziójától.”⁴³

Az idézetet itt megszakítjuk; néhány észrevétel után majd folytatjuk. Mindenekelőtt: ne zavarjon bennünket Laclau közlése, miszerint a gazdasági rendszer „saját meghatározásának szintjén” öleli fel a termelési módokat. Ez csupán azt jelenti itt, hogy a gazdasági rendszer épp a termelési módok által definiálja magát; e két jelenség reális megjelenési szintjéből adódó egymás közti hierarchikus viszonyt fentebb már tisztáztuk. Itt most arra összpontosítjuk figyelmünket, mi köti össze a termelési módokat a gazdasági rendszerrel, egységes működésükben.

Laclau az iménti idézetben a gazdasági rendszer működésének kiindulópontjával a tőkefelhalmozás folyamatát nevezi meg. Emlékeztetünk viszont, hogy a termelési módon a munkatöbblet termelésének és felhasználásának módját érti, tehát a termelési mód fogalmába tartozó folyamat befejező szakasza fedi a gazdasági rendszer működésének kezdeti szakaszát. Ez elég nagy zavart okoz. A tőkefelhalmozás valóban az érték-többlet (munkatöbblet) egy részének felhasználási módja, ez az egybefolyás tehát semmiképpen sem magyarázza meg a termelési mód és a gazdasági rendszer közötti, Laclau feltételezte viszonyt, ellenkezőleg, elmosza azt, egyúttal a gazdasági rendszert inkább meghatározott termelési mód folyamánaként, bővítményeként látatja, semmint különálló törvényszerűséggel rendelkező egészként. Ha pedig így van, természetesen kétségessé válik az is, vajon a termelési mód valóban szigorúan zárt struktúra-e olyan totalitás-e, amilyennek Laclau látja.

⁴² Laclau, i. m., angolul a 34. lapon, szerbül a 182. lapon.

⁴³ Laclau, i. m., angolul a 37. lapon, szerbül a 186. lapon.

Nem vagyunk egyedül azzal a véleményünkkel, hogy Laclau-nál a termelési mód és a gazdasági rendszer között nincs világos distinkció, azaz a fogalmak tartalma egybemosódik: Harold Wolpe ugyanezen a nézeten van. Harold Wolpe-nak előbb úgy tetszik, hogy Laclau szerint a gazdasági rendszer és fejlődéstörvényei között nem a termelési mód, hanem maga a gazdasági rendszer teremti meg az egységet.⁴⁴ Később idézi Laclau egy újabb tanulmányának kitételét, mely homlokegyenest ellenkezik e benyomással: „Áttérve a ‚tőkés világrendszer‘ taglalására, Laclau bizonygatja — írja Wolpe —, hogy ez a rendszer, oly mértékben (tőkés — M. N.), amilyen mértékben a tőkés termelési mód fejlődési törvényei azon fejlődés alaptörvényévé váltak, amelyek a rendszert mint egészet artikulálják.”⁴⁵ Eszerint a termelési mód fejlődéstörvénye szabja meg a gazdasági rendszer jellegét. Amikor azonban Wolpe elemzi Laclau termelési mód és gazdasági rendszer meghatározásának tartalmát, a két fogalom egybemosódása miatt képtelen a közöttük lévő viszonyt világosan értelmezni. „Láthatjuk — írja Wolpe —, hogy a profitráta Marx elemzésében nagymértékben függ az I. és II. osztály közötti viszonytól mind a relatív érték-többlet termelésének folyamatában, mind az általános profitráta kialakulásánál. Laclau szerint ez a folyamat, miként már korábban említettük, a ‚gazdasági rendszer‘ körébe tartozik. Valójában a tőkés termelési mód fejlődéstörvénye a profitráta ingadozása... Ezért a tőkés termelési mód és a tőkés gazdasági rendszer közötti distinkció itt egyszerűen eltűnik.”⁴⁶

Megkíséreljük e problémát más oldalról is megvilágítani. Ha a termelési mód csupán a munkatöbblet (terménytöbblet, érték-többlet) létrehozásának módja volna, nem pedig felhasználásának módja is, ha tehát a munkatöbblet felhasználásának módja kizárólag a gazdasági rendszer folyamataiba tartoznak, érthető volna, hogy a tőkés gazdasági rendszer tőkévé változtathatja nemcsak a tőkés termelési móddal előteremtett érték-többlet egy részét (eredetileg is ez volt a rendeltetése), hanem a feudális termelési móddal előteremtett terménytöbblet értékének egy részét is (amelynek eredetileg más lett volna a rendeltetése). A termelési mód azonban nem lehet *csupán* a munkatöbblet létrehozásának módja; ha a tőkés gazdasági rendszer *egyképpen* tőkévé változtathatná a bármely termelési móddal előteremtett munkatöbbletet, felmerülne a kérdés, vajon elvben fennállhat-e a tőkés gazdasági rendszer még tőkés termelési mód nélkül is. E kérdésnek a történelmi materializmus szintjén felbukkanó implikációi: miként fest a tőkés termelési mód és a tőkés gazdasági rendszer történelmi kialakulása közötti viszony, s vajon melyik létének milyen szerepe van a történelmi folyamat korszakainak kialakulásában?

⁴⁴ Harold Wolpe, i. m., 40. lap.

⁴⁵ Harold Wolpe, i. m., 43. lap.

⁴⁶ Harold Wolpe, i. m., 42. lap.

Nézetünk szerint a hiba Laclau azon felfogásából (vagy csak pontatlan megfogalmazásából?) származik, mely szerint *bármely* gazdasági rendszer szerves egészként való működését bármely termelési módok artikulációja lehetővé teszi, vagyis egy-egy gazdasági rendszeren belül *minden* termelési módnak a helye és a szerepe azonos. Ez aligha lehetséges. Megoldás csak a laclau-i elképzelés módosulása esetén kínálkozik: ha a tőkés gazdasági rendszert a tőkés termelési módra épülőnek fogjuk fel, meghagyva, hogy e rendszer bizonyos körülmények között funkcionálisan magába olvaszthat más termelési módokat is, és ha közben kidolgozzuk, milyen helyet foglalhat el és milyen szerepet tölthet be a tőkés gazdasági rendszeren belül a tőkés termelési mód s milyent a többi termelési módok. Ez például azt jelentheti, hogy a termelési módot — mindegyiket — a munkatöbblet előállításának és felhasználásának módjaként fogjuk ugyan fel, de a tőkés gazdasági rendszerben a nem tőkés termelési módok esetében a munkatöbblet *felhasználása* során funkcióváltás történik.

Magyarán: a feudális vagy bármely más termelési móddal előteremtett munkatöbblet értékének egy részét, eredeti felhasználási módjától eltérően, tőkésítik. Ez azonban azért lehetséges, mert a domináló tőkés termelési móddal előteremtett értéktöbbletet eredeti felhasználási módja szerint alkalmazva működtetik a gazdasági rendszert, s képessé teszik más termelési módok munkatöbbletének tőkésítésére is, természetesen a tőkés termelési mód fenntartása érdekében. Továbbmenve, nincs kizárva, hogy figyelmes kutatás kimutatná, a termelési módok nem feszesen zárt struktúrák; talán kiderülne az is, hogy a tőkés termelési mód és a tőkés gazdasági rendszer közötti viszonyt leginkább az egyazon fogalom szűkebb és tágabb tartalma közötti összefüggés fedi, s érthetővé válna, hogy a tőkés gazdasági rendszerben miért alárendelt más termelési módok szerepe.

Az itt vázolt viszony értelmében a tőkés termelési mód meghatározza a tőkés gazdasági rendszer jellegét és működését, beleértve más termelési módoknak e rendszerbe kapcsolását is. Amennyiben ez nem volna kielégítő, csak a gazdasági szektorok közötti viszony olvaszthatja be a gazdasági rendszerbe a különböző, alapjában véve konzervált termelési módokat, de adósak maradnánk a magyarázattal, miként jött létre a tőkés termelési módtól *függetlenül* a tőkés gazdasági rendszer, hogy *egyként* ölelhesse fel a feudális és tőkés termelési módot is, meg azzal a magyarázattal is, ha már a tőkés gazdasági rendszer autochton módon adva van, mi értelme az általa felölelt és artikulált, csupán azonos szerepet játszó termelési módok megkülönböztetésének. Ha az első eset áll fenn, a termelési módok és a gazdasági rendszer közötti viszonyban döntő szerep meghatározott termelési módnak jut, ha az² utóbbi eset mellett tesszük le a garast, a gazdasági rendszer a meghatározó tényező minden termelési mód felett.

Most már folytathatjuk a fentebb megszakított idézetet.

„Az alacsony fogyasztást hangoztató elmélet nagy fogyatékosága abból fakad — írja Laclau —, hogy a külső expanziót a piacok nyomására való válasznak tekintik; ezek az elméletek nem vesznek tudomást a döntő tényről, hogy a gyarmati kizsákmányolás, elősegítve az átlagos profitráta növekedését, biztosítja a rendszer arra való képességét, hogy ne csak a realizálás, hanem az investálás terén is expanziót végezzen.”⁴⁷

Laclau itt is, tanulmányának más részeiben is érvekkel mutatott rá, miként kapcsolódnak be a perifériák praekapitalista termelési módon alapuló gazdaságszegmentumai a metropolisok gazdasági rendszerébe. De magáról a tőkés gazdasági rendszerről korábbi idézetünkben azt állítja, hogy regionális, nemzeti és világszinten egyaránt konstituálódik.

Ezzel kapcsolatban bizonyos fenntartásaink vannak. Mert akármilyen meggyőző is Laclau, midőn bemutatja, hogy konkrét metropolisok tőkés gazdasági rendszere miként s miért integrálja meghatározott perifériák maradi szektorait, ezzel még nem bizonyítja azt is, hogy létezik tőkés gazdasági világrendszer, vagyis hogy minden metropolis és minden periféria között reálisan kialakult egy olyan egység, amilyent Laclau a „gazdasági rendszernek” általában tulajdonít. Hasonlóképpen, ha a perifériák maradi szektora integrálva is van a metropolis gazdasági rendszerébe, sőt ha integrálva volna egy feltételezett tőkés gazdasági világrendszerbe is, még mindig nem jelenti, hogy nemzeti szinten is reálisan létezik egy ugyanolyan „egységet” képező gazdasági rendszer, s még ha létezik is, nem jelenti, hogy a maradi szektor a „saját” nemzeti tőkés gazdasági rendszerébe is éppúgy *integrálva* van, vagy *éppúgy* van integrálva, mint a metropolis gazdasági rendszerébe. Laclau csak az előbbit bizonyította, az utóbbit nem.

Természetesen, minden nemzeti államban empirikusan létezik bizonyos gazdasági „rendszer”, de korántsem biztos, hogy ez olyan szerves „egységet” alkot-e, mint amilyennek Laclau definiálta a maga gazdasági rendszerét. Hovatovább egy empirikus nemzeti tőkés gazdasági „rendszer” a perifériákon elvben mutathat duális szerkezetet is, attól eltekintve, hogy maradi szektora szervesen integrálva van a metropolis tőkés gazdasági rendszerébe. Ez vonatkozik a dél-amerikai társadalmakra is. Efelett Laclau, úgy látszik, átsiklik. Pedig nyilván lehetnek rendszerek és „rendszerek”. Az elvonatkoztatási szint mellett minden azon múlik, milyen integrációt képez a feltételezett tőkés gazdasági világrendszer, mi teszi alkotórészeit, vajon az alkotórészek azonos szerkezetűek-e, mint az egész vagy sem, s vajon a nemzeti állam szintjén milyen összetartozó vagy össze nem tartozó gazdasági szegmentumok ölelhetők fel ebből a világrendszerből.

A problémát talán Immanuel Wallerstein elképzelésének vázolásával

⁴⁷ Laclau, i. m., angolul a 37. lapon, szerbül a 186. lapon.

is megvilágíthatjuk. Mint ismeretes, Wallerstein szerint a tőkés termelési mód mint gazdasági világrendszer alakult ki, ami azt jelenti, hogy a társadalom — a kutatási alapegység — világszinten konstituálódott. Nemzeti szinten nem képződik társadalom, tehát nemzeti szinten gazdasági rendszer sincs mint önálló egész. De a tőkés gazdasági világrendszer nem kapcsolódik kapitalista politikai világrendszerhez sem. Az a sajátossága, hogy csak nemzeti szinten konstituált politikai rendszerekhez kapcsolódik, illetve nemzeti és regionális szinten képződött kulturális rendszerekhez. Politikai rendszer kialakulása tehát nem igényli a társadalom meglétét; az állam az, amihez kötődik.⁴⁸

Ez alkalommal nem méltatjuk Wallerstein nézeteit, de az olvasó figyelmébe ajánljuk Wallerstein azon megfontolásait, amelyek szerint a tőkés gazdasági világrendszer konstituálása összeférhetetlen ugyanolyan természetű egészet képező tőkés gazdasági rendszerek kialakulásával nemzeti vagy regionális szinteken, mint ahogy azt Laclau elképzei.

Van azonban még egy dolog, amelyről szólnunk kell. Laclau a történelmi materializmus szintjén bevezette a gazdasági rendszer sok ellenvetést kiváltó fogalmát, ugyanakkor teljesen mellőzte a társadalmi formációét, amely Lenin intervenciója után mégiscsak közkeletűvé vált.⁴⁹ Pedig Laclau két nyomós okot is találhatott volna a társadalmi formáció fogalmának alkalmazására: először azt, hogy a társadalmi formáció is lehetővé teszi két vagy több termelési mód artikulációját a gazdasági alap keretében, másodsor azt, hogy Laclau a termelési mód döntő elemeként a termelőeszközök feletti tulajdonjogot nevezte meg, tehát — miként már mondtuk — a döntő elemet a politikai-jogi „felépítmény” felől közelítette meg. Márpedig mind a gazdasági alapot, mind a teljes „felépítményt” csupán a társadalmi formáció fogalma öleli fel, tehát a kettejük közötti viszonyt is csak általa tisztázhatjuk. Minthogy Laclau az épp tárgyalt tanulmányban teljesen mellőzte a társadalmi formáció fogalmát, voltaképpen a termelési mód általa adott meghatározásának kielégítő magyarázatával is adósunk maradt.

Egy nemrégii könyvében Laclau mégis kitért a társadalmi formáció

⁴⁸ Immanuel Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1983., 273—699. lap.

⁴⁹ Mindenekelőtt Lenin *Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?* c., 1894-beli művére gondolunk. *Lenin művei*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957., I. kötetben található, a 125—348. lapon. — Alkalomadtán külön tanulmányban foglalkozunk majd Lenin témánkba vágó nézeteivel. — Felhívjuk a figyelmet, hogy Emilio Sereni *De Marx à Lenine: La catégorie de Formation économique et sociale* c. tanulmányával, mely a *La Pensée*, Paris, 1971. októberi számában jelent meg, nevezetes vitát váltott ki a marxisták között. Szerbül: Emilio Sereni: *Od Marksa do Lenjina: kategorija ekonomske društvene formacije, Marksizam u svetu* c. folyóirat, Beograd, 1974. december, 121—171. lap. E vita során Cesare Luporini több tanulmányában figyelemreméltó összefüggésekre mutatott rá.

kérdésére.⁵⁰ Elmar Altvater, egy, a polgári állam transzformációs problémáinak szentelt tanulmányában⁵¹ beszámolt a társadalom és az állam, azaz a gazdaság és a politika közötti viszony megközelítésének három aktuális módjáról, s a harmadikat Laclau nevéhez és imént említett újabb művéhez fűzte. A három megközelítési mód: a politikának a gazdaságból való levezetése; a gazdaság és a politika egymással való átítatottsága; a politikának a gazdasághoz viszonyított autonómiája. Altvater sémát is közölt a társadalmi formáción belüli összefüggések laclau-i felfogásáról. Eszerint a termelési módból leágazás van mind a gazdasági rendszer, mind a társadalmi formáció felé, de az előbbi csak vakbélserű kitüremlést képez. A társadalmi formáció Laclau szerint is felöleli a termelési mód, valamint a „felépítmény” — ez a kifejezés sehogysémit illik Laclau elképzeléséhez —, pontosabban a társadalom mint sajátosság hatalmi rendszer (konszenzus, ideológia, hegemonia, represszió blokkja) viszonyainak totalitását. A séma szerint azonban a társadalmi formáción kívül reked az, amit Laclau gazdasági rendszernek nevez, s ez természetesen képtelenség.

A társadalmi formációnak tulajdonított totalitás jellegre nézve igen sajátosságos lehet, mert e formáció mindkét része — Laclau szerint — saját konstituánssal rendelkezik, tehát önálló entitásként jelenik meg, vagyis a két rész között csak artikulált egymásra hatásról lehet szó. A termelési mód keretében osztályok állnak egymással szemben, a burzsoázia és a proletariátus, ezzel szemben az egykor „felépítménynek” nevezett blokk keretében mindkét osztály tagjai mint egyenjogú állampolgárok, mint nép, mint nemzet tagjai jelennek meg. A termelési módban osztályharc folyik, a „felépítményben” viszont hegemonista gyakorlat. A gazdaság tehát az alárendelés mechanizmusai révén osztályhatalmat érvényesít, a „felépítményben” pedig a politikai hatalom és az eszmei gyakorlat hegemonista mechanizmusai működnek. A gazdaság és a politika tehát — ismételjük — kihat egymásra, de önállóan, egymásból le nem vezethetően konstituálódnak. „A fejlett polgári társadalommal rendelkező kapitalizmus az egyetlen társadalmi rendszer a történelem során — magyarázza Altvater a laclau-i elképzelést —, amely elválasztotta az osztályhatalom gazdasági újatermelését a hegemonia politikai szervezésétől.”⁵² A társadalmi formáción belül a különféle összetevők között történelmi meg nem felelés, egyenlőtlen fejlődés, lemaradás is lehetséges.

Az olvasó máris megfigyelhette, hogy ez az elképzelés nincs összhangban azzal a korábbi definícióval, mely szerint a termelési mód „döntő eleme” a termelőeszközök feletti tulajdonjog, tehát a „felépítménybe”

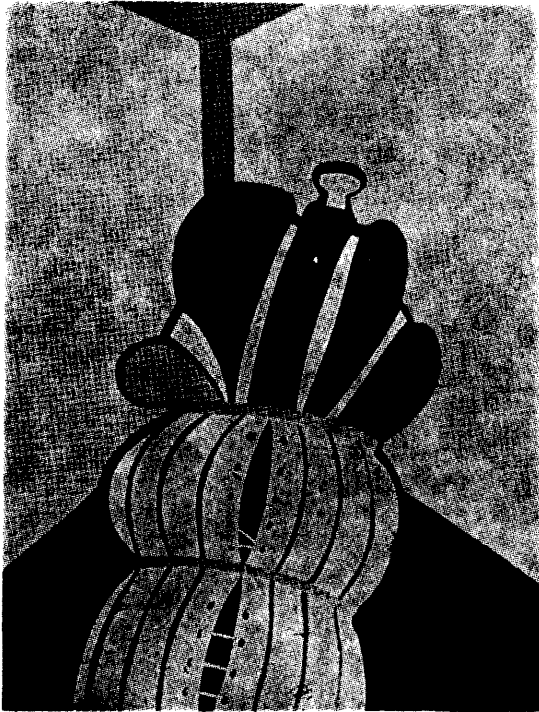
⁵⁰ Ernesto Laclau: *Politik und Ideologie in Marxismus*, West-Berlin, 1982.

⁵¹ Elmar Altvater: *Forma ili forma države*, in: *Marx nakon sto godina*, Globus, Zagreb, 1984.

⁵² Altvater, i. m., 13. lap.

átnyúló, illetve onnan átható tényező. Az új elképzelés szerint a termelési mód és a „felépítmény” között konstituánsok tekintetében nincs kapcsolat. Eszerint legfeljebb mint már konstituált dolgok vagy konstituálódásuk folyamatában levő dolgok artikulálódhatnak „totalitásba”.

Laclau elképzelése azonban minden fogyatékosága ellenére kutatók egész sorát serkentette — és serkenti mindmáig — termékeny elmélkedésre.

Benes József: Figura térben, 1975

AZ „ÖNTUDATOS TAGADÁS” MINT REGÉNYSZERVEZŐ ERŐ

Grendel Lajos regényeiről

JUHÁSZ ERZSÉBET

„Az elbeszélő maga is úgy érzi, hogy fantomok veszik körül, s múltjával és jelenével a város maga is fantomváros, a múlt pedig, amelyre gondol, alig több nagyképű hivatkozásnál, afféle intellektuális aszpirinnél, amelytől a fejfájás elmúlik ugyan, de a bajok megmaradnak. Ezért is keresi oly mohón az első öntudatos tagadó gesztust, amely távlatot adhat a történethez, de nem renegát hőzöngés, nem mazochizmus, nem híg és olcsó mindentudás” — olvashatjuk Grendel Lajos *Éleslövészet* (Bratislava, Madách Könyvkiadó, 1981) című regényében. Ez a kötet éppúgy, mint a következő, a *Galeri* (Bratislava, Madách Könyvkiadó, 1982) című regény olyannyira szerves összefüggésben áll a könyv alakban még meg nem jelent, csak a *Kortársban* (1984/12; 1985/1) közzétett *Áttételek* című regénnyel, hogy vétek volna ez utóbbit a két előzőtől függetlenül tárgyalni.

E három regény nemcsak kiegészíti, de át- és újra is értelmezi egymást. Mindhármuk közös jellemzője, hogy a történethez, tehát az elbeszélhetőséghez és a történelemhez mint a jelen idejű önmeghatározás és önonazonosság nélkülözhetetlen feltételéhez való viszonyulás kérdései fogalmazódnak meg bennük. Más-más módon, de mindhárom regény egy-egy olyan „gesztust” keres és alakít ki, amely távlatot adhat az előbbi értelemben felfogott történetnek és történelemnek. Ez a bizonyos távlatot adó gesztus mindhárom regény esetében „öntudatosan tagadó”. Bizonyára sokak számára föloldhatatlannak tetszik az a színtiszta ellentmondás, amely ebben az önként és tudatosan vállalt tagadásban rejlik. Mert hogyan lehet öntudatosan tagadni azt, ami oly bizonytalan, kikövetkeztethetetlen, mint az a múlt, amely Grendel regényeinek „fantomvárosait” jellemzi? S ha magának a nyomozottnak minduntalan nyoma veszik, akkor vajon hogyan lesz róla bármi is elmondható? Mégis úgy tűnik, e többszörös tagadások fonalát követve, regényről regényre lehet leginkább közel férkőzni a Grendel-próza világához.

Az *Éleslövészet* elbeszélője évszázadokra visszamenőleg próbálja rekonstruálni egy város múltját. Azonban akár írásbeli, akár szóbeli hagyományokra próbál hagyatkozni, az eredmény mindig ugyanaz: „Ami az elbeszélőt lépten-nyomon zavarja, az az el nem hanyagolható körülmény, hogy a különféle felületek között hiányoznak az érintkezési pontok, mintha mindenki más történetet írna, nem ugyanazt a történetet írná másképpen.” A város történetének újra meg újra bizonytalanságba vesző eseményeit az *Éleslövészet* elbeszélője a második világháború befejeződéséig kísérli meg nyomon követni azzal, hogy századunk történelmének rekonstrukciójához a jelen idő rálátási szögét is közbe-közbe iktatja. Így születik meg a regénytörténet, mely magának a „fantomvárosnak” a története is. Az öntudatos tagadás azonban nem a nyomok ismétlődő elvesztésében érvényesül, hanem abban a végső konklúzióban, „hogy bármi jön is ezután, az már csak ráadás lehet”.

Az *Éleslövészetben* Grendel nemcsak egy város történelmi örökségének kinyomozhatatlanságával szembesül, s számol vele le az „öntudatos tagadás gesztusával”, hanem az elbeszélés hagyományos változataival is. (Első könyvére a *Hűtlenek* című novelláskötetere ez még nem volt jellemző.) Mind a nyomozás, mind pedig az öntudatos tagadás gesztusa e regénytől kezdődően válik számára formaproblémává is egyúttal. Az *Éleslövészetben* Grendel az értekező próza terminológiájából merítve elbeszélőnek nevezi, nem önmagát (ez túl egyszerű lenne így), hanem magát azt a mechanizmust, amelynek köszönhetően az ismételt törlések és érvénytelenítések ellenére és ellenében mégis megszületik maga a *történet*. Ezzel a módszerrel, mely a regény fő rendezőelvének minősíthető, sikerül Grendelnek esztétikailag hitelesíteni, azaz adekvát epikai formába önteni az *Éleslövészet* világgépét s a benne foglalt életérzést.

Már ebből az első Grendel-regényből világosan kiolvasható, hogy az öntudatos tagadás gesztusa valójában az önazonosság keresését szolgálja. Az, ami önmeghatározásként kínálkozik e regényben, lényegében kíméletlen önmegsemmisítésként értelmezhető csupán. De nem réstelen, s nem is lehet réstelen az a következetesség, amely az önkereséstől (múltkereséstől) elvezet az önmegsemmisítéssel egyenértékű önfelismerésig. A rés, amely e következetességet megszakítja, a semmi helyett a valószerűtlenséget sugallja: „Kinyilatkoztatást senki se várjon az elbeszélőtől — olvashatjuk egy helyütt. — Legföljebb annyit állapíthatunk meg (nem vigaszul), hogy szerencsére elmozdulnak még néha a képek a falon, s az ember idővel mintha megtanulna lassan a levegőben is járni.” Úgy tűnik, ez a rés egyben kapocs is, amellyel az *Éleslövészetben* megfogalmazott létélmény, az öntudatos tagadás gesztusának fonalán tovább haladva, a legpontosabban illeszkedik a következő regénynek, a *Galeri*nek a tagadásrendszeréhez.

„Nem fogok pletykálni, ezt megfogadom. Inkább a város szelleméről, a levegőjéről akarok beszélni. Hogy itt minden, ami az első pillanatban valóságosnak tetszik, megfoghatatlan, mint a füst. Amint hozzáérsz, szertefoszlik. És az itteni emberek is ilyenek. Mielőtt lehetne belőlük valaki, beadják a derekukat, vagy elmenekülnek innen, vagy fiatalon meghalnak. Sok itt a pehelysúlyú zseni. És én leleplezem őket” — mondja a *Galeri* című regény Bohuniczky bácsija EL-nek. Ennek az EL-nek hasonló funkciója van a *Galeriben*, mint amilyen az elbeszélőnek volt az *Éleslövészetben*. (Grendel játékosan rá is játszik erre; találgathat az olvasó, vajon az író nevének utolsó két betűjével vagy az elbeszélő első két betűjével azonosítsa-e; noha, érzésem szerint, a játékoságon túl mindennek nincs semmi jelentősége.) Az *Éleslövészet* elbeszélőjéhez képest, akit krónikaírók, rokonok és ismerősök egész sora igazít útba, egymásnak nemegyszer ellentmondva, a *Galeri* Bohuniczky bácsija megbízhatóbb kalauznak tűnik. Hiszen: „ő az, aki minden kődarabnak a múltját ismeri itt s még a halottak is vele üzennek a hozzátartozóiknak”.

Bohuniczky bácsi közreműködésével egy városka e századi története tárul fel előttünk. A nyomozásra kiszemelt idő az *Éleslövészet*hez viszonyítva itt leszűkül, a szereplők száma megfogyatkozik, ezzel szemben jóval részletesezettebbé válnak a tabló egyes alakjai, amelyek között Bohuniczky bácsi foglalja el a központi helyet. „Messzire, nagyon messzire vezetne az én megalkuvásomnak a története” — mondja egy alkalommal EL-nek. Az egész *Galeri* valójában megalkuvástörténet, amelyben Bohuniczky bácsi képezi e történet tengelyét, a tabló többi alakja pedig csak hozzáadja a maga változatát ugyanahhoz. Ebben a többszólamú megalkuvástörténetben azonban nem válik hangsúlyossá sem az (ön)védelem, sem pedig az (ön)vád. Ami mind jobban felerősödik, az a valóságérületlenség-élmény. Bohuniczky bácsi elmondja EL-nek, hogy gyermekkorában időről időre egy házat látott maga előtt, olyant, amilyent a valóságban sohase volt alkalma látni:

„Emlékszem valamire — mondja —, amire tulajdonképpen nem emlékezhetem, így aztán ez az egész valami beteges képzelgés, nem normális dolog, de el kell fogadnom, hogy van, mert az emlékezetemnek, a képzeletemnek mégsem parancsolhatok. Ez a nem létező, sosem volt dolog belefurakodott a képzeletembe, nincs értelme és nincs jelentése az életemben, és én semmit se tehetek azért, hogy ne legyen. Másfelől mégis úgy hozzám tartozik, mint a hajam, a szemem vagy a végtagjaim.”

Ugyanennek a valóságérületlenség-élménynek a tetőzése Bohuniczky bácsinak az a vallomása, hogy amikor gyermekkorában lázas volt, mindig fokozottabban érezte azt, hogy van, hogy létezik, s a dolgok is valóságosabbak lettek körülötte, mint egyébként.

A *Galeriben* az „öntudatos tagadás gesztusa” azon a ponton teljesedik ki, amikor Bohuniczky bácsi beszámol arról, hogy a háború folyamán, immár felnőttként, valóságosan is megtalálja azt a házat, amelyre gyerekkorában „emlékezett”, anélkül, hogy valaha is látta volna. Ez a valóságos bekövetkezése a valószerűtlennek ugyanis megint csak nem más, mint az önmegsemmisítéssel egyenértékű önfelismerés, a teljes valószerűtlenséggel, a levegőben járással azonos történeti és helyzet tudat.

Az *Éleslövészet* s talán még inkább a *Galeri* úgy beszél el egy kisváros történetét/történelmét, ahogyan Pénélopé szötte a halotti leplet. Nem véletlen, hogy EL, a Bohuniczky bácsitól hallottakat összegezve, „a harag napjáról” beszél, s olyan „nullapontnak” nevezi ezt az akár objektívnek is mondható valószerűtlenségélményt, „melyet sohasem szabad elhagyni”. „A nullapont iránytű — véli EL — s iránytű nélkül eltéved, mint Sággy úr, Bohuniczky bácsi és a többiek.” De harag napjaként értelmezhető az a Bohuniczky bácsi lázához hasonlítható indulat is, amely elmondhatóvá, azaz végiggondolhatóvá tesz egy olyan lehetséges léteezést, amely permanens önismeret- és önazonossághiánnyal küzd, s ez a felismerés az egyetlen biztos öröksége és alapja.

Az öntudatos tagadás gesztusa az *Attételek* című legújabb Grendel-regényben látszik a legerőteljesebbnek, ugyanakkor a legambivalensebbnek is. Az *Éleslövészet*hez képest, ahol évszázadokra visszamenőleg kutat az elbeszélő egy város múltja után, s a *Galeri*hez viszonyítva, amelyben századunk magatartástípusainak egész galériája rajzolódik elénk, itt, az *Attételek*ben az elbeszélő az első mondattól az utolsóig mindössze egyvalakiről: önmagáról beszél. Egyetlen elbeszélő személyisége, életsorsa képezi a regény helyszínét és idejét, amely ebből eredően mindvégig belső helyszín és belső idő. Mindebből következik az is, hogy semmi garanciánk sincs arra, hogy valóban úgy történtek-e meg az elbeszélte események, ahogyan az elbeszélő számot ad róluk. Az *Éleslövészet*ben egyik krónikáról korrigálhatta a másikat, a *Galeri*ben EL-nek mindenkor alkalma nyílt arra, hogy Bohuniczky bácsi szempontjai ellenében érvényesítse a maga egyéni, tőle eltérő látásmódját. Az *Attételek*ben minderre semmi esély. Az *Attételek* formai szokatlanságát s az előző két regényhez viszonyított újdonságát az képezi, hogy az elbeszélő látásmódja helyett az indulat válik a regény fő rendezőjelvévé. Mi teremti meg ezt az indulatot az *Attételek*ben? Mindenekelőtt az, hogy, akár csak az önmegszólító vers költője (lásd: Németh G. Béla: Az önmegszólító verstípusról, in: *11 vers*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1977), az *Attételek* elbeszélője is önmagát szólítja meg. E regénynek is „alapförmája a dialógus. Olyan dialógus azonban, amelynek csak egyik felét halljuk. Azt a felét, amelyben az intellektus egy hosszú belső vita lényegét összegezi, tanulságát summázza.” (Németh G. Béla) Az *Attételek*re is jellemző, akár csak az önmegszólító versre, hogy „a tudat válságának élményéből

fakad, a krízises önszemlélet vívódó gondolatélményében fogan” (Németh G. Béla).

A válság külső oka az *Attételek* önmegszólító elbeszélője számára a magáramaradottság élménye. (Felesége gyerekükkel együtt elhagyja.) Ez a körülmény azonban csak elindítója az öneszmélés, a számadás folyamatának, de valójában nem ez a tényleges kiváltó oka, hiszen lappangva, beismeretlenül előzőleg is magában hordta: „Láthatatlan zsákokat cipelsz — olvashatjuk az *Attételek*ben egy helyütt —, de mintha valaki más cipelné, mintha te is valaki más volnál! Kaszárnyák épülnek benned, kemény parancsszavak pattognak, s egy csecsemő bömböl valahol, aki több, mint harminc éve bömböl immár...” A válság felszínre törése, tudatosodása az emlékezéssel kezdődik. A múlt itt már nem közvetetten, mint az előző két regényben, hanem egészen közvetlenül lesz az „öntudatos tagadás” tárgya: „Mert mit tudsz te a múltadról? — teszi fel az *Attételek* önmegszólító elbeszélője a kérdést. — És mit tudsz a történelemtől? Múlt helyett múltpótlékot, történelem helyett történelempótlékot kaptál otthon csakúgy, mint az iskolákban, amelyeket tisztességgel kijártál... Mit tudsz valóban róluk: nagyapádról, anyádról, apádról? Még anekdotákat sem.”

A múlt ismeretének hiánya: magatartásminta-hiány. Olyan szabadság és függetlenség, amely szorongást, sőt félelmet szül. A családi múlt ismeretének hiánya ébreszti rá az *Attételek* elbeszélőjét arra, hogy ő éppúgy hallgat önmagáról, mint szülei és nagyszülei tettek egykor. Ez a fölismerés forrósodik benne az egész regény cselekményét irányító-meghatározó indulattá. Rá is jellemző lesz, akárcsak az önmegszólító vers költőjére, hogy önmegszólítása „önfelszólításba vált át, s a megszólító, a felszólító: a fölismerő intellektus”. (Németh G. Béla) E harmadik Grendel-regény elbeszélője úgy ad számot önmagáról, hogy beismeri, ő éppúgy, mint elődei, hallgatni fog unokái előtt a saját életéről. Beismerhetetlennek minősíti életének úgyszólván minden mozzanatát, az egész regény azonban mindannak beismeréséből épül fel, amiről az elbeszélő hallgatni fog. Többek között ezért is tekinthető ambivalensnek az *Attételek*ben megnyilvánuló öntudatos tagadás.

Mi mindent jelent ebben a regényben a hallgatás? Nem másokkal, nem a kortársakkal és a majdani utódokkal szembeni önelttitkolást (ez már csak következmény lehet), hanem az elbeszélő önmagával való szembesülésének hiányát, de ugyanakkor az önismeret hasznavehetetlenségét is, minthogy az öneszmélésnek egyetlenegy esetben sem lehet kataritikus hatása, mivel nem tud hozzájárulni a külső körülményekben is adva lévő ellentmondások fölszámolásához: „Elmondhatod az unokádnak, hogy egész életedben két ellentétes indulat küzdött benned. Az egyiket személyiségteremtő, a másikat elszemélytelenítő indulatnak találtad, s a kettő közt őrlődve maradt kifejeletlen és csenevész a személyiséged. Bár erről inkább hallgatni fogsz. Az egyikkel birtokon belül szeretted volna hozni

a világot, míg a másik afelé vezérelt, hogy kiegyensúlyozott létállapotba kerülj, amelyben egy embernek érezheted magad a sok ember közül, s így, a körülményeidben feloldódva legalább közvetve része lehetsz egy hatalmas közösségnek, a szürke tömegnek.”

A magáramaradottság mint az önfelnevelésbe átváltó önmegszólítás elindítója az *Attételek* elbeszélője számára létezésének minden szintjén és vonatkozásában adva van. Ezért „közöttes szubsztanciának” érzi magát, olyanak, „mint két taps között a semmi”. Még nem középkorú, de már nem is fiatal értelmiségiként él Pozsonyban, ahol azonban nem tud igazából meghonosodni, minthogy „a másutt helyénvaló, itt azonban alkalmazhatatlan falusi-kisvárosi beidegzettségére és előítéleteire” tud csak hagyatkozni: „Egy városban élsz, amelyhez nem fűznek mélyebb emlékek, amely úgy látszik, definiálhatatlan marad a számodra örökre, s így a világ akármelyik pontján állhatna.” De magáramaradottság jellemzi e regény elbeszélőjét nemzedéktársai között csakúgy, mint a nála idősebb korosztály képviselői között. Önmagára eszmélésének belső vitájából az is kiderül, hogy az a hivatás, amelyet betöltött egy könyvkiadó szerkesztőjeként, valójában inadekvát társadalmi szerepet, azaz egyre súlyosbodó szerepválságot jelent számára: „Dicsértél vagy elmarasztaltál, mindenesetre állást foglaltál, egyre csökkenő hittel, hogy szavad nem a pusztába kiáltott szó, hanem az »Ügyet« szolgálja. (Ugyan kinek az ügyét? A te Ügyedet talán? Vagy inkább az üdvösségedet? Vagy kinek az üdvösségét?) Egy jelentéktelen irodalom jelentéktelen altisztje vagy, még magadnak sem mered bevallani, hogy kiszáradt kút kerekét hajtod.”

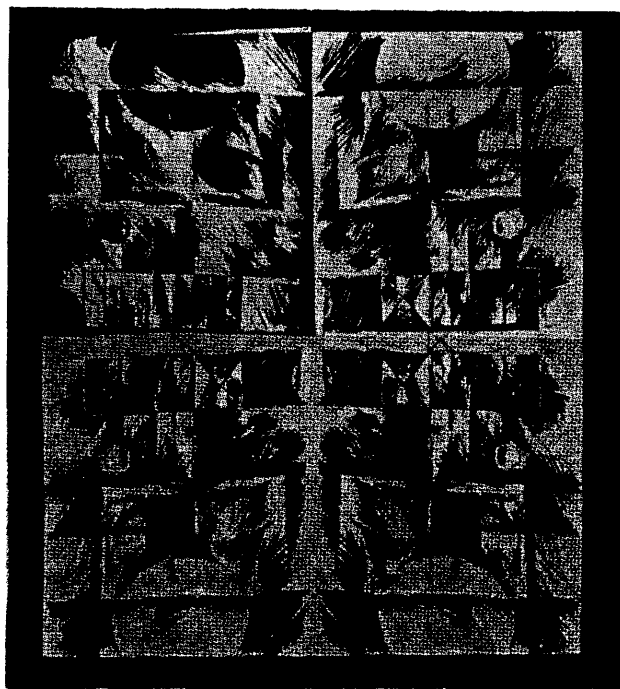
Mindannak, amiről mint történésről az *Attételek* önmagát számadásra felszólító elbeszélője beszámol, nincs tényleges jelentősége ebben a regényben. Előre tudható, hogy a „damaszkuszi út” semmilyen fordulatot sem eredményezhet, mint ahogy a tervezett öngyilkosság végrehajtása sem tűnik egy pillanatra sem valószínűnek.

Egyaránt „közöttes szubsztanciának” tekinthető „a damaszkuszi út” előtt, amikor végül is megpróbál elmenekülni az adott léthelyzetből, mint ahogyan azt követően is, amidőn vállalni akarja „a rangsor és kedvezmény nélküli” belesimulást mindabba, ami vele és körülötte történik. Az *Attételek*ben leírt létállapotot ugyanis a heideggeri értelemben felfogott „létező kezünk közül való kisiklása” jellemzi, „a létezők összességének az eltávolodása”. Arról van szó tehát, hogy az elbeszélő elől „a létezők összessége siklik el, és ezzel éppen a semmit tolja előtérbe, színe előtt elhallgat a »van« kimondása”. A heideggeri „nem”, azaz „semmi” uralja az *Attételek*ben megfogalmazott közérzetet. Legmesszebbre utalóan talán így lehetne értelmezni az elbeszélő hallgatását. S így már nyilvánvalóvá válik az is, hogy ebben a hallgatásban nem az öneltitkoláson vagy az önmeghamisításon van a valódi hangsúly, hanem az önismeret és helyzetudat *tehetetlenségén*.

„A semmi a tagadás eredete, nem pedig fordítva” — mondja Hei-

degger. Mindaz, ami a regény rövid zárójelenetét megelőzően történik, nem bír tényleges jelentőséggel, mert megbéklyózta a „semmi”, a „nem”. Ha a „damaszkuszi út” megjárható lett volna az eredeti példázat szerint, az a „van” kimondását jelentette volna. És, paradoxonnak tűnhet, ugyanezt jelentette volna az öngyilkosság elkövetése is. Viszont épp *azért* van szó *áttételekről*, mert a válság közvetetten, szorongató semmiként, feltörhetetlen csöndként, megtörhetetlen hallgatásként nyilatkozik meg, *áttételesen* tehát. A „van” kimondásának föltétele, esélyként, csak a zárójelenetben villan fel, amikor a fiú megérkezik apjához, mert igényli az adott léthelyzetben lehetséges adekvát „megszólalást”.

E fölsvillantott eséllyel, a „van” kimondásának föltételes módban sugallt katarziséval válik teljessé „az öntudatos tagadás” grendeli gesztusa, legyezőszerűen szétnyílván, megannyi árnyalatban tárva elénk e tagadás legmélyebb lényegét: immanens ambivalenciáját.

Miodrag Nedeljković: *A Multiplikáció mappából*, 1970

NEMZETKOZI KÖLTŐFESZTIVÁL CAMBRIDGE-BEN

GÖMÖRI GYÖRGY

Június második hetében az angliai Cambridge-ben újra megrendezték az immár hagyományos, hatodik nemzetközi költői fesztivált. Igaz ugyan, hogy a „nemzetközi” szó nincs benne a kétévenként megtartott fesztivál hivatalos nevében, de rangját mindaddig azoknak az európai és amerikai költő vendégeknek a sora adta meg, akik angol társaik mellett korábban részt vettek a fesztiválon. Idén kevesebb külföldit tudtak meghívni; mint szinte mindenre a nyolcvanas évek Angliájában, a költészet cambridge-i ünnepére is rányomta bélyegét a kormány által szorgalmazott kényszertakarékosság, bár azért a szervezők kaptak elég pénzt az Eastern Arts Association nevű helyi kulturális szervezettől ahhoz, hogy biztosítsák néhány nevesebb angol költő jelenlétét.

A cambridge-i fesztivál sajátossága, hogy eseményeit egy-egy kiemelkedő költő életműve köré csoportosítja: ilyen volt 1981-ben Oszip Mandelstam, 1983-ban Szeferisz és ebben az évben Ezra Pound. A Kosztolányi Dezsővel egyidős Ezra Pound éppen száz éve született, és a költői fesztivál több Pound-versműsorral, egy, a Pound költészetéről és politikai nézeteiről szervezett vitafórummal, továbbá néhány zenei műsorral emlékezett meg erről az eseményről. Pound kiemelkedő tehetségű költő volt, zavaros gazdasági elméletei az olasz fasisztákkal való kollaboráláshoz vezették, azt viszont kevesen tudják róla, hogy zenét is komponált: egy rövid operát Francois Villon *Testamentumára*. Ennek az operának most a költőfesztivál alatt volt Cambridge-ben az ősbemutatója; jómagam elmulasztottam, de talán nem vesztettem vele túl sokat, mert zenebarát ismerőseim általában lakonikusan nyilatkoztak róla. Annál nagyobb sikere volt annak a „Pound és a trubadúrok” című, a Peterhouse kollégiumban megrendezett zenei műsornak, amelyen a King's Consort együttes szerepelt, és egy Charles Pott nevű bariton énekelt — itt a trubadúrköltők zenéjét részben korabeli hangszereken rekonstruálták, részben Poundnak zongorára való, század eleji átdolgozásaiban szólaltatták meg. S hogy a művészetek panorámája teljes legyen, a Kettle's Yard nevű cambridge-i galéria a fesztivál alkalmából

érdekes kiállítást rendezett „Pound művészei” címen azoknak a modern festőknek s szobrászoknak a műveiből, akik mellett Pound élete során lándzsát tört: ilyenek voltak a festő és író Wyndham Lewis és a fiatalon meghalt kitűnő modern szobrász, Gaudier-Brzeska, akinek egyébként is számos művét őrzi a Kettle's Yard. Ez a kiállítás dokumentálta Pound érdeklődését az olasz Quattrocento művészei iránt is — ennek számos nyomát találni az amerikai költő nagyszabású, de egyetlen *Cantóiban*.

A külföldi vendégek közül nagy érdeklődés előzte meg Yves Bonnefoy fellépését. Bonnefoy a párizsi College de France-ban a költészet professzora, de nemcsak mint teoretikust, hanem mint gyakorló költőt is ismerik és elismerik világszerte; őt főleg Anthony Rudolf fordításában hallhattuk, míg az olasz Attilio Bertolucci verseit (maga Bertolucci sajnos nem tudott személyesen megjelenni) a költőnek is kiváló Charles Tomlinson fordította angolra. Bonnefoy egyébként külön előadást is tartott W. B. Yeats franciára fordításának problémáiról, s ezzel kapcsolatban kifejtette azt a közép-európai fülnek sajátosan hangzó elméletét, amely a formai hűséget következetesen másodlagosnak tekinti.

A magyar költészetnek nincs szerencséje a cambridge-i fesztivállal: ezelőtt négy évvel az Angliában ismert nevű Pilinszky Jánost hívták meg, aki alig a fesztivál előtt egy vagy két héttel meghalt; két évvel ezelőtt Weöres Sándor és Károlyi Amy kaptak meghívást, de szinte az utolsó pillanatban lemondták a fellépést, Weöres egészségi állapotára való hivatkozással. Mindkét alkalommal elhangzottak azért verseik, Pilinszkyre Ted Hughes és saját angol fordításai felolvasásával Peter Jay emlékezett, Weörest és Károlyit pedig Clive Wilmer és alulírott mutatták be néhány verssel az ötödik fesztivál közönségének. Ezúttal a fesztivál főprogramjába nem került magyar költő, viszont az ún. „Fringe”, vagyis az alternatív mellékprogram műsorán szerepeltünk egy, „A magyar vers és dal estje” című összeállítással. Ezen Clive Wilmer cambridge-i költő barátommal huszadik századi magyar költők verseiből adtunk ízelítőt; a műsor két Kosztolányi-verssel kezdődött, majd József Attilával és Radnótival folytatódott, ezután elhangzottak Vas István, Gömöri György és Petri György versei is, mindezeket (a József Attilák kivételével) Clive Wilmerrel együtt fordítottuk angolra. Az egyes költemények között Bollobás Gabriella gitározott és énekelt magyar virágénekeket, népdalokat, illetve egy-egy megenésített Radnóti- és József Attila-verset. A Kettle's Yard kiállítótermet megtöltötte a közönség ebből az alkalomból, tehát ha marginálisan is, a magyar vers mégis képviselve volt a fesztiválon.

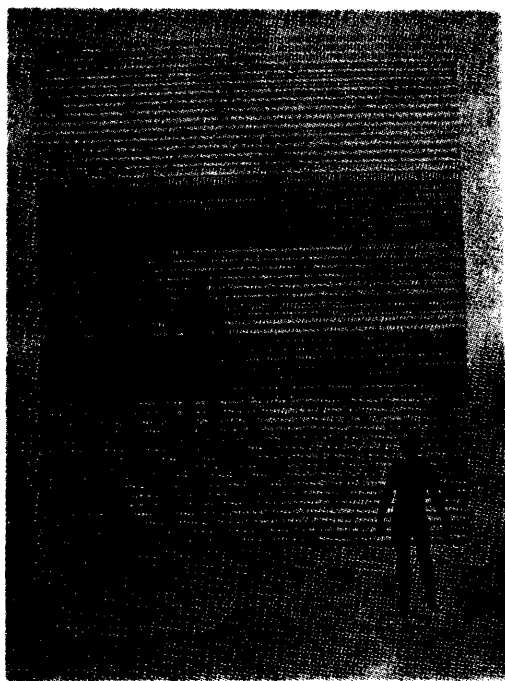
Kelet-Európából az idén három költőt hívtak meg a cambridge-i fesztiválra: közülük a lengyel Zbigniew Herbert nem fogadta el a meghívást, eljött viszont Cambridge-be az orosz Vjacseszláv Kuprijanov és a jugoszláv Miodrag Pavlović. Kuprijanov, akinek verseit nemrég

magyarul is olvashattuk Veress Miklós fordításában (*Nagyvilág*, 1985. január), eredetileg mérnöknek készült, és elég későn váltott át az irodalomra: bár jóval túl van a negyvenen, eddig csak két verseskötete jelent meg, igaz viszont, hogy rövid, fanyar, pontos fogalmazásra törekvő szabad versei új szint jelentenek a mai orosz líra palettáján. Idősebb nála és nehezebb fajsúlyú lírát is művel Miodrag Pavlović, akitől éppen a fesztivál előtt jelent meg angolul egy elég jó válogatás (*Angel Books*, London, fordította Bernard Johnson). Itt jegyezzük meg, hogy előtte is szerepelt már jugoszláv költő a cambridge-i költőfesztiválon — Vasko Popa 1981-ben. Pavlović persze egészen más költő, lírája rokonszenvesebb e sorok írójának, mint a teljesen lecsupaszított, „izzóan szegény” Popáé; Pavlović legmegragadóbb versei Kavafiszra emlékeztető beleéléssel és plasztikus, tömör képekkel idézik fel régmúlt korok szellemét, jelenítenek meg különleges léthelyzeteket. Pavlović újabb verseiből olvashattunk néhányat a *Poetry Nation Review* című manchesteri folyóirat fesztiválra készült különszámában (szerkesztette Clive Wilmer); személyes fellépéséről csak azt mondhatjuk, hogy noha teljesen póztalanul, egyszerűen olvassa verseit, megérdemelt sikert aratott velük.

A mai amerikai lírát John Ashbery, Denis Levertov és Amy Clampitt képviselték az idei költőfesztiválon. Fellépett egy-egy csoport kanadai és új-zélandi költői is, de szereplésük nem keltett különösebb visszhangot. Ami az angolokat illeti, nem jelent meg a nemrég *poeta laureatus*-szá avanszált Ted Hughes, és az utolsó percben lemondta részvételét Thom Gunn; azok közül, akik eljöttek, a legnagyobb sikert talán a húsz éve Texasban, egyetemen tanító Christopher Middleton aratta, de sikere volt Douglas Dunnak, Norman Nicholsonnak és Jeffrey Wainwrightnak is. Külön érdekessége volt számomra az idei fesztiválnak egy George Szirtes nevű fiatal *angol* költő fellépése. Nevét az angolok „Szörtiz”-nek ejtik, de a név alapján nyilvánvaló a magyar eredet: Szirtes nyolcéves korában került Budapestről Angliába, és nemcsak az angol nyelvet sajátította el anyanyelvi szinten, hanem annyira bele tudott illeszkedni az angol szellemiségbe, hogy verseinek angolságához nem férhet semmi kétség. Több verseskötete jelent meg angolul, díjat is kapott... eddig csak érdekes karriertörténet lenne az egész, ha George Szirtes pár éve hirtelen nem fedezte volna fel a gyökereit. Ekkor ellátogatott Magyarországra, magyar költőket kezdett fordítani, s az idei fesztiválon fölolvastott néhány, már budapesti élményekből táplálkozó verset. Ezek közül egyik, a *Courtyards* vagyis az „Udvarok” egy budapesti bérház világába vezeti be az olvasót: sajátos érzéki szürrealizmusával engem Mándy Iván utánozhatatlan hangulatú novelláira emlékeztetett, jóllehet (megkérdeztem tőle) Szirtes nem ismeri Mándy írásait.

Ami a neoavantgarde-ot és a feministákat illeti, mindkét csoport az alternatív fesztivál műsorába szorult; ezeket kevesen látogatták, mivel

a legtöbb szabadtérre tervezett eseményt siralmasan elmosta az Angliában ezúttal szinte szünet nélkül zuhogó eső. Volt ugyan köztük olyan is, amit zárt helyiségben tartottak — egy költői-zenei esemény *Modern Álmodok / Ősi Lidércálmok* címen —, de meg kell mondanom, hogy erre nem az időjárás viszontagságai miatt nem mentem el. Nem tudom pontosan, hogy mi a költészet célja (mindenkinek más, gondolom), de elég nekem lidércnyomásból, ha kinyitom a televíziót és meghallgatom, hogy mi történik a nagyvilágban. Hogy a költői fesztivál „konzervatív” alapokon áll? Lehetséges; de közönségének alighanem több örömet szereztek a „hagyományos” költők, mint a gátlástalanul kísérletezők, a líra művelői, mint a *happeningek* szervezői. Ezzel a banális gondolattal be is fejezem rövid beszámolómat.

Magyar Zoltán: *Grafika 1.*, 1985

NYELVHASZNÁLATI ETIKÁNK

SZELI ISTVÁN

A Nyelvművelő Egyesület vezetősége arra kért, hogy munkaprogramja keretében beszéljek egy magam választotta nyelvművelési témáról. S éppen ez tölt el némi nyugtalansággal, mert nem tudom, hogy beleillik-e ebbe a programba olyan előadás, amely nem nyelvhelyességi hibákra vadászik, hanem a maga módján egyfajta felülnézetből tekint a tárgyra. Hasonló felkérés teljesítése valamikor, az Egyesület alapítása idején, sokkal egyszerűbb volt: a kérdéseket, de a válaszokat is jóval fesztelenebbül lehetett megfogalmazni, kevesebb volt a szövődmény, még azt is meg merem kockáztatni, hogy a közhangulat is kedvezőbb volt nyelvi kérdések felvetésére, mint ma. Azóta az alapjában véve nyelvhelyességi problémák sokszor „nyelviékké” duzzadtak, olykor oktalanul és szükségtelenül is, de mindenkor károsan. Az idő tájt, mintegy negyed évszázada, születtek meg létfontosságú intézményeink, így pl. a Magyar Tanácsék; megkezdődött a tudományos alapvetés: a nyelvjáráskutatás, a nyelvtörténet tanulmányozása, a kétnyelvűség nyelvlektani és szociolingvisztikai vizsgálata. A nyelvi bizonytalanságok megszüntetéséhez nagy mértékben járult hozzá a háromkötetes szerbhorvát—magyar nagyszótár megjelenése, feljövőben volt maga a nyelvművelő mozgalom is, mint ahogy abban az időben jelentek meg sorozatos kiadásokban az iskolai nyelvi segédkönyvek, tankönyvek, olvasókönyvek stb. Ez a lendület később megtört, s noha intézményeink ma is léteznek, az említett tevékenységi formák ma sem szünetelnek, mégis mindez jóval visszafogottabban történik. Nem feladatom, illetékes sem vagyok rá, hogy ennek okait kutassam, mindössze annyit jegyzek meg, hogy, úgy látszik, mint minden fiatalságnak, az intézmények ifjúkorának is van egy világosan és pontosan meg nem nevezhető *felhajtó ereje*, ami később — sajnos — *rutinná* merevedik, majd a rutin is egyre veszít erejéből, s csak valamilyen külső impulzus, életre keltő beavatkozás lendítheti túl a holtpontra.

Az utóbbi időben sokat foglalkozom Herder nyelvi és kulturális koncepciójának történelmi sorsával, s nem egyszer döbönt meg a német gondolkodó kétszáz éves megállapításainak az időszerűsége, persze mindig figyelembe véve a megfelelő időbeli távlatokat. Csak nemrég

Előadás a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület szervezésében 1985. június 5-én, Újvidéken.

idézttem a *Híd*-ban a szavait, de hadd hivatkozzam ismét rájuk: „... minden emberi mű esendő, s alig néhány nemzedéknyi idő múltán a legjobb berendezkedés is terhessé válik. A növény virágzik és elvirágzik; jósdai sátrad, törvénytáblád nincs többé; az emberek örök köteléke, a nyelv, maga is előregszik.” Jóllehet, hazai magyar nyelvhasználatunk kissé archaikusabbnak látszik, mint más magyar nyelvterületeké, én mégsem magának a nyelvnek az elöregedésétől tartok, hanem azoknak a tápláló erekek az eldugulásától, amelyek a nyelvet is éltetik, s amelyek híján zsugorodásnak indul, elerőtlenedik. A fenti szavakkal nem azt a Herdert akarom megidézni, akivel őseink ijesztgették egymást vagy két évszázadon át, mert amiről itt, illetve a továbbiakban beszél, az nem a magyar nyelvre és a magyarságra vonatkozik, hanem az emberre és intézményeire általában: „A hagyomány önmagában véve a Természetnek nemünkre kiszabott, nagyszerű és nélkülözhetetlen rendelkezése; de mihelyt az állami intézmények gyakorlatává és minden gondolkodóképesség kánonjává rögződik, meggátolja az emberi értelem haladását, az új körülményeknek és koroknak megfelelő tökéletesedést, a szellem ópiumává lesz az államok, a szekták és az egyének számára egyaránt.” — Nem szabad hogy elbátortalanítsanak bennünket ezek a szavak, hisz a nyelv élettanának (és minden élő élettanának) a törvényszerűségeiről van szó. Nekünk különös „szerencsénk”, hogy éppen e mondott kétszáz évre visszamenőleg számos analógiával szolgálhatunk a nyelv, a nyelvtudat arsisaira és thesiseire egyaránt. A példák kézenfekvők, Bessenyeitől és Csokonaitól kezdve sorakoznak a szentszövetségi korszak hanyatlásáig, azon át a Kazinczy—Kölcsey féle idők felíveléséig, az Arany-képviselte csúcsig, a dualizmus korának nyelvi epigonizmusáig, ami egybe esik a merev akademiizmussal és az állami nyelvvédelem nyelvi expanziójával, onnan pedig a mindannyiunk által ismert görbék vonalán haladva a mai napig. Ami a bennünket közelebbről érintő korokat és eseményeket illeti: a húszas évek tetszhalott állapotát az 1930 körüli évek — főleg írókról szorgalmazott — nyelvművelő pezsgése váltja fel, amely azonban nem volt képes mozgalommá felfejlődni, még szakegyesületi szintig sem jutott el, s megmaradt az individuális próbálkozások és kívánságok szintjén. Az utóbbi negyven esztendő árapály mozgásairól szólva voltaképpen már saját magunkról, a mi nyelvszemléletünkről, nézeteinkről, gondjainkról kellene beszélnem, de mindezekről még bőven lesz szó az alábbiakban.

Minderről részletesebben szóltam a *Nyelvművelésünk múltjából* címen megjelent közleményemben, ezúttal annak csak néhány tanulságára és megállapítására szeretnék utalni, mert összefüggnek mai témánkkal. Arra mutattam rá, hogy a nyelv mindig igen érzékenyen reagál a társadalmi életben bekövetkező változásokra. A nyelv iránti egyéni vagy kollektív magatartást közvetve (de közvetlenül is) ezek a változások

határozzák meg, különösen a kisebbségi és nemzetiségi életfeltételek között. Nemcsak maga a nyelv, annak az állapota és minősége függ e változásoktól, hanem a vele való törődés irányai, tartalmi és céljai is. Az állami intézmények, a törvényhozás, a sajtóviszonyok, az oktatásügy, a kulturális fejlődés irányai és feltételei, sőt az egyházi és világi (polgári vagy munkásmozgalmi) szervezetek és még rengeteg más tényező gyakorol hatást a nyelv életmenetére, mindenkori állapotára. A nyelvi mozgalmakban azonban nagy általánosságban két alapformát lehet megkülönböztetni: az egyik a védekezés jellegzetes magatartása, a másik a terjeszkedésé, a térfoglalásé. E magatartásformáknak természetesen nagyon sok változata és fokozata ismeretes. Nem is vegyisza formákban mutatkoznak meg, gyakran öltik magukra az ideológiák, a politika, a világnézet, a filozófia; az irodalmi, művészeti vagy szociális törekvések és humanista jelszavak palástját. Dolgozatunkban igyekeztünk rávilágítani Szentelekyék irodalmi és művészeti fogantatású nyelvapoló felfogásának a mibenlétére a húszas években, egyben annak kozmopolitaszabaddkőműves elferdüléseire is. Kimutattuk a polgári osztálykorlátozottság nyelvszemléleti következményeit a két háború közti sajtóban, a nyelvtudományi szempontok mellőzésének hátrányos voltát, a nemzeti elfogultságból sarjadó vadhajtásokat, a purista szűkkeblűséget, a nemzeti romantika recidíváit; bemutattuk e felfogások képviselőit, elemeztük írásaikat. A legbővebben a *Híd* körül seregülő fiatalok nyelvfelkaroló cikkeivel foglalkoztunk, mint egyetlen olyan jelenséggel a múltból, amely valóban a reális felmérés, az adottságok és a szociális viszonyok beható ismeretén alapul, s a célokat is ezek szellemében jelöli meg. A „hidasok” láttelepe egyértelmű: a nyelvi műveletlenség, a nyelvtudat halványodása, az anyanyelvhasználat visszaszorulása — a társadalmi és nemzeti elnyomás egyenes következménye, az orvoslás pedig ezek megszüntetésében keresendő. A javasolt eszközök azonban, amelyek révén ez az áldatlan helyzet megváltoztatható, még a kisebbségi önvédelem korszakára jellemzők: csak az eszmék síkján történhet, a tudatra gyakorolt hatástól várható e kedvezőtlen helyzet megváltoztatása. A kultúrátlanságra csakis a kultúraterjesztés, az elnemzetlenítésre csakis a nemzeti gondolat erősítése lehet az ellenszer. „A kisebbség kisebbség-érzetét csak egy erős, nyelvbe és népi kultúrába ültetett nemzetiségi öntudat tudja ellensúlyozni” — olvassuk a *Híd* hasábjain 1939-ben. Végül következtetésként e korszakról az alábbiakat állapítottuk meg: „A kisebbségi magyarság az államnyelv mindenhatóságának árnyékában, torzult nyelvi tudatával, polgári ideológiájával és téves nyelvszemléletével nem volt képes egy olyan nyelvművelő mozgalmat megszervezni, amely legalábbis a megmaradás és folytonosság biztatásával és ígéretével kecsegtetett volna. Gyökeres változásoknak, új szervezetszerű társadalomnak kellett beköszöntenie, hogy a több mint két évtizeden át

emlegetett és felpanaszolt sérelmek, hibák és mulasztások gyógyírt találjanak. Egy olyan korszaknak, amely a magyar nyelvre nem az állami felsőbbség ellenséges indulatával és nem is valami nyelvi kizárólagossággal tekint, hanem mint egyenrangú és egyenjogú népcsoport természetes és elidegeníthetetlen jogára.”

Hozzátenném még, hogy ezek az új viszonyok, az öngazgatásból eredő szükség vetették meg az alapját a mindeddig egyetlen s valóban belső keletkezésű nyelvművelő mozgalmunknak is.

Mindennek ellenére ma azt látjuk, hogy ingadozások, ellentmondások, törések keletkeztek benne mind az elvek, mind a gyakorlat tekintetében. Szükségesnek látszik tehát, hogy ismét átgondoljuk néhány eddig hangoztatott tételünket. Kezdjük a nyelvművelés fogalmával. Ezen általában az alkalmazott nyelvtudomány egy ágát értjük, amelynek a célja a nyelv helyes, szabatos használatának és egészséges fejlődésének az elősegítése. Így valahogy határozza meg ezt a fogalmat az *Értelmező szótár* is, de hozzáteszi, hogy a nyelvművelés a nyelvhelyesség elvein alapul. Mint minden fogalmi meghatározás, természetesen ez is feltételezi az alkotóelemek (a szavak) állandósult és azonos jelentésben való használatát. Akár körülírásnak, akár meghatározásnak tekintjük a fentieket, azt kell mondanunk, hogy mint egész megállja a helyét. Zavar a szavaknak ebben az összhangzó együttesében akkor keletkezik, ha nem azonos értelemben fogjuk fel a benne előforduló szavakat. Vajon mindig és mindenki számára ugyanazt jelentette s jelenti-e ma is a nyelv egészséges fejlődése? A nyelvhelyesség elve? A nyelvi műveltség? Mindez aztán összefügg a nyelv társadalmi helyzetével, jogi státusával, használati szabályozottságával is. Védelemre szorul-e, fejlesztésére van-e szükség vagy éppen egy dús nyelvi vegetáció túlsarjadzásainak a nyesegetésére? Tehát: a nyelvműveléstől a nyelvmegtartáson át a nyelvgondozásig igen sokféle lehet a nyelvművelés feladata és módszere.

Jómagam ezeknek a problémáknak inkább történelmi vonatkozásait vizsgáltam a polgári társadalmak kialakulásának korára vonatkozóan, a francia forradalomtól a 19. és 20. század fordulójáig. Ezúttal azonban nem történelmi leckét akarok felmondani. Általános megállapításként mindenestre leszögezhetjük: a civilizált, polgárosult emberi közösségekben a társadalom életét szabályozó alaptörvények mindenütt kimondják a szabad nyelvhasználatához (a kulturális fejlődéshez) való jogot az etnikai közösségek vallására, fajára, lélekszámára való tekintet nélkül. Az Emberi Jogok Deklarációjának majd kétszáz évvel ezelőtti megfogalmazásától kezdve egészen az Egyesült Nemzetek alapokmányáig ezt a jogot a polgári liberalizmus elvein felépült rendszerek is alapvető jognak ismerték el, de lényegét tekintve az egyéni szabadságjogok tartozékának minősítették. Eötvös József fogalmazta meg a legvilágosabban a magyar polgári liberalizmus álláspontját abban a nagyszabású értekezésében,

amelyben az állam és a nemzet (nemzetiség) viszonyát tárgyalta, többek között kulturális és etnikai-nyelvi vonatkozásokban is. Eötvös, mint ahogy Huszár Tibor mondja róla, az állam „szilárdságát mindenekelőtt a türelem, a liberális jogelvek és a művelődés eszközeivel kívánta biztosítani.” A nyelv problémáját is szem előtt tartva jelenti ki, hogy „Az egyedüli út, amely a nemzetiségi kérdés megoldásához hazánkban nyílik, csak az egyéni szabadság teljes kielégítésében keresendő.” Lényegében az itt hangoztatott elvek jutottak kifejezésre „második minisztersege” idején is a dualizmus korának iskolapolitikájában, művelődési rendszerében, így a nyelv és nyelvhasználat kérdésében is. Minőségi változás e téren nem tapasztalható nemcsak 1918-ig, hanem 1944-ig sem. Az első világháború után született államalakulatoknak az „új nemzetiségek” iránti viszonyában sem, legfeljebb a napi politika taktikai sakklépései változtak, de a polgári stratégia következetes maradt önmagához. Mindaddig tehát, míg a nyelv *szabad* használatáról mint egyéni jogról beszélünk, nem pedig a nyelvek egyenjogúságáról és egyenrangúságáról, mint kollektívumok jogáról, addig a polgári jogrendszer korlátai vesznek körül bennünket. Csak a szocialista öngazgatás hozta meg azt a minőségi többletet, aminek folytán a polgári deklaráció megtelt valósággal, mégpedig oly módon, hogy intézményesítette a szabad nyelvhasználatot: intézmények útján tette lehetővé érvényesülését, ápolását, fejlesztését, a nyelvet a kultúra egyik leghatékonyabb eszközének tekintve.

Itt kell visszatérnünk megkezdett gondolatsorunk elejtett fonalához, a kultúra és a nyelv kölcsönös függőségéhez. Amikor azt mondjuk, hogy a polgári nyelvszemléletnek és nyelvfilozófiának, a nyelvhez való jog individuális hangoztatásának az örökségétől még ma sem vagyunk egészen mentesek, akkor mindenekelőtt arra gondolunk, hogy ma is élnek körünkben (sőt erősödni látszanak) olyan nézetek, amelyek a kultúra fogalmát azonosítják az egyéni teljesítményekkel, esetleg azok valamilyen összegével, együttesével, halmazával. Nap mint nap olvashatunk arról, hogy a „kultúra az egyénben realizálódik”, „az egyén a megte-remtője, kiteljesítője, letéteményese”. Ennek a gondolatmenetnek egyedül lehetséges logikus folytatása pedig: mivel a kultúra azonos lényeg a kultúra szubjektumával, annak közege és eszköze, a nyelv tehát, mindenkinek egyéni birtoka és meghitt sajátja. Következőleg a személyiségnek alárendelt mivoltában, a jelentéstartalmak felborításával, a nyelvi szokásjog ellenében tölthet be kultúra-alkotó küldetést. Nem normát, szabályt (uram bocsá’: nyelvtant) emlegetek, mert tudom, hogy költészet nincs és nem is lehet kifejezésbeli megújulás nélkül. Annak azonban a nyelv szelleméből kell kisarjadnia, s attól tartok, hogy éppen ennek az elégtelen ismerete nyomorítja meg, teszi félszeggé, sutává, esetlenné a fiatalabb évjáratú költőink némelyikének kísérletét a hazai magyar poézis eredményesebb művelésére. Mert előbb azt kell megtanulni, hogy

a nyelv nem egyének kiszolgáltatott préda, hanem kollektív kincs és felhalmozott tapasztalat. Ha akarjuk: „Az emberek szociális ténykedésének hordozója, interpretálója s megformálója” — ahogy Mario Pei, a columbiai egyetem neves professzora mondja. Úgy látom, hogy irodalmi nyelvünk nagy megapadottságáért ez a mi egyénekre lebontott, kisajátított, személyi szenzációkkal kiegyenlített kultúra-fogalmunk is felelős. Ha újabb kori irodalmunk kulturális tartalmait (vagy bármiféle tartalmát: fogalomvilágát, képzeteit, jelentéseit) vesszük szemügyre, sajnálattal állapíthatjuk meg az esetek jó részében az író fogalomkészletének, regénye, verse, novellája intellektuális anyagának nagy szegénységét: az írásmű nagymértékben az ösztönéletre szűkül, az élettan jelenségeire korlátozódik, egy rossz értelemben vett biologizmussal azonosul, s nagy ívben kerüli el az értelmi szférát, a mélyebben tagolt gondolati világot, ami kifejezésbeli árnyaltságot követel, a nyelvi valőrök, a jelentésbeli értékek, a finomabb megkülönböztetések és a kimunkáltabb nyelvi szerkezetek ismeretét feltételezi. Ennek nyomós oka van: íróink egy része az általa elérhető mindkét (s csak ritkán több) kultúrának csak a könnyen recipiálható felszíni rétegeiből merít, mert azzal van érintkezésben, egész mai kulturális intézményrendszerünk ugyanis ezt táplálja be mindennapjainkba. Nem érzi magához közel, talán nem is ismeri sem az egyik, sem a másik történelmi műveltséganyagot a maga bőségével, felhalmozott értékeivel, széles lombzatával és eszményeivel. Ez indítja meg aztán a szétválás folyamatait a nyelv és a kultúra között, sokszor ijesztő űrt támasztva köztük. Köztudott dolog, hogy a kultúra — felépítmény, a létformák tükröződése, a nyelv viszont nem felépítmény-kategória. A beszédtevékenység, a társadalmi érintkezés formája talán igen, de maga a nyelv semmiképpen. Az irodalom nyelve viszont az egész, a hiánytalan műveltséget igényli, annak integrális anyagából, teljes állományából építkezik, annak összes előfordulási formáját felhasználva, még kövületszerű elemeit is. Erről semmilyen irodalom nem mondhat le — ha egyáltalán irodalom akar maradni. Bármilyen lemondás a kultúra valamely eleméről — öncsonkítás és lemondás a kultúrát hordozó nyelvről is. Az a líra például, amely nem is törekszik másra, mint bizonyos primitív indulatmenetek nyelvi tükröztetésére, megelégedhet a neki megfelelő nyelvi felszereltséggel, az egytagú ikes igékkel kifejezett cselekvések megnevezésével, de másra aligha vállalkozhat. Valamikor, „csombókos” hajú őseink idejében nemesi predikátum elnyerésének a föltétele volt az ilyen nyelvi alakzat. Hajnóczy Józsefnek tanácsolta egy öreg barátja: »...hajigáld jobbra-balra, hogy „ebadta” és „b-m a német lekit!” Üdv. neked akkor! és büntessen meg az Isten, ha nem leszel az első három nap alatt három lófarkas nemes.« Ma írószövetségi tagságot fémjelez, s kongresszusokon hangzik el a példabeszéd az „erősebb kutyáról!” a gondolatárnyalás csúcsteljesítményeként. Új nyelvi

ideálkép bontogatja hát a szárnyát az egyéni (kulturális) szabadságjogok végső folyományaként. Persze téves premisszákkal, pótszerűl és az „eredetiség” iránti becsvágy kiélésének indításával. Ha kell, hát értéktagadással (nyelvi értékekre gondolok), a közvagyon rongálásával, a szavak devalválásával, nyelvi álhitek és áleszmények hangoztatásával. De beszéljünk konkrétebben. Amilyen kedvező folyamatnak tartottuk egykor azt, hogy az irodalom „az élet nyelvére” kezdett támaszkodni, felváltva a „précieux” modort, a szenvelgést és finomkodást, éppoly aggodalommal látjuk, hogy ma mennyi szennyezettség szívódott fel benne. Talán mondanom sem kell, hogy nem az olyan produkciókra gondolok, amelyekben a nyelvtani formátlanságnak, tisztátlanságnak és „irodalom-alattiságnak” felismerhetően költői rendeltetése és funkciója van, kifejez egy élethelyzetet, emberi állapotot s éppen ezért humánus üzenetet közvetít, mint pl. Domonkos István Kormányelőrésben c. verse, amelyben maga a „lét dadog”, ahogyan egy másik költő mondta. Egyébként is minden korszak minden irodalma élt a grammatikátlanság, az idegenszerűségek, torz alakzatok és nyelvi ficamok eszközeivel. Petőfi „diligenter frekventálta iskoláit egykoron”, Gvadányi „fundamentumos” magyarságát dicsérte, s Arany nem „fashionable” öreg pincére is idegen nyelvi fakturájával rokonszenves számunkra. Akár egész költészet is születhet érdekes, hagyománytól nem megszentelt anyagból, Ariszthophanészról Villonon át Weöres Sándorig. A mi esetünkben egészen másról van szó: az elfogadott, ún. standard nyelvi alakzatoktól való eltérés, a „szleng”, az alacsonyabb rétegekből származó szavak irodalomba emelése, a grammatikai lazaság, a nyelvi formátlanság, az alakítás hiánya (vagy hogy pontosabban mondjam: a nyelvi alakításra való képtelenség), a szemantikai bukfcenc — nálunk az esetek jó részében nem a költői-irodalmi expresszivitásnak, a kifejezőség növelésének a szándékából ered, nem stilisztikum, hanem a nyelvi kulturátlanság kézzelfogható bizonyítéka. Azaz nem a tudatos nyelvkezelés megnyilvánulása, hanem a nyelvi bizonytalanság, képzetlenség és műveletlenség következménye. Rendkívül nagy szükség lenne olyan tanulmányokra, amelyek mai irodalmunk stílusformáinak beható elemzésével világosan elkülönítenék egymástól ezeket az elemeket.

Az ilyen céllal és módszerrel készült elemzések közelebb vinnének bennünket másféle kérdések tisztázásához is, ami elsőrendű érdeke egész irodalomtudományunknak. A diglosszia, a nyelvhasználatban előforduló nemkívánatos kettősség, de ugyanígy a kulturális megoszlás, a leszakadás és a regionalizálódás problémaköréhez. Voltak, vannak, lehetnek vitáink akadémiai nyelvészkörekkal, amelyek a nemzetiségeknek — hogy így nevezzük — csak a „fogyasztó” szerepét kínálják, a befogadásra korlátozva a nyelv használóját, olyan megokolással, hogy a nyelv egyedül a *nemzeti* életfeltételek között fejlődhet, s így a nyelvhelyesség, az

„irodalmisság” normáinak kialakítása is csak olyan körülmények között képzelhető el. Véleményünk szerint ez csak az ún. nyelvi diaszpórára lehet érvényes, esetleg a kisebbségi viszonyok között élőkre, viszont — mint ahogyan arról számtalan más alkalommal már beszéltünk — a nemzetiségi viszonyok minőségileg különböznek azoktól, hiszen lehetővé teszik a (nemzeti) kultúra teljességének birtokba vételét és beépítését a környezetbe. Más kérdés, hogyan élünk ezzel az adottsággal és lehetőséggel, élünk-e vele egyáltalán, vagy talán éppen visszaélünk vele. Itt már igen magas fokon jutnak kifejezésre a tudati tényezők, a kultúra szubjektuma, ahogy azt ma divatos mondani. Ízlés, elszánás, a műveltség foka, ismeretszint dolga, hogy az emberi (akár társadalmi vagy nemzeti) műveltségállománynak mely elemeit tesszük magunkévá, mivel vállalunk abból közösséget, hiánytalanul azonosulunk-e a nyelv által felkínált műveltség tartalom összességével, mit választunk le róla stb. Mindez a legnagyobb mértékben a nyelvet használó egyéntől függ. Nyilvánvalóan az írótól is.

A nyelvtudománynak, közelebbről a hangtannak van egy szakkifejezése: *artikulációs bázis*. Ez az anyanyelvi beszélőnek egy — már-már fiziológiai képessége, beidegzettsége, amely a hangképzést, a hangformálást alapvetően meghatározza, egyben meg is különbözteti a más nyelven beszélőktől. Ehhez hasonló ösztönszerű képesség jut érvényre a nyelvben, illetve az egész nyelvhasználatban is, amit megtanulni, tudatosan elsajátítani rendkívül nehéz, majdnem lehetetlen, s ami szintén ki van téve sokféle sérülésnek. Ez a nyelvérzék. Horváth János az egyetemi hallgatók dolgozatait elemezve azt írja, hogy a nyelvi dolgokban a nyelvérzék éppoly hűséges érzékszervünk, mint a lelkiismeret az erkölcsiekben. S ahogy az erkölcs is megromolhat, éppígy a nyelvérzék is, de finomítható és élesíthető is. Ha ez utóbbi elmaradt, az mindig magával hozza a nyelvi ismeretszint süllyedését, a nyelvi értéktudat pusztulását. Példával szolgálhat ehhez a rádió, a sajtó, a televízió, a köznyelvi érintkezés és — sajnos — az irodalom is. Tudom, magamra haragítom tollforgatóinkat, hogy megint rájuk hivatkozom, de ez nálam afféle foglalkozási ártalom. Mégiscsak ők nyelvünk legfontosabb őrei, de éppen ezért felelősségük is súlyosabb másokénál.

Valahol már feljegyeztem annak a fiatal írónak a nagyon furcsa kérését, hogy javasoljak neki egy magyar—idegen szószótárt. Jól értjük: a Bakos—Fábián-félének a kifordítottját, az oszlop bal oldalán a magyar, jobb oldalán az idegen szavakkal. Amilyen természetesen nincs, és nem is lehet. Az első pillanatban arra gondoltam, hogy egy Perföldy-féle figurát akar megmintázni, a régi típusú, külföldieskedő magyar gavallér beszélgetéséhez kell neki ilyesmi, de felvilágosított, hogy egy kritika megírásáról van szó. Meg is nevezte azt a néhány magyar szót, amit „idegenül” kívánt mondani. Azokat én igen kifejezőnek, a fogalmat

pontosan megnevezőnek tartottam, ő viszont úgy ítélte meg, hogy csak halványan és erőtlenül fejezik ki a mondanivalóit. Kétségtelenül, ez is előfordulhat, s éppen ezért tartjuk a purizmust értelmetlenségnek, bozorkányüldözésnek, visszafejlődésnek. Esetünkben viszont az volt a döbbenetes, hogy az írásmű készítője még nem is tudta, hogy a fogalomra van-e hasznavehető idegen szó, de azt már eleve tudta, hogy az jobban megfelel neki, mint a magyar. Íme, a nyelvi értéktudat pusztulásának biztos jele nálunk, írói berkekben.

A másik eset sem sokkal biztatóbb. Nemrég fültanúja lehettem fiatal tollforgatók beszélgetésének, s egy ilyen mondatra figyeltem fel: „Az én költészetemben nem az a lényeges, hogy...” A mondat folytatására, úgy vélem, nincs is szükség, mert hogy mi nem lényeges benne, az valóban nem is lényeges. Engem az hökkentett meg, hogy a fiatalember, aki néhány verset már valóban közölt a lapokban, a maga *költészetéről* beszél, ahelyett, hogy *verseiről* szólna. Mert, mondjuk, Petőfi csak azokról beszélt: „Verseim, mik ilyenkor teremnek...” S ha netán valaki a klasszikusok közül úgy is, hogy „Az én poézisom természete”, akkor abban stilisztikai célzatot kell keresnünk. Első hallásra nem tudtam eldönteni, hogy a költői öntudat, az önértékelés túlcsoportulásának és fölös buzgalmának minősítsem-e a kijelentést, vagy pedig egyszerűen arról van szó, hogy a két szó (fogalom) között a nyilatkozó nem tud különbséget tenni. Aztán a továbbiakból — sajnos — kiderült, hogy ez utóbbiról. Bizonyára nem olvasta Csokonait, aki egész tanulmányt szentelt a kérdésnek. *A magyar verscsinálásról közönségesen* című értekezését azzal a mondattal indítja, hogy „a verscsinálás nem poézis.” S azután felpanaszolja, hogy a mihaszna verscsinálók rendkívül elszaporodtak: „Ezek azok, akiktől már alig fér az ember a Parnassuson.”

Azt mondhatná valaki, nem is joggal, hogy mindezek csak afféle apró szeplők a nyelven, s nem érdemes belőlük nagy ügyet csinálni. Valóban, nem érdemes. De nem is az ilyesmiktől kell tartanunk. Néhány vers még nem veszélyezteti a tömegek nyelvérzékét. Sokkal nagyobb a veszély, ha a szóficam, a jelentésbeli elferdülés, a nyelvi melléfogás a százazrek által olvasott napilapban vagy hetilapban jelenik meg, amit a „naponkint való szólás” mintájának tartunk. Még akkor is, ha nem ölt döbbenetesen tragikus formát, inkább csak nevetőizmainkra hat. Ezek az (egyelőre) kisebb jelentésbeli elmozdulások, megingások, szédületek teszik bizonytalanná nyelvi közérzetünket. Olyanfélé tünetek ezek, mint amikor a forrás vize elszíneződik a földmozgások előtt. Ha például azt olvassuk (mint a napokban is), hogy „munkahelyi kellemetlenség, ha a pilóta gépe lezuhan”. Nagyon valószínű, hogy ennél sokkalta több. Egy régebbi példánk szerint Jugoszlávia 1941. évi összeomlásáért, illetve, ahogy az újságíró megfogalmazásában olvashatjuk, „e nemzeti balesetért a burzsoá kormány népellenes politikája a felelős”. A cikkből az is

kiderül, hogy az a *baleset* több mint másfél millió jugoszláv polgár életébe került. Ezek a mondatok már csak tragikus felhangjuk miatt sem kerülhetnek oda, ahol a helyük lenne: a Grimasz oldalára.

Nyelvérzékéről, annak neveléséről, élesítéséről (a hasonlat szerint: a nyelvi lelkiismeretről) beszélünk az imént. Ennek a legfontosabb eszközei kétségtelenül az újság, a rádió, a televízió. (Mellesleg szólva azt is tudnunk kell, mikor mondunk *sajtót* s mikor *hírközlő szerveket*, szerepkörük melyik mozzanatát tartjuk fontosabbnak az adott beszédhelyzetben vagy szöveggörnyezetben.) Néhány éve, mint egy sajtóház tanácsának tagja, több ízben is sürgettem az egykor jól bevált, folyamatos és rendszeres nyelvi továbbképzés gyakorlatának a felújítását. Ha már a tanszéki munka keretében nem sikerült megszerveznünk az újságíróképzést (ahogy pl. a fordítók vagy könyvtárosok képzését), akkor jó lenne más, rugalmasabb formában eleget tenni ennek a parancsoló szükségnek. Abból a megfontolásból is, hogy végleg fel kell hagynunk azzal a gyakorlattal, hogy a lektorra bizzuk a szöveg végső kialakítását. Nem kétséges, hogy magától az újságírótól kell elvárnunk, sőt megkövetelnünk, hogy kimunkált és nyelvileg korrekt szöveget adjon át a szerkesztőnek. Meggyőződésem, hogy egyébként sem lehet naponta 200–250 oldalnyi szöveget nyelvileg tisztába tenni.

A mi feladatunkat, a hazai magyar sajtót külön nehezíti még az is, hogy a társadalomszervezés, a politikai élet, a jogalkotás, az oktatásügy, a kulturális tevékenység, a technikai fejlődés s az életnek ki tudja hány más területe arra kényszerít bennünket, hogy folyton új némenklaturáknak, szakmai fogalmaknak, megnevezéseknek keressük a magyar megfelelőjét, amit sehol másutt nem is találhatunk meg. Az egészséges nyelvöszton, a nyelvérzék sokat segíthet ilyen esetekben, ez azonban eléggé ingatag alap, ha nem társulnak mellé a szükséges ismeretek, a jártasság a nyelv egész rendszerében és belső törvényszerűségeiben. A rovaton dolgozó újságírónak tehát szakmabeli és naponkénti kötelessége, hogy mindennek utánajárjon, a szakirodalmat alaposan tanulmányozza, megoldást találjon, legalábbis keressen a felmerült kérdésekre. E sokfelé ágazó teendő teljesítését aligha várhatjuk el a lektortól, de más külső támasztól és nyelv gondozótól sem. E nyelvalakításnak, a nyelvben való mindennapos megújulás követelményének (s itt nem „nyelvújításról” beszélünk) úgy kell eleget tennünk, hogy az eredmény ne az elkülönülés, a regionalizálódás, a provinciális nyelvhasználat kifejlődése felé mutasson, hanem egy magasabb nyelvi műveltség szinthez közeledjen, s a magyar köznyelvet beszélőt a nyelvkultúra legalább olyan fokára emelje, amilyen környezetében a más nyelven beszélőké. Az anyanyelv hajlékonyságának, képlékenységének és kifejezőségének a növelésére van szükség, sőt tudatos és átgondolt innovációra is, mert ha egy nyelvi közösség nem képes erre, ha nincs ereje hozzá, akkor szükségszerűen az átvételhez

folyamodik. A tükörszavakhoz, az idegen vonzatokhoz, a kifejezésformák szolgái másolásához. Hogy egy kissé keményebben fogalmazzunk: ez már intézményesített nyelvbomlasztás. A nyelvhasználat egészen konkrét kérdéseiről van szó tehát, így nem tartanám célszerűnek, hogy nyelvművelő munkaformáink kialakításához egyszerűen lemásoljunk, átvegyünk egy a miénktől eltérő körülményekhez szabott módszert. A hazai nyelvéllapotokra kell építenünk, messzemenően figyelembe véve a magyar nyelvtudomány teljesítményeit. A mi dolgunk a nyelvi párhuzamosság, a kontrasztivitás, az eltérések tudatosítása, ezek állandó szemmel tartása, mint ahogyan Kossa János tette igen fontos, ma is rendkívül hasznosan forgatható könyveiben. Vagy ahogy Ágoston Mihály tárgyalja a földrajzi nevek írásmódjának a kérdéseit. — *A mi nyelvünk* című utolsó könyvét Kossa így vezette be: „Könyvem címe kétféleképp hangsúlyozható. A mi *nyelvünk* anyanyelvünkre utal, a *mi nyelvünk* pedig arra a magyar nyelvre, amelyet mi — jugoszláviai magyarok — beszélünk és írunk. Nem általában beszélék tehát anyanyelvünkről, hanem a most nálunk beszélt és írott magyar nyelvről. Ennek tapogatom ki gyengéit, vizsgálgom fonáságait, nyesegetem vadhajtásait, ezt tisztogatom, ezt csiszolgom.”

Az ily módon megfogalmazott nyelvművelő program sikeres megvalósítására csak olyanok vállalkozhatnak, akik behatóan ismerik nyelvállapotainkat, e kétnyelvű és vegyes kultúrájú világnak „mélyebb kutatókból táplálkozó” valóságos igényeit. És tényeit is. Ha nem, úgy könnyen megismétlődhet az az eset, ami velem történt még jó ötven esztendővel ezelőtt, diákkoromban, amikor, valahonnan messziről, franciatanárt kaptunk a boldogult zentai gimnáziumban. Szokásához híven azzal vezetett be bennünket a francia nyelv rejtelméibe, hogy megmagyarázta, miként kell az *ü* hangot megformálni: „Ügy kerekítsétek az ajkátokat, mintha *u* hangot mondanátok, de *i* hangot ejtsetek.” Órákig kínlódtok velünk, mi meg vele együtt szenvedtünk, hogy utasításai szerint csücsörítsük a szánkat, de ahogy sem akart sikerülni az a fránya francia *ü*. Míg aztán a legbátrabb közülünk, a csókai Tüske Péter, már csak a neve jogán, is, megkérdezte tőle, megfelel-e neki az az *ü*, amit még az anyatejjel szívunk magunkba. Megfelelt. Csak hát az nem volt módszertanilag előírásos.

Ha van valamilyen tanulsága ennek a keserves pedagógiának, hát annak a levonását a szíves hallgatóra bízom.

A MEGÚJÍTOTT FOLYTONOSSÁG

PAPP GYÖRGY

Az MTA elnöksége 1984. április 24-én megadta jóváhagyását *A magyar helyesírás szabályai* tizenegyedik kiadásának közrebozsátására, „hogv... formájában megújítva — a magyar írással bárhol a világon foglalkozó egyének és közösségek számára —” irányadóként szolgáljon. Elméletben tehát azonnal, gyakorlatban pedig az új szabályzat forgalmazásának, elterjedésének ütemében, pontot tegyen a korábbi kiadás három évtizede után, hogy a korábbi kilenc szabályzat sorsában osztozva a tizedik is lezárt ortográfiai korszakká váljék.

A reformok, az újítás gondolata nyilván nem máról holnapra fogalmazódott meg, harminc év kellett érleléséhez, és legalább olyan indokoltág, amelyre a szabályzat előszava is utal: „1954 óta mind beszélt, mind írott nyelvünk sokat változott”. Igen, a három évtized századunkban nagy idő: népek és kultúrák sokasága, korábban alig ismert szakterületek tömege vált a magyar műveltség szerves részévé; a tömegtájékoztatásba egyre inkább beépülő számítógépes hírközlés (pl. tv-újságok) új közegekben tették próbára írásrendszerünk törvényeit, vagy, ha úgy tetszik, hajlékonyságát.

És ez az újításnak a sok közül csak egyetlen motivációja, amelyekről sem az előszóban, sem pedig az Akadémia elé terjesztett jelentésben (a *Magyar Nyelvőr* 1984/4. számában is megjelent) nem is esik szó. Mint minden egyezményes szabályrendszer, az előző kiadás is összehangolt, de ellentétes tendenciák pillanatnyi nyugvópontját képezte, fonákjáról nézve kompromisszumát: hogy a dz, dzs, bár szavaink egész sorában jelen vannak, mégsem tekinthetők a többi hanggal és betűjelükkel azonos természetűnek, viselkedésűnek (pl. időtartam tekintetében), hogy egy hangnak, a j-nek két jele is van, az imént leírt és a hangként régóta holt *ly*, másrészt két jól elkülönülő hangnak van egyetlen betűjele, mint az *e*, amely egyaránt jelöli az „e”-t, és a zárt *e*-t; hogy a nemzetköziség, az eredeti írás elve és a kiejtés az idegen szavak írásgyakorlatában már régóta különböző hasonltási fokozatokat tükrözö szövevény; hogy a

külön- és egybeírás, a magyar nyelv természetéből kifolyólag, hogy a mondatkörnyezetekből kikerülő, szintaktikailag még jelölt egységek összetételé válna állandó folyamat, tételesen nehezen szabályozható részterület stb. Ilyen kérdéseknél remélhető, hogy az idő, a nyelvfejlődés természetes törvénnyé teszi a nem mindenki megnyugvására megfogalmazott szabályokat.

Az időnként szükségessé váló megújítás következő oka a helyesírási szabályzat társadalmi-nyelvi szerepében keresendő, hogy a szó szoros és sajátos értelmében „humánus” felépítmény, mert a valóságban annyi és akkor tekinthető belőle szabálynak, amennyi az írásban magát kifejező ember tudatában életre kel, vagy szilárd törvényként, vagy problémaérzékenységgént, hogy az adott kérdésnek utána kell néznie. Ehhez felszínre kell hozni a szabályok logikáját, vagy ami szintén gyakori, utólag kell valamiképpen logikussá tenni őket, s mindig akad efféle tennivaló.

Az előzőekből következik, hogy az új kiadás értékét, változásait is a *mit* és a *hogyan* kérdések, azaz a *szabálytartalom*, illetve a szabályok *megfogalmazása, indoklása* alapján ítéelhetjük meg.

A *mit* kérdése két irányban tagolható tovább:

Szabályoz-e másként bizonyos ortográfiai jelenségeket, tartalmakat, mint a korábbi(ak)?

Szabállyá emel-e korábban mellőzött, mellékesnek tartott kérdéseket?

Az első kérdésre nagyon egyértelmű a válasz. A tizenegyedik kiadásba egyetlen, az ortográfiai rendszer lényegét érintő reform sem került bele. A Helyesírási Bizottság ilyen értelmű álláspontját a következőkkel indokolta meg:

„A helyesírás állandósága, a kikristályosodott írásgyakorlat lényegének fenntartása napjainkban sokkal fontosabb társadalmi érdekké vált, mint bármikor azelőtt.”

„Nem kíván mélyreható reformot közönségünk sem.”

„... a helyesírási módosítások társadalmi feszültségek forrásaivá is válhatnak. Egyes személyek, sőt egész rétegek is hátrányos helyzetbe kerülhetnek amiatt, hogy az újításokról csak késve vagy egyáltalán nem értesülnek... s ezért elszigetelődnek.”

A következő megállapításban munkáló szándékot különösen nagyra értékeljük: „Ez a veszély (ti. az elszigetelődés) a határainkon kívül élő magyarság körében fokozott mértékben jelentkezett volna”. Értékeljük, még ha az imént idézett „késve vagy egyáltalán nem értesülnek” aggályainál mélyebbek is aggodalmaink: milyen vagy számottevő szintű-e egyáltalán a szabályhoz igazodás igénye azoknál a rétegeknél, akiknek nem mindennapi kenyere és foglalatossága az írás? Az „utcai helyesírás”, a mindennapi levelezések hibái igazolni látszanak szorongásunkat.

A reformok tehát elmaradtak, és ez várható is volt. Minél fejlettebbé válik egy nyelvi rendszer, részrendszer, annál inkább óvja rangját is

fémjelző identitását, és óvakodik a hagyományait megbontó intenzív beavatkozásoktól; a külön tanulmányozást érdemlő nyelvészeti indokokról, vagy arról, hogy a többség nem is óhajtja a változásokat, most nincs módunkban szólni. Ezt általánosságban el is kell fogadnunk. Nem lehetett létjogosultságuk az olyan javaslatoknak, hogy a mellékjelezés javára meg kell szüntetni a betűkombinációt, a *ds*-t vissza kell állítani a *dzs* jelölésére, vagy hogy a sematizmus veszélyétől egyáltalán nem mentes „gyakorlati” indokokból ki kellene iktatni a hosszú *í*-t és *ű*-t stb. Az *ly*-nál is becsülendő, hogy egy régebbi nyelvallapotra „emlékezik” írásunk.

Néhány, korábban nem egészen megnyugtatóan tisztázott problémakörnél viszont sokakban felmerült a gondolat, hátha lényeges változásokat is hoz az új szabályzat. Ezekről, és másokról is most csak válogatva, nagy vonalakban szólnunk.

A betűállomány maradt tehát a régi, jeleinek használata is olyannyira, hogy a szavak belsejében a *dz*, *dzs* (nem a szóelemek határán) továbbra is érzéketlen az időtartam (hosszúság, rövidség) különbségeire. Hogy egységes hangot jelölő betűkről van szó, az csak elválasztásukban jutott kifejezésre. Az alapelvek aránya is szinte érintetlen maradt: a kiejtésé, szóelemzésé, hagyományé és az ismét címszerűen is bekerülő egyszerűsítése. Több esetben a magyar kiejtés győzedelmeskedett a korábbi formákhoz képest: *hívó*, *mamut*, *zsűri*, *volfrám*, *nejlon* stb. Máskor az egyik hagyományos tendencia: Kaszpi-tenger (és nem a Kaspi), *sacharin* (és nem *szabarin*).

A kiejtés szerinti írásmód szilárd elve helyesírásunknak. Egyet kell értenünk azzal a megállapítással is, hogy „Szavaink legnagyobb részének köznyelvi kiejtése határozottan megállapítható.” Java részüknek, a szakemberek számára igen, de még a tömegtájékoztatók gyakorlata is azt mutatja, hogy a „szöllő”, „köppeny”, „kőrút” csapdájánál veszedelmesebbek is leselkednek a nyelvünkön beszélőkre és írókra, például a dunántúli „pattogás”, a magánhangzók indokolatlan rövidülése s a mássalhangzók nyúlása, amelynek negatív példáit nem találjuk meg a 17. szakaszban, holott szinte divattá váltak közéleti beszédhelyzetekben is. Meggyőződésünk egyébként, hogy a végleges megoldás a helyesíráson túl, a meghonosodott idegen szavakra is kiterjedő kiejtési szótárban keresendő.

Ismét elodázódott, vagy talán végképp lezárult az ún. zárt *e* jelölésének kérdése is, amelynek ügyét Kosztolányi Dezsőtől Bárczi Gézáig, Kodály Zoltánig sokan pártoltak, s amelynek használata tájainkon szinte általános. Jelének bevezetésében reménykedni nem volt reális, de az elmúlt kiejtési konferencia, tanácskozások, tanulmányok talán többre engedtek következtetni az alábbi, a kérdést kicsit mellékesen kezelő szavaknál: „Bár több nyelvjárásunkban és a köznyelvben is él az ún. zárt *e* hang, helyesírásunk nem jelöli”.

A különírás, egybeírás némi túlzással szinte szabályozhatatlan (az általunk is kifejtett okokból) kérdéskörében tartalmilag az hozott egyszerűsödést, hogy az új szabályzat csak a három vagy annál több szóból álló, hat szótagnál hosszabb szavaknál írja elő a kötőjeles írásmódot, s nem bocsátkozik a tagok származásának kérdésébe. Így: *akumulátor-telep, alumíniumedény, földművásszövetkezet*, más esetekben viszont az összetétel tagjainak önállóságát hangsúlyozza az előzőnél következetesebben: *Amerika-barát, Mars-lakó* (a korábbi amerikai barát, marslakó alakok helyett).

Bennünket közelebről érintő változás történt az idegen közsavak és tulajdonnevek írásában. A tizenegyedik kiadás elismeri a szerbhorvát nyelv latin ábécéjét a cirillel egyenlő, a nyelvterület minden jelenségére kiterjedő írásmódjának. Igaz, csak hallgatólágosan, a példákban (amelyek között van egy általunk sosem látott, a Đurađ helyett betévedt *Đorđe Branković*, a Brankovics György eredetijeként): *Krleža*, de *Njegoš* is, vagy éppen tiltásként: „... Karadžić helyett Karadzšity v. Karadzšics írása teljességgel helytelen.”

Mindez így következetes; korábbi megoldatlansága hívta életre a *Jugoszláviai függetlenségi*, de épp ezért talán hangsúlyosabbá kellett volna tenni a változást.

Apró, a következetességet érvényesítő változások vannak máshol is. Most már a nagy októberi szocialista forradalom és a nagy honvédő háború a helyes, kis kezdőbetűvel, mint ahogy — már korábban is kis kezdőbetűvel írtuk — a honfoglalás, a mohácsi vész. Bővült a rövidítések példaanyaga is, főleg az időközben nemzetközivé vált mértékegységek területén (J joule, K kelvin stb.).

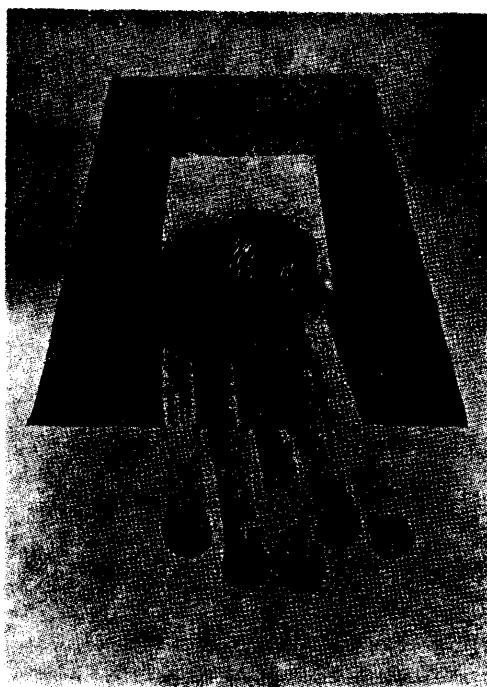
Az új kiadás korábban alig érintett kérdéseket is szabályoz. Külön pontok vonatkoznak a márkanevekre, kitüntetések és díjak nevére, a tulajdonnevek köznevesülésére stb. S érint olyan problémákat is, a szabállyá emelés igényével, amelyek már nem elsősorban helyesírásiak, az például, hogy a *fenség, föntség* közül ezután csak a *fenség* az elfogadott, a *bandzsál* helyett a *bandzsa* stb. Olyan döntések ezek, amelyeknek az írásképek csak tükrözik.

A fentiek már a szabályozás mikéntjét, az indoklás logikáját, a szabálypontok tagolását is érintik. Fontos szempont egy szabályzatban, hogyan tükröződik a nyelv egészének és a helyesírásnak a viszonya, illetve a nyelv, sőt, az élőbeszéd elsőbbsége, és hogy hozzá képest az írásképek másodlagos leképezés, nem lehet önelvű, öntörvényű, hanem — és ez ennek a szabályzatnak is a koncepciója — az eleven emberi közlést kell szolgálnia, felidézhetővé tennie.

Az élő, fejlődő nyelv elsőbbségének elismeréséből sok minden következik, pl. a szabálypontok rugalmas, az elkövetkező közlési helyzetekre is gondoló megfogalmazása, amit számos pontban megtalálunk, néhol elevenebben, mint szeretnénk. Még stíláriis megfontolásokból sem veszély-

telen egyéni belátásra bízni, mikor udvarias, és mikor bizalmas egy levél, és írhatom a megszólítás tagjait nagy vagy kis kezdőbetűvel. Az olyan megjegyzéseknek pedig éppen semmi értelmét nem látjuk, hogy „terjedőben van”, „újabbban terjedőben van”, pl. a dátum kötőjeles tagolása. Ha szabályos — de aligha az —, akkor szentesítsük, ha nem, szót sem kellene róla ejteni, mert csak zavart kelthet.

Számos kérdésről lehetne még a bemutatás kapcsán szólni, így arról a kifejezetten grammatikai és nem általánosabb tartalmakhoz, információkhoz kötődő fogalmi apparátusról, amely a szabályok logikáját magyarázza, de mindezek inkább már szűkebb szakmai köröket érintő kérdések. A lényeg az, hogy megújult helyesírásunk, s szabályai jobbak, emberközelibbek, mint azelőtt. Új szabálytartalmakat, megközelítéseket is vártunk, de lehet, hogy a jövő ezt igazolja: a megújult folytonosságot.

Jozef Klátik: Dohányzók, 1979

AZ ÍRÁSMÓD AZ ÍRÁSBELI KÖZLÉSNEK FÖLTÉTELE ÉS ELEMI RÉSZE I.

Gondolatok az új helyesírási szabályzat megjelenése alkalmából

ÁGOSTON MIHÁLY

Egységes, jó írásmód: könnyebb és teljesebb kommunikáció.

A HELYESÍRÁSRÓL

Időszerű kérdések

Az alkalom, hogy megjelent az új szabályzat, az elkövetkező hónapokban több kérdés fölvetésére ösztönöz bennünket. Ilyen az, hogy mi a szerepe és a lényege a helyesírásnak mai társadalmunkban és külön a mi többnyelvű közösségünkben. Ilyen az, hogy milyen szerepet lehetne betöltenie a szabályzatnak a mindennapjainkban — egyéb helyesírási forrásaink mellett. S ilyen többek között az a kérdés, hogy vajon milyen lett és hogyan fog megfelelni az új szabálykönyv.

Legidőszerűbbnek látszik az utóbbi kérdés, de a rá adandó válasz jelentős mértékben az előzők megválaszolásában gyökerezik. Másrészt főleg majd egy-két éves használata után fogjuk látni igazán, hogy milyen lett és hogyan felel meg.

Mostani fejtegetésemben elsősorban az új szabályzat jellegével, teljes alkalmazásának apró zökkenőivel és föltételeivel kívánok foglalkozni — hozzájárulva az értékes kézikönyv napjainkban folyó bemutatásához és ajánlásához.

Beszéd és írás

Az élő anyanyelv alapja a beszéd. Ez nagyobbbrészt spontánul fejlődik, főleg használat közben (nem tudatosan) sajátítja el az egyén, s főleg tudat alatti készségként hordja magában a hangos közlés szabályait — akkor is, amikor beszél, s akkor is, amikor mások beszédjét megérti.

(Viszont éppen a beszédszabályok tudatalattiságából következik, hogy a laikus általában nem tudja természetesen, életszerűen fölolvasni a csak írásból ismert szöveget. Az írásszabályok ismerete nem elég ehhez.)

A beszéd szabályai: hangképzés (a hangok színe, tartama, sorrendje), a szünetek elhelyezése és árnyalása, a hangsúlyok (nyomatékok) rendszere, a beszéd dallama, a szavak vagy szócsoportok rendje, a beszéd-irram, a tónus stb. Így felsorolni is sok, de ezeket tudja alkalmazni a kevésbé iskolázott ember is, a tízéves gyerek is — többé-kevésbé szigorúan egységes szabályok szerint. (A spontán beszédben.)

Az emberek a szabályokat többnyire egymástól tanulják el beszélés közben, amikor nem a beszélés módja, szabályossága a téma, a cél, hanem az ettől látszólag független mondanivaló, közlési tartalom.

Beszélés közben általában nem gondolunk arra, hogy egy beszédszünet nélkül kijuttat hangsor valójában egyetlen összetett szó-e vagy csak egymás után ejtett külön szavak akusztikai kapcsolata. Az írásban viszont dönteni kell: az ilyen hangsor egyes szakaszait egymástól különírjuk, kötőjelezzük vagy egybeírjuk, esetleg vesszőt is teszünk közéjük. De ez csak az írásban téma: az írásmód témája.

Az írás — a beszéddel szemben — túlnyomórészt tudatosan elsajátított szabályok jobbára tudatos alkalmazásából áll. Nemcsak abból a szempontból, hogy amit könnyedén, spontánul tudunk használni a beszédben. azt egybe kell-e írunk vagy kötőjellel, illetve külön, hanem olyan gondunk is lehet, hogy például amit a beszédben rövid *c*₁ hanggal szoktunk ejteni, azt *c*-, *s*-sel írjuk-e (*kicsi*) vagy *c*-, *c*-, *s*-sel (*gyümölcs*), *t*-, *s*-sel (*bontsuk*), *d*-, *s*-sel (*szilárdság*), *c*-, *h*-val (*Széchenyi*), illetve ezek nagybetűváltozatával (*Csokonai*, *Tsétsi*, *Cholnoky*).

Ezek a problémák a nyelv hangos változatában (de csak a spontán beszédben) nem léteznek. Sőt az sem, hogy a szavak, tagmondatok közé kell-e vessző, kettőspont vagy más írásjel, továbbá, hogy simán vagy kötőjellel toldalékoljuk a közzavakat, betűszókat, tulajdonnevet, írunk-e rövidítéseket, számjegyeket stb.

Az írásban az is sajátos gond lehet, hogy egy idegen közzót vagy tulajdonnevet magyar betűkkel kell-e leírunk (*reneszánsz*, *Párizs*) vagy a forrásnyelv eredeti írásmódjával (*whisky*, *Velázquez*), illetve hogy az idegen írásmódú szó voltaképpen melyik nyelvből való (melyik nyelv helyesírásával jelöljük): lehet a szlovén nyelvből, az angolból, a svédből, a lengyelből, indonézéből stb.

Nem szükséges tovább szemléltetnem az írásmód problematikáját: nyilvánvaló, hogy ez túlnyomórészt eltér a beszédétől. Mondhatjuk: az írott nyelv alkotótényezői nagyrészt mások, elsajátításának folyamata egészen más. Az írástudó társadalomban ezért minden egyénnek külön-külön gondja, tudatos föladata az írásmód elsajátítása és az így szerzett készségének folyamatos gondozása.

Az írásmód fogalma és az írásrendszer megújítása

Mi az írásmód? Téves lenne azt állítanunk, hogy eszköze az írott nyelvnek. Eszköze a sajtó, a könyvkiadás, a posta, a bank, a pénzrendszer stb., de nem a helyesírás. Vagy közelebbről eszköze a toll, az írógép, a szedőgép. Az írásmód közelebb áll a mondanivalóhoz, úgy is mondhatnánk: az írott nyelv jelrendszere, melynek elemeire átkódoljuk a közleményt. Megtestesítője az írott nyelvnek s általa a mondanivalónak, noha önmagában nem él. Ezért kell az olvasónak ugyanúgy ismernie ezt a jelrendszert, hogy a leírt közlemény teljes megértése végett „visszakódolhassa” a szöveget.

Miből áll az írásmód? Nemcsak a betűkettőzés és a vesszőhasználat szabályaiból (bár nálunk él ilyen fölfogás is), hanem az írott nyelv egészének velejárója, sőt létrehozója. Idetartozik a betűk, szóközök, a kötőjelek, a pont, a zárójel stb. használati szabálya — mindaz, amivel a szabályzat foglalkozik, hogy létezhesen tankönyv, újság, diploma, útlevel, bankjegy, magánlevél stb. A modern társadalomban az írásmód ismeretére minden embernek szüksége van. (Nincs külön írástudás és külön helyesírás-ismeret!)

Az írásmód rendszere nem spontánul fejlődik ugyan, de kihat fejlődésére a művelt rétegek részben spontán írásgyakorlata. Pontosabban: ez a gyakorlat hat a szabályzat megalkotóira, gondozóira; többé-kevésbé kihat a szakemberekből álló, szűkebb csoportban született döntésekre.

Az írásrendszer gondozása és időnkénti megújítása (összehangolása a változó élőnyelvvél, a fejlődő társadalom nyelvi tudatával) megfelelő szakemberek heterogén csoportjának a föladata. Nemcsak nyelvészeké. Az írásrendszer elemei ugyanis csak a funkcionáló nyelv jelenségeinek rögzítésében érvényesülnek, a teljes nyelv funkciója pedig a heterogén tárgyismeretből eredő gondolkodásmódon és fogalomvilágon alapszik. Ezért az egész írásrendszer átfogásához többféle szaktudású emberekből álló csoport nyelvérzékére van szükség.

Az MTA Helyesírási Bizottságában ezért egyes szaktudományok is képviselve vannak. Mivel az írásmód csak következménye vagy megoldása egy bizonyos írásigénynek, az utóbbi pedig igen különféle közlési helyzettől, témától, szakterületől, műveltségbeli közegtől függ, a bizottság korlátozottan heterogén összetétele mellett is szükségesnek látszott bizonyos közvéleménykutatás sokoldalúan összeválogatott szakemberek körében, hogy minél teljesebb mértékben fölfedjék az esélyes írásigényeknek legelfogadhatóbban megfelelő ortográfiai megoldásokat. A leírandó jelenségtípusok kutatásában túl kellett látni a gyakoriakon, a spontánul előfordult jelenségeken, hogy a ritkább típusok kihagyása miatt se akadjon meg az egységes, korszerű közlés és megértés.

Nemcsak az új szabályokkal kell megismerkednünk

Hogy a jelenleg érvényes jelölésrendszert egységesen alkalmazni tudjuk, személyesen mindannyiunknak érdekében áll megismerni. Az iskolavégzett emberek ezt már ismerik is jórészt, hiszen az idén, márciusban megjelent szabálykönyvben az írásszabályok zöme nem változott.

Csakhogy általában azt sem ismertük egészében, ami az elmúlt harminc évben volt érvényben, ugyanis a lehetséges íráshelyzeteknek csak egy részével találkoztunk. Ezért a szabályrendszer változatlanul maradt írásszabályaink tanulmányozására is folyamatosan szükségünk lehet. Ezenkívül a gyakorlatban, provinciális és egyéni szinten is, tömegesen alakultak ki az eddig érvényben levő szabályzattól merőben eltérő írásszokások anélkül többnyire, hogy az eltérés tényét tudtuk volna. Nos, ha most a szabályzatban vagy szótárában találkozunk valami szokatlannal, az nem föltétlenül újítás eredménye.

Hogy azt, ami a szabályzatban régi és új, egyaránt könyvben sajtóíthatassuk el, a Helyesírási Bizottság azzal próbálta biztosítani, hogy az előző szabálykönyv teljes anyagát átfogalmazza, a szabályok ismertetésének és felsorolásának új rendszerét hozta létre.

Elmélet, gyakorlat: készség

Indokolt az olvasónak az a kívánsága, hogy elsősorban arról étesüljön, mi változott az írásmódban. Hiszen az a legfontosabb látszólag. Ennek a megválaszolásához azonban bizonyos utat meg kell tennünk együtt is, hogy az út végső szakaszát majd ki-ki maga tehesse meg. Látszólag egyszerű lenne felsorolni az újításokat — ha azok össze lennének gyűjtve, illetve ha egyáltalán föl lehetne őket sorolni (a megváltozott írásmódú szavakat, szókapcsolatokat). Pusztán a szótári változásokból azonban aligha tudnánk kikövetkeztetni az általánosítható, ott nem szereplő példákra is alkalmazható szabályt. Másrészt az írásmód elsajátítása (a kézikönyv használata révén) szinte szüntelen folyamat. Menet közben kell megtanulnunk járni, a pusztán elméleti tanulmányozással általában nem biztosíthatjuk a kívánt készséget. És mégis, elsősorban a szabályzati rész megismerésével sajtóíthatjuk el (készségként) a szabályt.

Közléstartalom és írásmód összefüggése

Az írásigény több tényezőhöz kötődik: alkalom, mondanivaló, írásmód. Helyesírásról szólni az első két tényező átélése vagy legalább elképzelése nélkül hasztalan vesződéssé lenne. Érdektelen. Ezért érintenünk kell az írásmód és a mondanivalónk kapcsolatát közelebbről is. Néhány mondat erejéig térjünk ki az írásmód közlő értékének megvilágítására!

A helyesírás szabályai mind nyelvi természetűek: a közléstartalom írásbeli rögzítését, minél teljesebb „leadás”-át szolgálják. Természetesen, főleg a hangokból, hanglejtésekből és még sok egyéb akusztikai (sőt vizuális) elemből álló beszédet kívánja követni; valamennyire attól függ tehát. De a helyesírás eszközei, mint láttuk, korántsem gyözik egészen tükrözni, pótolni a beszédet (a hangzó spontán nyelvet) — nem is az az elsődleges szerepe az írásnak! —; másrészt az írás az írásszabályok révén (és csak úgy) számos olyan információt is ad a közölnivalóról, melyet a beszéd nem lenne képes megadni. Gondoljunk csak a szóelemző írásmódra (*bizottság*, az *ly-ra (folyt—fojt)*, a régies családnevekre (*Horváth, Miskolczi*), az idegen földrajzi és személynevek átadó nyelvet jelző írásmódjára stb.! Nem említettem az írásjeleket, mert jelölő szerepüket jórészt a spontán beszéd is képes kifejezni (szünettel, hanglejtéssel, hang-erőárnyalással, beszédirammal stb.).

Bármennyire is sajátos és egymástól sajátosan eltérő a beszéd és az írás jelrendszere, az írásszabályok megfelelő alkalmazásával kizárólag a közölnivaló tolmácsolását végezzük. Egyetlen írásszabály sem független ettől, egy sem fölösleges (ha rendeltetése szerint használjuk): a kifejező igény hozta létre.

És fordítva: az író és olvasó közötti kommunikáció teljességét, a közlemény teljességét föltétlenül csökkenti bármelyik olyan szabálynak a nem ismerése, amelyet a szövegírónak éppen alkalmaznia kellene és lehetne, illetve amelyet az olvasónak éppen föl kellene ismernie. — Ezért fontos, hogy a szövegíró és a szövegolvasó minél teljesebben és minél egységesebben ismerje a szabályrendszerből a szövegre vonatkozó szabályokat.

Az írásmód tehát része az írott nyelvi közleménnyé alakított mondanivalónak a legcsekélyebb jelével is. Részévé válik már akkor, amikor (akár valamennyire önkényesen is) az illetékesek megállapodnak egy-egy szabály kódértékében.

A fõnteikbõl még azt is levonhatjuk, hogy mivel a beszéd és írás nyelvi kifejező lehetőségei jelentős mértékben különböznek egymástól, azért elvben sem a beszéd, sem az írás nem képes tükrözni a teljes mondanivalót, gyakorlatilag pedig — éppen ezért — a beszéd és az írás elsődleges témája, rendeltetése többnyire megoszlik. Továbbá: általában csonka az a közlemény, melyet beszéd alapján írunk le a helyesírás jeleivel; és csonka az a közlemény, melyet leírt szövegből adunk elő sima fölolvassással.

A megszokásról

Az új kiadásban (bár alaptendenciája a hagyományörzés) nőtt a szabálytartalom rendszerjellege, tehát a megtanulhatósága is. Ezt már abból

is megállapíthatjuk, ha a megváltozott jelenségtípusokat régi és új alakjukban egymás mellé tesszük (erre egy későbbi fejezetben kerül sor).

Természetesen még mindig túl sok az olyan megoldású eset (típuspélda), melyben eltérünk minden érvényes szabálytól, mivel ez az eltérő írásmód „már hagyományossá vált”, már úgy szoktuk meg. (Ez az adott megokolás.) Igaz, a hagyomány elve, a megszokás csak azokat a nemzedékeket köti, akiknek a helyesírási készsége már kialakult. Csakhogy ez így is jelentős szempont: csak a jelenlegi általános iskolások egy része tanulja most újonnan anyanyelvünk helyesírását. Elvben csak őket nem köti a korábbi megszokás. Míg a többi korosztály (14 évestől 90 évesig) már ragaszkodna inkább a megszokott írásmódhoz. Sőt az egészen új írásszabályok alkalmazásával érvként szembenállnak az eddig kinyomtatott és megőrzött szövegek is. (Persze, írásmód tekintetében azok korántsem egységesek!)

Ezért nem volt könnyű dönteni arról, hogy a megtanulhatóságot (rendszerúséget, kivételnélküliséget) növeljük-e, vagy a nagy többségtől már megszokott, megtanult (= megszokottnak, megtanultnak vélt) írásmódot hagyjuk meg.

Ha viszont a jövő nemzedékeket is a mai általános iskolásokhoz számítjuk (mert az új szabályzat a jövőnek is készült), akkor amaz a „nagy többség” kevésbé nagy, sőt egyszer kisebbség lesz.

Múlt, jelen és jövő érdekei így találkoznak egymással a helyesírásban, az írott nyelv egyetlen jelrendszerében; s a megtanulhatósággal, a „szabályosabb szabály”-lyal időnként megvívja csatáját a megszokás. A maga oldaláról nézve mindkettő jogos célért küzd.

Mindenesetre jóval könnyebb egy szabályról vagy egyetlen példa írásmódjáról megállapítani, hogy nem jó, nem logikus, s könnyebb lenne a rendszerbe illeszteni másikat, mint dönteni arról, hogy szabad-e, társadalmilag jogos-e megbolygatni a már elfogadott formát, a megszokással szentesítettet, és arról, hogy az írásbeli kommunikáció törése, zavara nélkül meddig mehetünk el a „helyesbítés”-ben.

A SZABÁLYZATRÓL

A viszonylagos nyelvi egység létrehozásában jelentős szerepe volt és van az írott nyelvnek.

Eleinte a magyar írásmód kortól, tájtól, személytől függően igen különböző volt. 1832-ben jelent meg a magyar helyesírás első olyan szabályzata, mely országos szaktekintéllyel készült, országos érvényű igénnyel. A külsőre nézve jelentéktelen kis füzet (32 oldal) igen fontos lépés volt az írásszabályoknak rendszerré való kifejlesztése felé.

Ez a füzet nem készült örök érvényű szabályzatnak. Döbrentei Gábor, a Magyar Tudós Társaság titkára ezt így jelezte a füzet előszavában: „Minden időre már meghatározottaknak azonban a Társaság nem vallja

e' szabásokat, sőt, ha mit a' folyton folyó nyelvisméret, szavak' lelke és alkatja körül elválasztóbban kifejt, annak előre kiköti későbbi javítását."

A javítások meg is történtek időről időre. Több mint százötven évvel később jelent meg a szabályzat tizenegyedik kiadása, azaz a tizedik alaposabb átdolgozása. De már több mint tízszer akkora oldalszámmal és nagyobb formátumban.

Végül idézzük Keresztury Dezsőt, a magyar Helyesírási Bizottság jelenlegi elnökét, aki így fogalmazta meg a mindenkori szabályzat rendeltetését: „Ahogyan a nyelv kifejezőeszközeit: közmegállapodásnak kell elfogadnia az írásnak az élet gyakorlatában kialakult szabályait is, melyeket — nagy hatású, idegen minták nyomán, heves viták közepette — mindig a szakemberek összegeztek.”

Tulajdonképpen miről van szó?

Az olvasó figyelmét szeretném valamire ráirányítani — még akkor is, ha úgy érzem, nem valószínű, hogy a föltett kérdésre teljes választ tudok adni, sőt az a valószínű, hogy a teljes választ nem is itt kell keresnünk.

A Magyar Tudományos Akadémia új helyesírási szabályzatáról van szó. A megjelentetés nem az Akadémia oldaláról nézve jelentősebb, hanem a magyar írás, pontosabban a magyar írásmód szemszögéből nézve.

Tehát a szerény külsejű kis könyvnek elsősorban nem a tartalmára kell fölfigyelnünk, hanem rendeltetésére. Ez teszi indokolttá a szugesztív kérdést, illetve azt, hogy a magyar írástudó emberek mint személyesen érdekeltek és illetékesek mindannyian mielőbb vegyék kézbe, alaposan ismerjék meg, és kezdjék alkalmazni a benne tanácsolt írásmódot.

Természetesen, véleményünket, kérdéseinket, aggályainkat is elmondhatjuk, sőt — ha vannak, és biztosan lesznek — valahol el kell mondanunk. De mivel a szabálykönyv anyagát az Akadémia — korábban soha nem alkalmazott demokratizmussal — széles körben véleményeztette, s utána e szerint módosította, most mégis az van soron, hogy jól megismerjük, magunkévá tegyük, és alkalmazzuk. Mert elvi elfogadása a kinyomtatás előtt már megtörtént legmagasabb szinten.

Ebből az alkalomból köszöntsük mindannyian a magyar írásmód megújulását, bizalommal vegyük kézbe a szabálykönyvet, és lapozgatás, tanulmányozás közben nézzük meg közelebbről a helyesírás általános kérdéseit is, hogy lássuk: tényleg megérdemli-e mindannyiunk figyelmét, azaz tulajdonképpen miről is van szó?

Bizalommal, jóhiszeműen

A Helyesírási Bizottság segítségül és tanácsadóul szánta az 1984-es évszámmal 1985 márciusában megjelent szabályzatot. Ha nem fogadjuk

bizalommal, jóhiszeműen, célt nem érhet sem a bizottság, sem mi magunk.

Valójában nincsen okom kételkedni a nagyközönség jóhiszeműségében és bizalmában, hiszen (a jugoszláviai magyar közönségre gondolok) eddig is érdeklődéssel figyelte az anyanyelvünk ügyével szervesen összefüggő kiadvány többéves készülésének útját. Jelentőségénél és jellegénél fogva erről a kiadványról lesz is még szó a közéletben sokáig. Így is lesz rendjén, hiszen nem egyszeri elolvasásra készült alkotás ez, hanem gyakorlati kézikönyv, melyet mindannyiunknak érdemes elolvasnunk, tanulmányoznunk, sőt kéznél tartanunk, hogy nyomban áttérhessünk az alkalmazására.

Ezzel a könyvvel kapcsolatban szándékozom a továbbiakban elmondani gondolataimat és gondjaimat, valamint elképzeléseimet is a további teendőkről. Szeretném fölbeszteni az érdeklődését mindazoknak, akiknek szól a könyv, akiknek föltétlenül hasznukra lesz, ha minél előbb ismerik meg. És egyúttal — rendszerkereső éberségünk fokozására, közvetve pedig a kézikönyv igazi sikere és rendeltetése érdekében — kritikai hozzáállást is kívánok sugallni az indokolt elvárások tudatosításával, apróbb zökkenők előrejelzésével, természetesen semmiképpen sem akarva megsérteni az új szabályzat iránti előlegezett és megérdemelt bizalmat. Nem lehetünk közömbösek a használhatósága iránt, mert a magunkévá kell fogadnunk tartalmát, a magunk íráskészségének útmutatójává. Hosszú időre.

Ha egészségvédelmi tárgyú kézikönyvet vásárolunk, legfőbb tennivalónk bizonyára nem az lesz, hogy azt mérleljük, hogyan kellett volna másképp megírni, hanem igyekszünk megismerni és használni. Az is igaz viszont, hogy az írásmód rendszere (mint anyanyelvünk része) még az egészségügyi tanácsoknál is személyesebb valami, noha éppen közös: az a lényege.

Összevető adatok

Naiv és téves népszerűsítésül szolgál annak hangsúlyozása, hogy az új szabályzat kevesebb szabálypontból áll, mint az, amely harminc évvel ezelőtt készült. Habár ez igaz.

Ha ehhez a kérdéshez úgy nyúlunk, hogy minél kevesebb szabályból áll a könyv, annál jobb, s minél vékonyabb, annál könnyebb lesz megtanulni: akkor eleve azt kell megvallanunk, hogy jobb lesz az egyébként is újra kiadott első (1832. évi) szabályzatot választanunk. Csakhogy nekünk nem kisdíák módjára kell néznünk a (megtanulandó) tananyag méreteit. Nem tankönyvről van szó, hanem anyanyelvünkről, melyet naponta használunk írásban is: ennek a rendszere, jellege, leírandó jelenségtípusainak száma határozza meg, hogy milyen és mekkora szabályzatra

van szükségünk. Más szóval: általános műveltségünk meg nyelvünk és nyelvérzékünk differenciáltsága határozza meg.

Ha tehát a szabálykönyv a leírandó (megkerülhetetlen) jelenségtípusokból sokat kihagyott, az nem segítség nekünk, s az nem erénye a könyvnek, hanem fogyatékosága. Hiszen nem az 1832-es írásigényeknek, nyelvi egységigényeknek, társadalmi igényeknek kell megfelelnie, hanem legalább az 1985-belieknek; és reméljük, meg is fog felelni ezeknek, sőt a 2000-belieknek is.

Nos, a 11. kiadás jóval nagyobb terjedelmű a 10.-nél. Az 272 lap, ez 388. A szabályzati rész oldalszámra nézve még többet gyarapodott: 55%-kal. Igaz ugyan, hogy a szabálypontok száma csökkent (1954: 438; 1985: 299), mennyiségi szempontból azonban ez semmit sem jelent, mert a 11. kiadásban számos szabálypont sokszorta testesebb lett (alaposabb), és több alpontra tagolódik, s egy-egy alpont is néha bekezdésekre, míg a 10. kiadásban főleg egybekezdéses szabálypontok vannak, sőt gyakori a kétsoros szabálypont. (Az új szabályzatban ugyanis — határozott koncepció alapján — számos helyen történtek egyszerűsítések úgy, hogy több korábbi rokon szabály tartalma egy szabálypontba lett csoportosítva.)

Mindezek a különbségek föltétlenül a könyv erényeiből származnak.

A szabályzat terjedelme megközelítőleg akkora lett, amekkorát igényelt a világos, példákkal jól szemléltetett mondanivaló. És ez az anyag annyi szabálypontba, illetve szabálybokorba tömörült, amennyire ahhoz volt szükség, hogy a szabálykönyv használói majd könnyen kiválaszthassák, ill. együtt találják azt, amire szükségük van vagy lehet. Terjedelmét elsősorban nem a Helyesírási Bizottság határozta meg, sem Fábián Pál, a bizottság társelnöke és a könyv fogalmazója, hanem mai írott nyelvünk követelményei, a mai társadalmi igények és az ezekhez mért észszerűség. Korszerűvé fejlett nyelvnek és korszerűen kiszélesedett írásigényeknek megfelelően.

Tudnunk kell, hogy kisebb számban olyan jelenségeket is szabályoz az új rendszer, melyek eddig nem voltak szabályozva. (Ez így volt a korábbi kiadásokban is.) A szabályok bokrosításával szintén nőtt a kézikönyv használhatósága. Ha ugyanis tény, hogy az írott nyelvi jelenségtípusok között rokonság, számos összefüggés áll fenn, akkor a szabályösszefüggések elkerülhetetlenek, és éppen az egy helybe tömörítéssel tudjuk szemléltetni a rokon jelenségek különbségeit.

A szótári rész is bővült, 177 lapról 248-ra, de ezek a számok nem is sejtetik a valódi gyarapodást, hiszen az új szótári rész egészen más rendszerű, mint az előző volt. Erről egyelőre még csak annyit jegyezzünk meg előzetesként, hogy igen jó elgondolás volt ez a bokrosító szótárrendszer, jól sikerült munkáról van szó, méltó az új szabályzathoz.

Mi lehet lényeges a szabályzatban?

A szabálykönyv elsősorban megfogalmazásában új, és jóval kevésbé a szabálytartalomban. Lényegében azonban új kézikönyvről van szó, ezért a címben fölített kérdésre nem felelhetünk egyoldalúan.

1. Lényeges benne a szabálytartalom. Az is, ami nem változott. Mire megvolt az alkalom a változtatásra, bőven volt módosítási javaslat is, melyet a bizottság nem talált elfogadhatónak. Mérlegelés és megfontolás, sőt érvelések eredménye többnyire az is, ami változatlan maradt. Az új szabályzatnak ezért ezt a részét is értékelnünk kell.

Az a konkrét tanács, mely az írásmódra vonatkozik, több szempontból lehet érdekes: Van-e mindig összhang a szabályok között, vagy esetleg némelyik ellentmondásban áll egy másikkal? Az ajánlott írásmód megfelel-e a mai magyar köznyelvnek (kiejtésünknek, mondataink szerkezetének, a művelt magyar közönség nyelvérzékének)? Kellően megvan-e a szabályrendszerben a megoldások belső logikája, ami megkönnyítheti a szabályok megtanulását? Mire nincs tanács a szabályzatban?

2. Másodsorban lényeges a szabályok megfogalmazása. A 11. kiadás főleg e tekintetben újult meg: újra van fogalmazva az egész anyag. Igen fontos a szabályzat nyelvezete. Elsősorban nem esztétikai szempontra gondolok, noha az kétségtelenül érvényesült benne, hanem rendeltetése végett főleg arra, hogy világos-e, egyértelmű-e, tartalmazza-e egy-egy pontban mindazt (és csak azt), amit ajánlani akar, amire kiterjed.

3. Lényeges az egyes szabályok példatára. E tekintetben az a legfontosabb, hogy a példaanyag csak azt és mindazt szemléltesse, amire a fogalmazó vonatkoztatni akarta a szabályt. Fontos, hogy minél többféle altípus jelezze a szabály vonatkozásának határait. Zavart kelthet pl. az olyan példa, mely típusánál fogva nem értődik bele a szabályba; és fordítva: a megfelelő altípusok viszonylag teljes számú jelenléte konkrétan teheti a szabálypont szövegét, vonatkozásait.

4. Lényeges a szabályzat szövegének a helyesírása. Azonos-e a szabálykönyvben alkalmazott helyesírás minden mozzanatában azzal az írásmóddal, melyet a szabályokban a kézikönyv ajánl? Az olvasó joggal tekinti mintának a szabályzatban alkalmazott írásmódot. (Interpunkció, egybeírás, kezdőbetűk stb.) Más szóval: csak a 11. kiadás szabályanyagának megfelelő írásmódot alkalmazza-e a kézikönyv az előszótól a tartalomjegyzékig?

5. Lényeges a szabályok elhelyezése is. — Nem elsőrangúan, mert segít a tartalomjegyzék, a tárgymutató, az alcímek és a bokrosítás is. Abban, hogy a fölmerült jelenségre vonatkozó szabályt könnyen megtaláljuk. De azért aligha mindegy, hogy valóban a szóelemzést szemlélteti-e a szóelemző írásmód fejezetében szereplő szabály.

Az esélyes és indokoltnak látszó szempontok további felsorolása helyett

megemlíthetjük, hogy vajon eléggé részletes-e a tárgymutató ahhoz, hogy az esetleg más terminussal közeledő olvasó is eligazodjon a könyvben?

A szabályzat alapmunka

Tehát mindent nem tartalmazhat. Nem minden szóra, szókapcsolatra stb. gondolok (mert arra nem képes egyetlen szótár sem), hanem minden jelenségtípust sem tartalmazhat. A művelt nagyközönség számára készült, ami azt jelenti, hogy a szaknyelvi igényeket általában nem elégítheti ki (vegyészet, állattan, orvostudomány, műszaki tudományok stb.), noha ez az elégtelenség elsősorban a szótárban tapasztalható. Viszont ennél is szűkebb tartalmú, korlátozottabb igényű és célú lesz az iskolai rendeltetésű szabálykönyv, a szaknyelvi igényeket pedig majd az egyes részletek kinagyításával, továbbmélyítésével lehet kielégíteni: elsősorban nyomdászati célokra, kartográfiai használatra, illetve más szakterületekre. De szükség lesz a külföldön élő magyarság helyi, sajátos írásproblémáinak részletes megoldására is.

Egy ilyen alapmunka még viszonylagos értelemben is csak az általánosan szükséges jelenségtípusokkal foglalkozhat. Annak elbírálása azonban, hogy mi az általánosan szükséges, nem könnyű föladat. Mindenesetre e tekintetben vannak vitathatatlan szempontok.

A szabályzatnak minden olyan jelenségtípus írásmódját meg kellene határoznia, amely példaként bekerült a szabálykönyv szótári részébe, de azokét is, amelyek majd a Helyesírási tanácsadó szótárban fognak szerepelni. Vagy fordítva: az általános és szakigényű helyesírási kiadványok szótárai csak olyan típusú példákat hozhatnak, amelyek írásmódja vagy ennek az alapmunkának a szabályanyagából következik, vagy — erre a szabályzatra szervesen ráépítve — megfelelő szintű bizottság dönt róla előzetesen. A szabályzatban nem szereplő jelenségek egyéni megoldásai zűrzavarhoz vezethetnek, és elvszerűtlenné lennének. Ugyanakkor az is tény, hogy a szabályzatban nem szereplő jelenségek — ha fölmerülnek —, akár szűk területre tartoznak, akár általánosak, megoldást kell találnia a lektornak, a magyartanárnak vagy másnak. Úgy gondolom, e tekintetben a Helyesírási Bizottság a jövőben sem zárkózik el attól, hogy bárhol, bármikor segítsen az írásrendszer továbbfejlesztési folyamatában is megőrizni a magyar írásmód egységét, melynek alapja a 11. kiadásban van lefektetve.

Nem hiányozhat az ismertetőből

... hogy a szabálykönyv mindkét része több, alaposabb minden eddigi kiadásnál.

... hogy sajátosan jó rendszerű és gazdag a szótára.

... a szabályzati rész gazdagabb minden eddiginél: általa a magyar írásmód föltétlenül differenciáltabbá, egységesebbé és hitelesebbé válik.

... hogy minden tapasztalt, sejtett vagy várható probléma ellenére tökéletesedett általa a magyar írásrendszer, nyelvünk mai rétegére épült, s a könyv az olvasóhoz egyszerű nyelven szól.

... hogy példatára korszerű, nemzetközileg is széles skálán mozog.

... a megújult írásmód könnyen ráépíthető az eddigire, nem okoz törést sem a könyvkiadásban, sem az iskolavégzett emberek készségében, hiszen bizonyos módosításokat hozott már a *Helyesírási és tipográfiai tanácsadó* is tizenhárom évvel ezelőtt.

... hogy legyünk kitartóak a szabálykönyv gyorsabb megismerésében és következetes alkalmazásában, mert az áttérés időt igényel!

... bár előfeltételez bizonyos nyelvtani ismereteket, lényegében mindenkihez szól, aki magyarul szokott vagy akar írni.

A bizottság és a bírálók felelőssége

Kétségtelen mindannyiunk számára, hogy egy ilyen kézikönyv összeállításakor nagy felelősséget vállal magára a Helyesírási Bizottság, illetve az Akadémia. Ha ugyanis a nagyközönség úgy érzi, hogy nem felel meg neki az új szabályrendszer (túl nehéz, kevésbé logikus, nem megtanulható stb.), megtörténhet, hogy nem fogadja el, és inkább követi az eddigi írásszokásait, illetve esetenként önkényesen választ megoldást. Bizonyos írásbeli anarchia jöhet létre, aminek beláthatatlan negatív következményei lehetnek a magyar írásgyakorlatban.

(Kismértékben volt is ilyen anarchia mindig is, és ma is van a gyakorlatban: részben az érvényes szabályok nem ismeréséből eredően, részben tudatos önkényességből. Nálunk is, Magyarországon is: a sajtóban, a könyvkiadásban, utcai föliratokban stb.)

És annak is tudatosan kell vállalnia a felelősséget, aki bírálón szól a megjelent könyvről. Nem egyszerű kiadványról van szó, mely egy a sok közül, és sorsa szinte csak a szerzőt érinti.

Sok ember szellemi hozzájárulása van benne, sokak pozitív törekvése, hogy minél jobb, célszerűbb, teljesebb, elfogadhatóbb legyen. De elsetett, szubjektív (túlzó, téves) bírálattal azokat is megtévesztenénk és vissza-riasztanánk, akiknek szól a könyv, akik útmutatóul máris kézbe vennék. Bizalmatlanná és tanácsstalanná tenné őket. Noha tény, hogy mindannyiunk érdekében áll fölismerni a zavaró fogyatékoságokat, de az értékeket nem kevésbé.

Anyanyelvünk iránti szeretetből?

Nem szoktam vallani és mondani, hogy kötelességünk szeretni anyanyelvünket. Úgy gondolom ugyanis, hogy érzelemre nem lehet fölszólí-

tani valakit, még biztatni sem. Viszont igyekeztem érvekkel bizonyítani, hogy van miért törődnünk anyanyelvünkkel, van miért szeretnünk is, mert rendkívüli hasznunkra van, általa válunk egészen emberré, összeköt bennünket családunkkal, embertársainkkal, sőt őseink gondolatait és észjárását is tartalmazza, és üzenetünket viszi tovább későbbi koroknak.

Nem lehet röviden felsorolni, hogy mit ér nekünk az anyanyelvünk. Tény, hogy életünkben szépséget is jelent, nemcsak egyéb érdekeink megvalósulásának eszközt: tehát ékességünkkel válhat, ha szépen szönlünk egymáshoz vagy egymásról. Tud szellemes és játékos is lenni a legegyszerűbb falusi ember ajkán is.

És mit ér nekünk ma külön az írott nyelv?

Bizonyára átérezzük annak jelentőségét, hogy egy ilyen új szabálykönyv írásrendszerünk kódjait tartalmazza, melyek megismerése révén a leírt szöveg hitelesebb, igazabb lehet. Tehát többek között ennek tudatában lesz okunk ragaszkodni íráskészségünk fejlesztéséhez.

Valamiben meg kellett állapotodni

Helyesírási szabályzatunk lehetett volna más is, jobb is, gyengébb is. Létrehozói igyekeztek minél többet érvényesíteni benne pozitív meglátásaikból, de a fölmerült javaslatoknak csak egy részét érvényesítették, mert némelyek ellentmondásban álltak egymással, kizárták egymást, és mert a bizottságnak mérlegelnie kellett a javaslatok (fölsimert) fajsúlyát, az érveket is, és néha tekintetbe vennie a javasolók többségének a nézetét — hozzáadva azt, hogy a bizottság csakis a maga meggyőződése, meglátása és belátása alapján dönthet.

Egy másik bizottság bizonyára nem egészen ugyanazt érvényesítette volna a beérkezett javaslatokból, de a szabályzat mindenesetre csak emberi munka lehetne, tehát olyan, amelyen bizonyos idő múltán maguk a megfogalmazók, a szabálykönyv lektorai és hibavadászai is találnak igazítani valót.

Valahol valakinek döntenie kellett, valamiben meg kellett állapotodni. S mindannyiunknak jó, hogy ez megtörtént.

(Folytatjuk)

KRITIKAI SZEMLE

KÖNYVEK

SINKÓ VÍVÓDÁSAI

Sinkó Ervin: *Egy regény regénye*. Forum Könyvkiadó, 1985

A könyvek is megöregszenek.

Harminc év előtt az ember az időszerűség akusztikájával olvashatta Sinkó Ervin fölöttébb izgalmas beszámolóját a Szovjetunióban töltött, életveszélyes kalandokkal teli két esztendejéről a háború előtt. A téma új volt, úgyszólván még meleg. Akkortájt kezdtek napfényre kerülni a csisztkákról szóló, kezdetben hihetetlennek tűnő hajmeresztő történetek. Mert addig néma volt a világ. A hangos és látványos koncepciók pereket elfelejtették, mert a fasizmus borzalmi mindent háttérbe szorítottak. A sztálini terrornak még az áldozatai is hallgattak, mármint azok, akiket tarkolóvés helyett „csupán” hosszú évekre Szibériába száműztek. Mert Sztálin győzött, a Szovjetunió megnyerte a világtörténelem legszörnyűbb háborúját. A „vörös cár”, ahogy az Európa balalajka-zenekaraiban muzsikáló fehérorosz emigránsok nevezték húsz éven át, meg Alja Rachmanova, a két háború közötti idő legvéresebb szájú pamfletjének írója, most a nagy négyes kiemelkedő tagja volt. A hatalmas Amerika elnökével, az angol és francia kormányok első embereivel volt látható a fényképeken, állig begombolt zubbonyában, szájára boruló vastag bajuszával, mint egy tisztességben megöregedett muzsik vasárnap délután. Ki hitt volna a rémtörténetek mesélőinek? Kilencszázezer hősi halottja volt a leningrádi temetőnek, és még gyakran lett látható a lányos arcú szovjet katona a képeslapokban, amint a berlini diadalívre felhúzza sarló-kalapácsos vörös zászlót. Nem, nem férhetett hozzá kétség, hogy ezt a háborút Sztálin nyerte meg. Ki hallgatott volna az ünneprontó sírásmokra?

Mindenki fellélegzett, és a győzőkkel a legyőzöttek is az életre készülődtek. Ki kérdezte volna hangosan, hogyan halt meg, Kun Béla vagy Filip Filipović és sok ezer elvtársuk a Szovjetunióban?

Sinkó is hallgatott természetesen, mivel jóval előbb olasz internáló táborból szabadult, s aztán a győzelem után a vasútvonalra ment, ahogyan egy Vljako Begović és sok más, Szibériából szabadult társa csatlakozott a partizánokhoz, akik két harc szünetében kórusban énekelték:

„Druže Tito, kad ćeš u Rusiju...” Mert ugyanazért az eszméért estek el, az emberi szolidaritás jegyében Szerbia hegyeiben éppúgy, mint a Papukban vagy a Fruška gorán, és a szabadság jelszavaiból Sztálin neve és a Szovjetunió is mindig kihallatszott.

A Tájékoztató Iroda famózus határozatának kellett jönnie, hogy a régen gennyesedő sebek kifakadjanak, s beszélni kezdjenek azok, akik a szocializmus eszméjének diszkreditálásától féltek addig. Lassan feltörő, önsebző fájdalomtól és a sárga földig megalázott, emberi szégyentől se mentes vallomások voltak, amit mondtak, keserűek és darabosak, ahogy már a csalódás minden eszmei tisztázódás nélkül, de a görcsös ragaszkodás ellentmondásával mégis szavakba tördelve felszínre jutottak.

Írói igénnyel és filozófiai elmélyüléssel nálunk azonban csak Sinkó hordta ki magából a sztálinizmus máig megmagyarázhatatlan rejtélyének megannyi más és más, de szorosan összefüggő bonyodalma. Ezért volt műve minden egyéb, addig napvilágot látott, súlyos vádiratnak beillő vallomásnál hitelesebb és meggyőzőbb. Azokban az években, amikor még oly sok minden mást lehetett volna a Szovjetunió rendszerével azonosítani, mert a sablonok még érvényben voltak.

És itt most én is egy vallomással tartozom.

Nem rokonszenveztem Sinkóval, akit különben csak hallomásból ismertem. S később egy kellemetlen találkozás emléke ezt a passzív ellen-szenvet még csak megkeményítette bennem. „Rohadt trockista!” — intézte el egy kézlegyintéssel a *Szervezett Munkás* költője, Somogyi Pál. „Szerettem volna Sinkó Ervint is megnyerni a *Kalangyának* — sóhajtott Szenteleky, miután kivette szájából a hőmérőt és gondosan lerázta. — De úgy látszik, nem tudja magátévé tenni a mi magyar kisebbségi programunkat.” Én magam a vasútvonalról szóló riportkötetét fanyalogva lapoztam át, semmiféle egyéni színt vagy ízt nem éreztem benne, az *Egy regény regénye* viszont már első oldalával a *Híd*ban valósággal letaglózott. De azért mégsem a téma aktualitásával, ahogy véres húsként még gőzölögve elterült. A súlyos mondanivalóktól terhes, világirodalmi fellépésű és fölényű, remek megjelenítő készségű elbeszélő tett rám nagy és felejtethetetlen hatást. És hadd mondjam meg jó előre, hogy művének tárgya és kálváriajárásának elindítója, az *Optimisták* című regénye közel se fogott meg és kötött le ennyire. Ettől alig vártam a folytatást.

És most, harminc év után, amikor már semmi sem titok és sokkal többet tudunk a sztálinizmus egész struktúrájáról, mint amennyit ezerkilencszázharminchatban Sinkó egyik ámulatból a másikba esve megfigyelhetett, az *Egy regény regénye* másodszori olvasásban még erősebb vonásokkal mutatja meg előttünk az író kivételes kvalitásait. És már nem csodálkozom azon, hogy egy szikrányi közösséget sem akart vállalni a vajdasági irodalommal. Mert mintha őt korántsem a világhír csábította volna, hanem csak az a felismerés, amelyet valamennyiünk helyett fogalmazott meg bátran: „Mennél inkább közel esik a Balkánhoz vala-

kinek a szülőhazája, számára annál elérhetetlenebb... a távoli világokkal való személyes megismerkedés. S talán épp ez az egyik oka annak, hogy a mi tájainkon még a nagyon tehetséges írók is annyiszor feneklenek meg egy perspektívátlan regionalizmusban." Neki az egész magyar irodalom játéktere is kicsi volt. A „szülőhazától” meg rossz emlékek űzték el, s még hatványosan is elpanaszolta, hogy „Jude, Jude, Lumpenjude” kiáltásokkal szaladtak utána az utcán iskolatársai, a német gyerekek Apatinban. Ahol pedig dédapja, Spitzer Izsák már 1844-ben kivételesen polgárjogot nyert, s 20 munkást foglalkoztató kendergyárat alapított. Ő maga meg világpolgár lett, kozmopolita. Ehhez nagyban hozzájárult kivételes műveltsége, nevelése, gyerekkorából való nyelvtudása, s így se Bécsben, se Párizsban nem volt idegen. De ezen túl egész egyéniségében lehetett valami vonzó, talán a mindenfajta kötöttség teljes hiányával, mert mindenki mindjárt bizalommal volt hozzá. A Párizsból hazatérő szegény nebohant Lukintól kezdve, akit a határon már várt a GPU, Romain Roland-ig, aki hosszú levelekben dicsérte tehetségét, s esztendő-kön át írta ajánlásait, mint egy fáradhatatlan, lelkes protezsé.

És micsoda remek portrék ezek az említett Lukintól kezdve a hajó kormányosán át Bokányi Dezsőig, aki megkopott, öreg és kiszolgáltatott lett az emigráció állapotában, s a kövér Iszaak Babelig, aki éjszakánként leosont a közös konyhába, mert imádott enni, s akivel Moszkvában együtt laktak.

Azt hiszem, ezek az egészen emberközélebről rajzolt alakok oldják fel a túlírás unalma alól azokat a szenvedélyes fejezeteket, amelyekben a hívő és minduntalan csalódni kényszerült kommunista Sinkó ellentmondások keresztjében kénytelen szembeszállni önmagával, miközben a hatalmas szovjet birodalomban nincs egyetlen ember, aki nyíltan és őszintén merne beszélni. Mindehhez nagy filozófiai műveltségének tárházából játszi könnyedséggel sorjázza az idézeteket és bizonyítékokat, amelyek azonban semmivel sem könnyítik meg a szocialista eszméhez való ragaszkodás és a mindent megcsúfoló valóság ellentmondásait, melyeknek száma légió, s lépten-nyomon provokálják őt.

És talán nemcsak őt, Sinkót. Nem fér hozzá kétség, hogy százezrek ütköztek naponta ugyanazokba a bántó s az életet megkeserítő hibákba, amikbe ő, a félelemről nem is szólva, amelyet az ezerkilen százharminchattól kezdve éveken át tartó elhurcolások váltottak ki a Szovjetunióban. És a szerencsésen vagy valami csoda folytán megmenekült áldozatok közül is sokan azért hallgattak talán oly soká az önfeláldozás készségével, amiért ő. Mintha az eszme, a közös megváltás ígérete fontosabb lett volna ki-kinek a saját életénél is. Borzasztó lehetett!

„S énnekem — írja — meggyőződése, hogy az ember nem csak azért felelős, amit mond, hanem azért is, hogy miként hat az, amit kimond... És inkább elharapnám a nyelvem, semhogy egyetlen szót kimondjak, melyet bárki is úgy értelmezhetne, mintha ‚ellenzéke’ volnék annak a

célnak, melynek ma ez a Szovjetunió az egyetlen biztosítéka és védelmezője.”

Ez egyben démenti is lett volna? Ez a visszafogottság, ez a hallgatás, amit milliók vállaltak. Jóváhagyása az ismétlődő világértelmű történelmi törvénynek a jogtalanságok és elnyomatások alkalmazása idején, mely szerint a cél szentesíti az eszközt? Ezért háborgott önmagában és csupán egészen megbízható körben Sinkó? Mint mindig és mindenütt a világon, ahol az öncélú hatalom nem tűri a nyílt párbeszédet. Csakhogy Sinkót épp az menti fel a megalkuvás, az elnézés ténye alól, amit milliók gyakoroltak, nem akarván fejjel menni a falnak, hogy ő állandó konfliktusban volt önmagával, a lelkiismeretével. Ezért íródott az *Egy regény regényének* hatszáz oldala! Ezt az örök vívódását mondta el, amikor már senki sem hallgathatott. A XX. kongresszus előestéjén, s azután sokáig, amikor az ilyesmi önmagában már nem is volt érdekes.

Sinkó könyve se tarthatna igényt a maradandóságra, ha csak vádirat volna, leleplezés, ami a mai világpolitikai konstellációban is káros lehetne. Még csak nem is dokumentumjellege igazolja az újabb kiadást, hanem az írásművészet sinkói attrakciója. Gide nem volt kommunista, s így megőrizhette objektivitását, amikor lelkesedés helyett csalódásról kellett beszámolnia. De még a kiábrándult kommunisták, George Orwell, Arthur Koestler sem a leleplezés „igazságával” hatnak, hanem azzal a többlettel, ami a témától függetlenül s az időszerűségeen túl, tisztán egyéni írói kvalitásaikkal oly megvesztegető. Ez emeli Sinkó művét is oly magasan a jugoszláviai magyar irodalom fölé. Ha ugyan őt a magunkénak tekinteni éppen világirodalmi kapcsolatai miatt talán nem is indokolt. Hacsak nem életének utolsó időszakában. Szuggesztív egyénisége, nagyvilágias attitűdje inkább tanítványaiból váltott ki rajongást, mint fenntartás nélküli elismerést az itteni magyar írók részéről. „Templomtorony-romantika! — kiáltotta rettentő magasról, a magyar faluról szólva. — Sötétség, köd, sár! És kacifántos paraszti idill! Hol vagyunk Európától!”

És a főleg faluról jött fiatalok megigézve mentek utána.

Ugyanakkor ez is a vívódásaihoz tartozott. Hogy Európa helyett ideszorult, a szülőhazához, amellyel nem érzett semmiféle közösséget. De mintha mégis megtalálta volna a helyét az egyetemes magyar irodalomban, mintha minden látszat ellenére az lett volna igazi hazája. Ragyogó tanulmányokat írt a magyar irodalmi múltból Csokonaitól kezdve Ady Endréig, akinek a költészete holtig tartó élménye volt. S magával ragadó egyetemi előadásokat tartott.

De hiszen az *Optimisták* is leginkább abból az erőforrásból táplálkozott egy bukott forradalom siratásával, amit ez az élmény rakott le benne. Ez árulta el világirodalmi környezetben is, hogy honnan jött és hova megy. Ez a gigantikus arányokat öltött regény, amellyel oly reménytelenül házalta végig a szovjet szerkesztőségeket.

A nagy életmű mégsem ez volt, hanem az utána következő naplójegy-

zetekből és vallomásokból felépült világnézeti és életrajzi breviárium, amely egyben a munkásmozgalom szellemi rétegződésének és politikai ellentmondásainak lett egy oly nagy reményekkel várt és fájdalmas csalódásokkal elért időszakának története. Visszatükrözése annak, ami volt és ami lett belőle. És az egész európai baloldal felvonulása a német emigráns íróktól kezdve André Malraux-ig, az oroszoktól nem is szólva. Olyannyira, hogy talán nemcsak bennem merült fel olvasás közben az a képtelen feltevés, hogy ez a Magyar Tanácsköztársaságba visszavezető, annyi gyanakvással kezelt, apokrifnak bélyegzett regény csak ürügy és alkalom volt, hogy ez a másik, a szebb és izgalmasabb megszülessen. Mintha az *Optimisták* csak prelúdiuma lett volna ennek az egész európai korképet festő és lelkiállapotot kifejező, oly nyugtalanító műnek, az ellentmondások minden izgalomával és szépségével. És mennyi szín és mennyi eredeti alak mutatkozik meg előttünk csak úgy en passant ebben az egész népes emberi menaszériában! Mintha az *Egy regény regényében* az alakok is élethűbbek volnának, mint a más távlatból előhívott, ha százszor jobban ismert, „életből vett” hősei az *Optimistáknak*.

Vannak impresszív természetű írók, akiknél a pillanatfelvétel frissebb, élesebb és sokkal karakterisztikusabb tud lenni, mint a hosszan megfigyelt és részletező rajz. Azt hiszem, Sinkó ezek közé tartozott. Azzal a világfias nagyvonalúságával, amelytől az aprólékos műgond is idegen. És ahogy tanulmányaihoz is európai távlatot vett, s Csokonait például ki tudta szabadítani a magyar irodalomtörténet megkövesedett hagyományából, az *Egy regény regényének* alakjait ugyancsak szabadon, az izgalom és szenvedély formáló erejével ex abrupto állítja elénk, kritikáját is mellékelve a rajzhoz. Így történhetett, hogy a kiszolgált cári hercegő, akiből agent provocateur csinált a rendszer, sokkal élőbb, színesebb és meggyőzőbb, mint a rég ismert és tisztelt Kun Béla figurája.

És azt hiszem, önmagával való végzetes vívódásai ma, amikor a mű témáját, mondom, már rég cafatokra tépte az idő és az ellenséges propaganda, az író szenvedélyes kifakadásai, amelyek egy tisztességes emberből törnek fel — ezek azok az erők, amelyek maradandóvá avatják ezt a könyvet. Túl minden aktualitáson, tisztán írói és emberi megnyilatkozásaiival.

HERCEG János

TÁRSADALMI DINAMIZMUSUNK ÉRTÉKES FELVÉTELEI

Kalapis Zoltán: *Vándorok és letelepülők*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1985

Különös pályakép e könyv írójéé. Negyven-ötvenes éveink sajtójának mai böngészője elsősorban szociális témájú kisriportok szerzőjeként találkozik nevével, mi, a hatvanas évek irodalmi korosztályának tagjai viszont immár — a filmesztétára emlékezünk... Pontosabban: a *Magyar Szó* állandó, tehát hivatásos filmkritikusára, aki — a hatvanas években még úgy látszott — véglegesen szakít a társadalom napi krónikájával s a filmművészet alakulástörténetének nyomába szegődik. Amikor jött a szakmai avanszálás, a főszerkesztői poszt, amikor is a tegnapi riporter és tegnapi filmesztéta a művelődéspolitikai napidirektíváinak hivatali megszívlelőjeként nem éppen mindig az írók szája íze szerint arbitrált napilapunk irodalompolitikájában is. Saját pályájának sorsdöntő fordulata viszont épp akkor következett be, amikor megvált a főszerkesztői poszttól s az irodalmi élet egyik szigorú arbitréből az irodalmi hétköznapok egyik legtermékenyebb „közkatona”, pontosabban: közírója, szakriportere lett.

E szerencsés — mert rendkívül produktív — fordulat óta Kalapis Zoltán valóságosan ontja magából napilapunk folytatásos riportjait, amelyeken — régi és nagy úrt töltve be könyvkiadásunkban — olykor szinte meg sem szárad a rotációs festék s máris könyvfedel közé kerülnek, logikus és szigorú tematikai elrendezésben könyv alakban is napvilágot látnak.

Jelen kötete megjelenése előtt szerzőnk legkülönfélébb — néha összekérthetetlennek látszó — tematikus területeket érintett mindig friss és mindig olvasmányos közírással. Művelődéstörténet és meseszociológia; falukrónika és sajtótörténet; munkásmozgalom és hidrogeográfia; képzőművészet-történet és balladaszociológia; szociográfia és a fotózás (avagy a „fényírás”) honi története... Felsorolni sem könnyű emlékezetből Kalapis Zoltán szerzteágazó szakírói érdeklődésének témáit, amelyek voltaképpen a szerző testhez álló főműfajának, a *riportnak* hála „békülnek meg” egymással s válnak egyazon életmű szerves tartozékává.

A legújabb kötet négy szociográfiai riportot tartalmaz. Az első három Észak-Bánát egyik településcsoportjáról, továbbá Tóbáról és Temerinről szól, az utolsó pedig az egyik szabadkai építőipari vállalat vándormunkásainak életmódját vizsgálja. E földrajzi távolságok ellenére is összetartozó, egy könyvbe kíváncsozó írások ezek, hisz egyaránt a vajdasági népesség, az agrár és mezővárosi lakosság szociális-demográfiai mozgását, társadalmi dinamizmusát elemzik. Ugyanakkor pedig a komponálástechnika, a szerkesztésmód is rokonítja a kötet darabjait: tájvagy helységtörténeti vázlat vezet be őket, s ezt követi a riporter köz-

vetlen észlelés eredménye, az analitikus életmód-leírás. Az előbbi szerkezeti egységek helyenként középkorba visszanyúló helységtörténeti vázlatokat is nyújtanak s föllevenítik a 150—200 éves szegedi kirajzás észak-bánati vonatkozásait, ugyanakkor pedig e népességtörténeti jelenység egy új részjelenségről, az Észak-Bácskába való „visszarajzásról” is tudósítanak. E történeti vizsgálódásoknál nem kevésbé érdekes a jelen szociográfiai fölvételezése sem, hisz a „közismertnek” vélt mai vajdasági életmód számos meglepő rész tényére mutat rá az élesen látó, analitikus riporter szem.

Ennek a látásnak és láttatásnak igen rokonszenves vonása a higgadt, realiztikus, ám mégsem közönyösen szenvtelen írói szemlélet. Hisz agrár (és mezővárosi) világunk felgyorsult változásait Kalapis Zoltán sohasem szemléli múltba révülő nosztalgiával; fejet hajt a realitás, a termelési-gazdasági viszonyok törvényszerű változásával bekövetkező életmód-változás „konok” tényei előtt, s megbecsüli a viszonylag értékesebb, emberileg értelmesebb új társadalmi jelenségeket — miközben a veszendőbe menő régi bizonyos, *szintén* értékes elemeivel szemben sem marad közömbös. Más szóval, a szükségszerű *változást* nem tartja, romantikus módon, szükségszerű „rossznak” is egyszersmind, ám ugyanakkor, a jelen apologétái módjára, „garantáltan” és „abszolút mértékben” — *csupajónak* sem... Diszkrét, soha sem „harsogó” kritikizmus és hurrá-optimizmustól mentes méltánylás, értékelés *együttes* jelenléte karakterizálja tehát Kalapis Zoltán múltat és jelent átpászttázó riporter szemléletét.

S ugyancsak rokonszenves vonása e látásmódnak a tudálékosság és a szakírói amatőr-fontoskodás teljes hiánya is. Teljes hiánya annak ellenére, hogy a könyv lapjain a szakforrások igen változatos tárházával találkozunk. Helytörténeti és közgazdasági tanulmányok, településföldrajzi szakmunka, demográfiai statisztika, helységnévtárak, anyakönyvek, iskolaszéki jegyzőkönyvek, folklorisztikai kiadványok, kartográfiai rész-munka, levéltári okmányok, helyi sajtótermékek egyaránt szerepelnek Kalapis Zoltán riporter eszköztárában, s találunk közöttük olyan alapműveket is, mint Bálint Sándoré, Borovszky Samuél vagy Fényes Eleké. S az anyanyelvű szakirodalom mellett szerzőnk olykor a szerbhorvátot is kamatoztatja, de nem veti meg — sőt, Vajdaságban alighanem elsőként veszi kézbe! — egyetemistáink sikeresebb, még közöletlen diplomadolgozatait... Szociográfiai riportjainak metodológiája mögött pedig látni véljük a magyar szociográfiai irodalom jól számba vett módszertani tapasztalatait is, a könyv szakszerű terminológiája mögött viszont a klasszikus magyar faluszociográfia pontos és világos szóhasználatát... S mindezek ellenére nyoma sincs a könyvben a „tudományoskodásnak”!

E rokonszenves erénynek az okát, magyarázatát szerzőnk egyik közel-múlti interjújában olvashattuk:

„A cipész maradjon a kaptafánál. Én újságíró vagyok — publicisztikai munkásságomat méltányolva vettek fel a Vajdasági Íróegyesületbe is

—, ennek folytán sok minden érdekel, sok mindenhez konyítok. Szakmánk egyik arany szabálya, hogy az újságíró nem tudhat ugyan mindent, de azt tudnia kell, hol kaphatja meg a legmegbízhatóbb értesülést. Ha úgy találom, hogy támpontjaim, mankóim elég szilárdak, akkor beme-részkedem az említett területekre, habár nem vagyok sem történész, sem néprajzos, sem szociológus, sem művészettörténész. Meg aztán a riport igen tágítható műfaj, nincs is más ambícióm, minthogy éljek lehetőségeivel. Ha ennek a törekvésnek olykor többlete is van, az csak jó, annak csak örülhetek.”

S örülhet egész íráskultúránk is, meg ennek a legújabb Kalapis-könyv-nek az olvasója is. Hisz szerzőnknek a fent idézett interjújára oly jellemző — házunk táján, irodalmi és művelődési portánkon viszont túl gyakran igazán nem mondható — szakmai *alázata* és *tőle* elválaszthatatlan, alázkodástól mentes alkotói *öntudata* hatja át a *Vándorlók és letelepülők* sorait is. Ez a könyv is azért jó, mert szerzője nem akar többnek — de kevesebbnek se! — látszani benne, mint ami ő maga, s jól fölismert, autentikus, testhez álló műfaja és szakírói módszere. A műfaj és módszer, amely ezúttal társadalmi dinamizmusunk pillanat-képeit fixálta elevenen és időtállóan.

BOSNYÁK István

EURÓPAI NYELVEN

Herceg János: *Távlatok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1983

„Az én Utrillo-élményem húszéves. A brüsszeli világiállításnak volt felejthetetlen attrakciója az a nemzetközi tárlat, amely a modern művészet ötven évről adott áttekintést 346 képpel és szoborral. (...) Addig ugyanis nemcsak előttem, egész nemzedékem előtt zárva maradtak a nagyvilág kapui. Mintha kétszeres koporsóba lettünk volna eltemetve, akár a napkeleti fejedelmek a gyerekkori mesékben: a vidék és a kisebbségeknek kijáró bizalmatlanság, aztán a háború sivár és sötét viszonyai között. Ha kicsit távolabbra jutottunk egy lélegzetvételnyi időre, elébünk állt a szegénység, és nem engedett látnunk semmit. Ami eljutott hozzánk mégis, szinte föld alatti csatornákon érkezett, könyvekben és folyóiratokban hozva hírt.”

Az idézett részletből egyszerre két lényeges mozzanatra is következtetni lehet. Az egyik, látszatra nem is tartozik szorosan e méltatás tárgyához, mégis fontosnak tartom szóvátenni épp ebben a kontextusban: az elmúlt huszonöt év alatt, ama brüsszeli világiállítás óta nem is egy irodalmi nemzedék nőtt fel, utazásélményeikről azonban csak elvéte olvashattunk a folyóiratok hasábjain. Ha csak nem számítjuk Szenteleky kerek negyven éve megjelent, s éppen Herceg János által

egybegyűjtött *Útitarisznya* című kötetét s Várady Tibor úti esszéit (*Vagy nem maga az élet a legjobb időtöltés?*), a *Távlatok* hosszú idő után az első ilyen tematikájú könyv a vajdasági magyar irodalomban. Másfelől viszont nem hinném, s egyre kevésbé lesz hihető ez idő tájt, hogy az utazással való beteltség miatt vannak csak elvéve útiélményekről szóló, irodalmi rangú írások itt nálunk. Inkább a lehetőségek szűkösségében, sőt rohamos fogyatkozásában lehetne e jelenségre magyarázatot találni. De vajon nem rejteget(het)je-e ez gondolati távlataink megfogyatkozását is? Mennyit jelentene irodalmunk, világ- és önismeretünk, gondolati tágasságunk számára még néhány a *Távlatok*hoz hasonló kötet!

De ideje rátérni a „tárgyra”. Herceg János *Távlatok* című kötete nem azért fontos könyve irodalmunknak, mert ritka e műfajban. Ez ugyanis így pontatlan, azaz kiegészítésre szorul. Mert nem csak útiélmény-gyűjteményként, tehát tematikája alapján ritka, hanem műfajilag is páratlan teljesítmény. Én egyetlen töretlen egésznek érzem és esszé-fűzérnek nevezném, noha csak hajszál választja el a prózától. Azért ragaszkodom mégis az esszé-fűzér meghatározásához, mert ez a kötet bizonyos értelemben újraértelmezi egész szépirodalmunkat. Úgy tűnik, e könyv által lépett be szépirodalmunk először Európába. Általa szólaltunk meg a magunk módján „európai nyelven” — ahogyan maga Herceg fejezi ki másra vonatkoztatva e jelenséget, de egyben önmaga látás- és gondolkodásmódját is a lehető legpontosabban meghatározva vele.

S itt most megint két mozzanatot szükséges tisztázni. Ettől az egyetlen kötettől irodalmunk nem válhatott volna „európaivá”, ha egyébként hiányozna körülé egy ténylegesen nagykorúsodott irodalom közege (még ha gyér olvasótáborral rendelkezik is csupán). A másik pedig: nem maguk az európai útiélmények teszik „európaivá” a *Távlatokat*, hanem az író rálátásának sajátos szöge. Mert egy vajdasági magyar író történeti és kulturális érzékenysége és fogékonysága szólal meg benne. Herceg úgy vajdasági magyar író európai utazásai során, ahogyan például Ady volt a Magyar Ugar költője párizsi tartózkodásai idején is. Semmi közük ezeknek az írásoknak az álirodalmi turizmushoz, a publicisztikai útleírásokhoz, hiszen ilyenek akadnak zömmel a vajdasági magyar sajtóban évtizedek óta.

Herceg talán még sohasem szólalt meg íróilag személyesebben, mint ebben a kötetében. Figyeljünk csak arra a mély szenvedélyességre, amely hangját jellemzi, amikor a festészetről, illetőleg festményekről ír! Nem kell hogy külön is szóvátegye, érezni, hogy az irodalom mellett a festészet képezi érdeklődésének legfőbb tárgyát. Herceg úgy tud írni egy-egy festményről, hogy az embernek az az érzése támad: maga is pontosan látja, sőt *benne áll a képben*. Mint ahogy minden egyes helyzet- vagy tájleírása is prózai remeklés: bennünket visz a csengős szán Krakko

felé a zimankós éjszakában, s a saját szemünkkel pillantjuk meg Dosztojevszkij *Fehér éjszakáinak* szerelemmel, megalázottsággal és megszorítottassággal teli színterét.

Az irodalmi és képzőművészeti élmények rendkívül érzékletes megelevenítésén, pontosabban: megjelenítésén kívül legalább ilyen fontos figyelembe vennünk, hogy több évtizednyi idő történelmi tapasztalata tárul elénk szinte minden egyes mondatában. De ez is oly elevenül, oly közvetlenül, hogy olykor szinte észre sem vesszük: az emlékezet eleveenségének és az írói megjelöltőkészség mekkora képességének lehetünk tanúi.

Herceg eddigi köteteit olvasgatva is mindig szemembe ötlött, mekkora közvetlenség sugárzik egy-egy mondatából, egy-egy leírásából. Oly érzékletesen tud leírni, hogy az olvasó maga is érzi például a frissen sült kenyér, a fű vagy a folyó illatát. Azt hiszem, a *Távlatok* rendkívüli olvasmányossága is ezzel az érzékletességgel magyarázható. Mert nemcsak az irodalmi művekről, festményekről, tájakról és helyzetekről szóló leírások ilyen elevenek, Herceg egész világlátása is ilyen érzéki módon van jelen e kötetben. S ez, az írói alkat sajátosságán túl, ne feledjük el, egyúttal azt is jelenti: olyan nyelvi leleményességnek van birtokában, hogy nála még a legmélyebb és legsúlyosabb gondolati tartalom is szinte magától lopakodik az olvasó tudatába; észrevétlen könnyedséggel, ám annál maradandóbb érvénnyel.

A bölcsesség derűjének fényében elvégzett önmeghatározás ez a kötet. Egy vajdasági magyar íróé, akinek sikerült meglelnie a távlatokat jelentő hazát is: Európát.

JUHÁSZ Erzsébet

A KAMANCIÁK ÚJABB KALANDJAI

Burány Nándor: Megtorlás. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1984

A *Megtorlás* c. ifjúsági regény cselekményének idejét tekintve a *Guzsaly* folytatása. A helyszín ismét Kamanc és környéke, csak a szereplők változtak. Burány a *Kamanci Balázs* és a *Keselyűlegelő* cselekményének a főhősökkel való meséltetése után egy elbeszélői újítással próbálkozik. A huszonegy fejezetet magában foglaló három nagy részt (*Nyugtalanság, Tett, Fogadalom*) bevezetés és befejezés fogja közre. A keretben Burány a *Keselyűlegelő*ből ismert első személyű elbeszélésmódot használja a tulajdonképpeni regényben pedig átvált harmadik személyűbe. Ez az írói eljárás valóban új dimenziót adhatna a regénynek, de mivel a két sík közti kapcsolat hajszálvékony, egymáshoz illesztésük is szervezetlen marad. A drámai ellentét, ami a keret első személyű elbeszélőjének a parancsnok, Oláh Balázs iránt érzett bosszúvágányból

s egyszersmind hős iránti tiszteletből következik — elsikkad. A keret nem válik a mű szerves részévé. A regény egyik fő kérdése pedig, hogy az új helyzetben, az egymásra utaltságban jogos-e a bosszú, sokat veszít súlyából.

Nemcsak cselekményét tekintve folytatása ez a mű a korábbiaknak. A *Keselyűlegelő*ben csak egy gyerekhős volt, a *Guzsaly*ban már több szerepet kaptak a gyerekek, a *Megtorlás*nak pedig csak gyerekek a hősei; a felnőttek világa, a közismert történelmi események csak háttérként szolgálnak.

A szerző korábbi regényeiből ismert problémák körül forog (az összetartás szükségessége, az igazság felmérésének lehetősége egy adott helyzetben), de ezekről nem mond újat. A hős- és epizód típusok már ismeretek, s kidolgozásuk is felszínese. A gyermekcsapat vezérsége körüli vetélkedés, az irigység már a klasszikusnak számító *Pál utcai fiúk*ban is megvan. Burány korábbi regényeihez viszonyítva itt kap legkisebb teret a történelmi környezet — de az így nyílt lehetőséget az író nem tudja kellően kihasználni. A szereplőknek csak nevet ad — megkülönböztetésül, jellemüket nem mélyíti el, szabványhelyzetekben szerepelteti őket. A csak jó tulajdonságokkal rendelkező vezér — Gyuri, és a melléálló Fekete Laci képezi a pozitív pólust, a vezérségre áhítozó Móré Kovács Béla és barátja, Pista a negatívát; a két sarkpont között ingadozók a helyzet bonyolítására szolgálnak.

A párbeszéd az első részben még jól érzékeltetik a „nyugalanságot”, a másodikban, de főleg a harmadikban terjengőssé válnak, a feszültség növelése helyett mesterkéltté teszik a regényt. A mű feszültségének tetőpontján például nagyon didaktikusak az aggastyánnak a gyerekekhez intézett szavai: „Régi, nagyon régi igazság ez, a döntő pillanatban mégis sokan megfélekednek róla, pedig tudnunk kell, mindannyiotoknak tudnia kell, hogy ha a szegények és elesettek fegyvert fognak a hatalmasok ellen, csak úgy tudnak győzni, ha egytől egyik vállalják a harcot, ha nem akad köztük önző számítgató...” A megformálatlan jellemelek, a kidolgozatlan párbeszéd nem adhatnak hitelt a regény eseményeinek.

Az újabb keletkezésű történelmi regényekkel kapcsolatban felvetődhet a regénytípus időszerűségének kérdése. Miért ír ma egy író történelmi regényt? Azért semmiképpen nem, hogy elmesélje a régmúlt eseményeit, erre alkalmasabbak a történelemkönyvek, még ha a történelem — regényben elbeszélve — könnyebben is emészthető. De Burány Nándor történelmi regényeiben, a *Megtorlás*ban is, a történelmi tematika csak eszköz a mai korhoz — pontosabban az ifjúsághoz — szóló emberi-etikai mondanandó közlésére. A történelmi események már eleve adottak, ezért az író által ismertetésre nem szoruló háttérként szolgálnak. A konkrét történelmi tartalomnak csak az a funkciója, hogy hitelesebbé, komolyabbá tegye a regény eseményeit. A mű tehát nem a történelem illusztrálása, a történelem azonban alátámasztja a szerzőnek az ifjúsághoz intézett

üzenetét: az összetartás szükségességét. Csakhogy sokszor nagyon is távol áll ez a mű a mai rizenévesek világától. A szabadszájú, mindent a nevének nevező fiataloknak mesterkéltek a fentebbi idézethez hasonló szövegek.

A prózában is újra kellene értékelní a gyermekekhez való szólás módját, ahogy ezzel Tolnai Ottó vagy Csorba Béla próbálkozott gyermekköltészetében. Az író szóljon a mai gyerekekhez, ne saját gyermekkorához.

Ahogy nagy kérdése az írónak, hogyan forduljon a fiatal olvasókhoz, ugyanúgy a kritikus feladata sem könnyű az ifjúsági művek megítélésében, sőt jogtalan is, mert nem hozzá intézett szavakat „hallgat ki”, s még ítélkezík is fölöttük. Az igazi bíró, a gyermek-olvasó ílyesmin nem tűnődik, hanem vagy elolvassa a könyvet, vagy nem; de egészen biztosan nem fogja elolvasni a — kritikát.

LADÁNYI István

A MAI SZLOVÉN KÜLTÉSZET ANTOLÓGIÁJA

Hogy is állunk (Mai szlovén költők). Modern Könyvtár 499, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984

Az Európa Könyvkiadó Modern Könyvtár sorozatának édes kötetek közül a tavaly ősszel megjelent *Hogy is állunk* c. antológia különös figyelmet érdemel — részünkről. Azonfölül, hogy jelentős mértékben járul hozzá a legújabb szlovén költészet határon túli, magyarországi népszerűsítéséhez, hazai viszonylatban is hézagpótló kiadványnak számít, mivel nálunk még nem jelent meg hasonló, szlovén költők verseiből összeállított magyar nyelvű válogatás.

A *Hogy is állunk* — mint ezt a kötetet összeállító France Pibernik írja az utószóban — a szlovén líra legifjabb, többnyire a harvtanas évek második felétől föllépő nemzedékét kívánja bemutatni, helyet adva azoknak az alkotóknak, akik az 1973-as, Csuka Zoltán által összeállított *Csillagok és szívek* c. antológiába még nem kerültek be. Szám szerint 29 költő szerepel lapjain verseivel, születési évszámaik szerint föllállított kronologikus sorrendben. Közülük az 1939-ben született Mart Ogen és Gustav Januš a legkorosabbak, a legfiatalabb szerző pedig az 1958-as születésű (1979-ben) elhunyt Marko Pavček. A Szlovénia határain túli szlovén költészet is képviselve van benne a karintiai Gustav Januš, és a Triesztben élő Marko Kravos személyében.

„Valószínű — jegyzi meg Pibernik —, hogy a szlovén líra még soha nem volt ennyire heterogén, mint az itt bemutatásra kerülő időszakban”. S valóban, az antológia verseit olvasva sokrétű és sokszínű költészet tárul elénk, amely — Pibernik szavaival — „eltérő társadalmi, eszmei és esztétikai szinteken mozog”, s amelyet különféle irányzatok

és különböző törekvések tarkítanak: a szlovén lírai tradíció egyik ágához kötődő ludizmus, a brechti típusú szatirikus társadalombírálat, a szintaxisra és a szemiotikára építő lingvizmus, vagy az avangard és modern nyugati lírára alapozó egyéb irányzatok stb. Ami nyilván nagymértékben megnehezítette a kötetbe bekerülő költők és versek kiválasztását. Mert bár France Pibernik azt állítja, hogy „Ez az antológia semmiképp sem holmi szelekciót óhajt érvényre juttatni, csupán a szerzők mind szélesebb körét kívánja bemutatni”, nyilvánvaló tény, hogy a *Hogy is állunk* — mivel az összes szlovén költőt természetesen nem mutathatja be — mégiscsak egyfajta szelektív tevékenység eredményeként jött létre (mint egyébként minden antológia), s azt pedig, hogy melyik költő (s melyik, illetve hány versével) került bele, egyrészt az esztétikai értékét bizonyítani látszó elismertség, vagyis az irodalmi „közvélemény” megállapodott ítélete (illetve a kötet összeállítójának ehhez való igazodása), másrészt pedig a válogató szubjektív értékítéletei befolyásolták. Ez abban a rejtett, de azért észrevehető kettősségben érhető tetten, amely e kötetet jellemzi, és a bemutatott időszak — mintegy két évtizedre kiterjedő — hosszúságából ered. Ugyanis ez az antológia egyfelől irodalomtörténeti jelleggel bír, mert a szlovén líra két évtizedes fejlődésrajzát nyújtja, másfelől pedig a *kortársi*, tehát dinamikus, szüntelen alakulásában, mozgásban, bontakozásban levő szlovén költészet lehető legteljesebb, minden jellegzetes mozdulatot rögzítő s a legjellegzőbb jelenségeket bemutató pillanatképét szeretné adni. Ezt az utóbbi, szinkrón jelleget szem előtt tartva mondja Pibernik az antológiáról, hogy „azt a szelektivitást (...), melyet csak az idő múlása hozhat meg, természetesen nélkülözi”. Erre azonban ő maga cáfol rá azzal, hogy a valóban fiatal, egyelőre jórészt még csak ígéretes tehetségnek számító költőktől megkülönbözteti a már irodalomtörténeti távlatból szemlélhető, „időtálló” művekkel rendelkező alkotókat: „Az egyes költők jelenléte a kötetben nem lehet azonos terjedelmű — írja —, mert hisz néhányan már felmutatták költői világukat, míg mások éppen csak felhívták magukra a figyelmet.” (Mellesleg, a legtöbb — 15-15 — verssel az 1940-es születésű Ervin Fritz és az 1941-ben született Herman Vogel szerepelnek.)

A *Hogy is állunk* — válogatási és fordítói esetlegességei ellenére is — értékes, számunkra különösen fontos antológia, mert közel hozza a szlovén líra utóbbi, két évtizednyi fejlődési szakaszának jellemző darabjait.

NÉMETH Lehel

VÁLOGATÁS A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK NÉPKÖLTÉSZETÉBŐL

Vadalma, vadalma, magva de keserű. A magyarországi németek népköltészete. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984

A mai magyarországi németiség nagy része a török hatalom letörését követő telepítések során került Magyarországra. Az állandó háborúskodások következtében a megszállt országrészek elnéptelenedtek, noha a királyi Magyarország északi részéről igen sok magyar települt délre, a megtizedelt magyarság önmagában azonban nem volt elég az elpusztult termőföldek megműveléséhez. A harmincéves háború és nem utolsó sorban a fokozódó feudális elnyomás következtében a dél- és közép-német területeken megindul a telepestoborzás. A telepítési akció a XVII. század végén kezdődik és a XVIII. században is tart, az utolsó szervezett telepítést II. József 1782. évi pátense vezette be. Német parasztok telepedtek le a Dunántúl megyéibe (Esztergom, Pest, Veszprém, Komárom), az Alföldre (Szabolcs, Békés), az Északi-középhegység peremvidékeire (Zemplén, Heves), de szórványosan már Bácskába és Bánságba, s ekkor elkezdte sváb településtömb Szatmár megyében is.

A magyarországi németiség közép- és délnémet területről származott Magyarországra. Nyelvjárásuk ún. keverék nyelvjárás, jelen formájukat már magyar földön nyerték. Kivétel Nagybörzsöny, melynek sajátos déli bajor nyelvjárása rendkívül archaikus vonásokat őriz.

A magyarországi németek népi kultúrájának kutatása a népművelő és népnevelő jellegű gyűjtésekkel indul meg, főleg a német mitológiakutatásban és néprajzi megfigyelésekben merült ki. Szervezett kutatásokról a Magyar Néprajzi Társaság megalakulásától kezdve (1889) beszélhetünk, a társaság ugyanis célul tűzte ki a nem magyar népcsoportok etnikai sajátosságainak feldolgozását. A XIX. század elején Erdély és a Szepesség németisége áll a kutatók érdeklődésének középpontjában; a szepességi mondákat, meséket és népi játékok szövegeit gyűjtik, majd a helyneveket és azok helytörténeti és néprajzi vonatkozásaira terelik a figyelmet. A „nyelvi sziget” néprajzi és kisebbségkutatási koncepció a 30-as évektől jut kifejezésre, ekkor már sok résztanulmány jelent meg a magyarországi németek népi kultúrájának köréből.

A *Vadalma, vadalma, magva de keserű* gyűjtemény szövegeit Manherz Károly válogatta (már megjelent szövegek közül, valamint saját gyűjtéséből). Az eredeti német szövegek mellett a fordítás Kalász Márton hozzáértő munkáját dicséri. Manherz Károly a válogatáskor szem előtt tartotta a népköltészet különböző műfajait, valamennyit bemutatja a kötetben. Megállapítja, hogy igen sok népdal, mondóka, versike ausztriai közvetítéssel került át a magyarországi németek népköltészetébe, amit az Ausztriában katonáskodó fiatalemberek és a városokban szolgáló

lányok közvetítésével magyaráz. A gyűjteményben olvasható szövegről azonban nehéz megállapítani, mi vezethető vissza a telepítések idejére. Számos népdal megtalálható Herder és Goethe gyűjtésében is. A népdalokra kétségtelenül nagy hatással volt a XVIII. és XIX. századi röplapok népdalkincse, tehát sok az újabb keletű népköltészeti alkotás. A nyelvjárásban mondott szövegek viszont igen sok esetben a helyi közösségek alkotásai, nem vezethetők vissza sem ausztriai, sem németországi hatásokra. Ugyancsak autentikus alkotások a ráolvasások és gyermekmondókák, kiszámolók.

A gyűjtemény nyolcvankét szövege (balladák, katonadalok, ráolvasások, mondókák, csúfolók, betlehemesek, különféle népszokásokhoz fűződő versek) próbálja élnék tárnai a mai magyarországi németek népköltészetének sajátosságait. A Magyarországra település idejéből származó daltól kezdve *A bányászlegény meg Rózsa Sándor* történetéig (egyetlen prózai szövege a kötetnek!) túlnyomórészt balladás történeteket, szomorú hangvételű dalokat olvashatunk a megcsalt kedvesről, de ráolvasások (orbánra, sárgaságra, szűpöfetre), különféle gyermekmondókák, kiolvasók, altatók és különböző népszokásokhoz fűződő versek (újévi köszöntő, pünkösdlőd, betlehemesjáték, kontyolóvers) olvashatók. Egyik-másik vers költői szépségű megfogalmazása kiemelkedik a többi közül. „Jó estét, jó éjszakát, / rózsá hajol le rád, / szegfű betakar, / bűjj ágyba hamar...” — kezdődik az egyik altatódal, vagy: „Rózsabokor a kertben, / hullnak levelei, / halld, ennyit él az ember, / rideg sír elnyeli.” — állapítja meg az ismeretlen szerző a fiatalon meghalt lányról. A katonaelet nehézségéről is vallanak a dalok: „A katonaelet / bizony csak szomorú. / Más alszik az ágyban, / a katona strázsán van, / őrt kell állnia, / hej, patrujt járnia.” A tréfa és játékosság jut kifejezésre a *Megy három kapu a legényen át* című versben: „A koldus megmarta a házörző kutyát, / a kutya megijedt s nadrágba csinált. / Megitta a pálinka a szolgálégynt, / istálló rázza a lóban a sörényt. / Fölfalta a tüzes zab a paripát, / ki velem énekel, fordítva lát.” A szókimondás, a valóságátítás is megjelenik egy-egy versben, pl. az újdonsült menyecske keserűen állapítja meg: „Édesanyámnál, / a kenyér az asztaion, / napamasszonyánál / a szem a kulcslyukon.” A haszontalan feleség férje pedig ekképp szomorkodik: „Se sütni, főzni, csakis heverni, / nem tud még rántást se keverni”, de éjjel: „S ha elaludtam, nagy nehezen, / jön hozzá férfi, mind-mind idegen, / megcsalni velük a bestia nem áttal / s tengődöm más-csinálta pulyákkal / Szentséges Víd, ó, szentséges Víd, / aki az asszonytól megszabadít!”

A szövegek legnagyobb részében mint állandó elem, megjelenik a rózsá, ha nem mint virág, akkor a kedves megszólításaként: pl. „Amilyen szép a rózsá / rózsá a rózsafán / olyan szép a leányka fűzérrel a haján” vagy a *Rózsá virít a kertben* című dalban a fiú így búcsúzik

kedvesétől: „A szívem nem hasad meg, / ugyan hajnalodik, / rózsám, haza kell mennem, / ég áldjon reggelig”.

A *Vadalma, vadalma, magva de keserű* című gyűjteményben szereplő színes rajzok eredetije a Mosoni-kódexben található, mely a Pannonhalmi Főapátság Könyvtárának tulajdona. Ha ezt a könyvet összevetjük a Magyarországon megjelent nemzetiségi népköltészeti kiadványokkal, meg kell állapítanunk, hogy ebből a válogatásból az olvasó nem kap átfogó képet a magyarországi németek népköltészetéről, művészi kivitelezése ugyanis értékesebb, mint maga a gyűjtemény.

SÁRVÁRI V. Zsuzsa

ALTERNATÍV DIMENZIÓK

Italo Calvino: *Ha egy téli éjszakán egy utazó*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985

Majd hároméves hallgatás után jelentkezett újabb könyvvel a mai olasz irodalom egyik legjelesebb alkotója, amikor 1979-ben elhagyta a nyomdát *Ha egy téli éjszakán egy utazó* című kísérleti regénye. Kísérleti jellege mindenekelőtt abban áll, hogy feloldja a hagyományos regényszerkezetet: tíz regény első fejezetét adja közre. Hogy milyen megfontolásból választotta ezt a rendhagyó felépítést, erre részben magyarázatot ad képzelt írójának regénybeli naplója: „ha arra gondolok, hogy egy könyvet kell írnom, mindazok a kérdések, amelyek fölmerülnek bennem a könyv milyenségét illetően, vagyis hogy milyennek kellene lennie, megbénítanak, nem tudok továbbmenni. Ha viszont arra gondolok, hogy egy egész könyvtárat írok, hirtelen könnyűnek érzem magam, akárha röpiülnek.” Mégisincs hiányérzete az olvasónak, mert nem önmagukban álló torzókat olvas végig, hanem folyamatos, lendületes cselekményű regényt.

A fantasztikum határát súroló elbeszélések és mesék írója most újabb könyvével ismét rácăfolt a róla kialakult képre. Calvino* írásai eddig a mese sajátos szürrealizmusával szóltak az olvasóhoz. Most mintha feloldódtak volna az áttételek is: a hipotetikus cselekményszínhelyeket pontosan definiált regénytér váltotta fel. Calvino olyan könyvet írt, amelynek tárgya maga a regényírás. Így számba veheti az alkotás szakmai kérdéseit, társadalmi vetületeit és politikai vonatkozásait. Műve „gyakorlattá oldott elmélkedés a regényről, mint műfajról, a műfaj válságáról” (Nyerges András), leleplezése annak, hogy milyen könnyű modern irodalom címen fércműveket gyártani. A szakmai kérdések között felvetődik a mese, a történet lehetetlenségének következő érvelése: „hogyan is állapítható meg pontosan, mikor kezdődik egy történet?

* Italo Calvino 1923—1985.

Mindig előbb elkezdődött már minden, valamennyi regény első lapjának első sora visszautal valamire, ami megtörtént már a könyvön kívül. Vagy éppenséggel a tizedik, századik oldalon kezdődik az igazi történet". A szerző szerint a megírandó könyv és a létező dolgok csak kiegészítik egymást: „a könyv megírt ellenpontja kell hogy legyen a meg nem írt világnak; anyaga mindaz, ami nincs és nem is lesz, csupán akkor, ha megírják”; a könyvnek egyenértékűnek kellene lennie a meg nem írt világ írásba fordított változatával.

A sokszor megtagadott mesélés írói ösztönének visszaadja régi rangját, nem tagadja, hogy epikáját éppen a mesélés öröme tartja lendületben: „azt akarom, hogy elbeszélésem körül töméntelen egyéb történet érződjék (...), hemzseljen a történetektől ez a tér, mely talán éppenséggel az életidőm: minden irányban mozoghatok benne, akárcsak a térben, mindig újabb és újabb történetre bukkanva, amit csak úgy beszélhetek el, ha előbb másokat is elbeszélék, így azután bárhonnán és bármelyik pillanattól indulok, ugyanazt a sűrű elbeszélni való anyagot találok.” Miként Malcolm Cowley, úgy Italo Calvino is a mesélés védelmében agítál. Mi is tanúi lehetünk annak, hogy folyóiratainkból jóformán eltűntek az elbeszélő írások, mondván, hogy a mesélés kedzedeles eszköz, szégyellni való engedmény a közönségnek. Máig él az előítélet, hogy amelyik könyv elmesél valamit, az nem lehet igazán komoly. Calvino bizonyítja, hogy a történet számtalan alakváltozatban éledhet újjá; az elkezdett regények a mesélés alternatív dimenzióit mutatják be.

Calvino végig azt latolgatja, hogy a kiválasztott tartalomhoz milyen elbeszélő forma társuljon. Mindjárt az elején leszögezi, hogy a szóban forgó regény megírásához a legcélszerűbb az én-formát választani, aztán bemutatja, hogy egy hőst hogyan lehet egyszerre több nézőpontból megvilágítani. Kiszólásai személyes műhelytitkairól árulkodnak: „Ej, ne hagyj elszakadni a beszélgetés fonalát”; „Ez a könyv mindeddig ügyelt arra, hogy az Olvasó számára, aki olvas, nyitva hagyja az azonosulás lehetőségét”; „Lemásolom a második bekezdést is, ez elengedhetetlen ahhoz, hogy a mesefolyam magával sodorjon”. Van a könyvnek egy összefüggő, esszéisztikus lánc, amelyben azon tépelődik, milyennek is kellene lennie egy igazán jó regénynek. Mintegy illusztrációként szolgálnak az első fejezetek, melyek nem a fejlődés egyes állomásait mutatják be, hanem alternatív típusokat alkotnak. Anélkül, hogy stílusparódiáknak tűnének, megmutatja, hogyan fest egy vérbeli lengyel, japán, olasz, amerikai vagy szovjet regény. A töredékek mindig szituációba ágyazottan jelennek meg, ahol utalás történik a kulturális örökségre, politikai helyzetre vagy éppen az állítólagos szerző stílusfejlődésére. Minden megkezdett regényhez kitalált, de önmagáért beszélő írói álnév és cím is tartozik.

Az egybetartozást hangsúlyozza a címek láncolata. Ha összeolvassuk

őket, a tíz regény címe értelmes mondatot ad, amelyről kiderül a végén, hogy egy ismeretlen regény első bekezdése. S hogy ne csupán egy elmélet igazolásának tűnjön a tíz regénykezdet, Calvino közbülső fejezeteket is beiktat, amelyek egy izgalmas történet keretében elmondják, miért marad abba a regény: mert az egész hátralévő részt ugyanannak az ívnek a példányaiból kötötték össze; mert az íveknek csupán egyik oldalára nyomtattak szöveget; mert az író elhunyt, és torzóban maradt; mert a folytatás a kiadóban elkallódott; mert betiltják a könyvet; mert elkobozzák a kéziratot stb. Telegdi Polgár István, a fordító így értelmezi a regény metaforáját: „A mai író egy atomjaira szétfroccsent időben él, így csak töredékeket írhat, befejezetlen történeteket.”

Calvino formabontó regényében minden pontosan a helyén van, sohasem hagyja bizonytalanságban az olvasót, mindent pontosan megindokol, egyetlen szálát sem hagy elvarratlanul. Gondossága néhol a túllírt-sághoz vezet. Pl. az olvasó a könyv végéig bizonyára magától is rájön arra, hogy a fejezetcímek összeolvasása értelmes mondatot ad, feleslegesnek tűnik ezt a tizenegyedik fejezetben külön az olvasó szájába rágni, avagy dicsérni az alkotói leleményességet. Ugyanilyen felesleges a nyolcadik fejezetben újra összefoglalni a könyv alkotói koncepcióját: „Az az ötletem támadt, hogy írok egy regényt, ami csupán regénykezdetekből áll. Egy Olvasó lehetne a főszereplője, akinek olvasmánya minduntalan félbeszakad.” Calvino a hihetőséget kockáztatja azzal, hogy túl gyakran szerepelteti a „véletlent”. Így műve végén erőtlennek bizonyul az a csattanó, hogy a főhős, az Olvasó utolsó lehetőségként a könyvtárba megy, ám a tíz közül egyetlen könyv sem hozzáférhető — ez ezért, az amazért.

KONTRA Ferenc

S Z Í N H Á Z

KIRÁNDULÁS A MÚLTBA

Nem kis dolog a siker olyan színpadon, amelyet évente legfeljebb egyszer tákolnak össze, és nem kis dilemmák merülnek fel, amikor a közönséget és a körülményeket szem előtt tartva olyan szempontoknak

Tone Partljić: Apám, a szocialista kulák (falusi tragikomédia)

Fordította: Garai László

Rendező: Kovács Frigyes

Dramaturg és a rendező asszisztense: Csipak Angéla

Szereplők:

Kis József: Soltis Lajos; Kis Mária: Abraham Irén; Olga: Faragó Edit; Őcsi: Magyar Attila; Pap: Búbos András; Plébános Róza: Szirácki Katalin; Medve: Földi László; Tanítónő: Kovács Erika; Frányó: Törköly Levente; Rendőr: Bakota Árpád; Járási elvtárs: Banka János; elnök: Arcson Raffael;

kell alávetni a darabokat, mint a közérthetőség, az intellektualitás kerülése, a látványosság, a falusi jelleg, és nem utolsósorban a kalapozás, amely egyenes arányban áll a „jó szórakozással”.

Az idei — többnyire egyöntetűen dicsérettel — méltatásokat, ismertetőket olvasva megállapíthatjuk, hogy igazuk van azoknak, akik színházhoz nem szokott közönségnek könnyű, régi komédiázáshoz hasonló darabot adnak elő; igazuk van azoknak is, akik azt mondják, hogy a közzínházi kritika csődöt mond esztétikájával a tízezres falusi tömeg előtt, s hogy nem intellektuális nézőknek intellektuális darabot játszani szintiszta kudarc.

Ilyen elméletek szemszögéből nyilvánvalóak az idei siker tényezői, közülük elsősorban a népszerű, divatos lett téma, a földreform és a Tájékoztató Iroda korszaka, amely rendkívül hálásnak mutatkozik: alkalomnak és szándéknak megfelelően forgatható komédiának és tragédiának egyaránt. Hogy a kész vázból milyen mű kerekedik, a „töltéstől” függ. Tone Partljič darabja a lélektani ábrázolásnak köszönhetően elkerülte a sematizmusba gyakran fulladó politikai, társadalmi drámák sorsát, azt azonban már nem, hogy jótékony kezek átszabják, tömegízléshez igazítsák, mint amikor írástudatlan kezébe képregényt adunk ahelyett, hogy megtanítanánk olvasni. A kurtításnak több, egyszerre hasznos és káros következménye van. A „falusi tragédia”, amelyet ilyen formájában alig lehet Partljičnak tulajdonítani, komikus elemek tárházává vált, múzeumi szereplők, kellékek túltelített halmaza lett. Komikumának forrása az egymással szöges ellentétben álló elempárok, a tiszta képletű, hagyományos vígjátéki helyzetek, amelyek között vannak finomabb — a régi, az új, sőt napjaink rendjére egyaránt vonatkozó — célzások, de sokkal több a banális, olcsó fogás, hatásvadászó elem: a férjét váró asszonynak udvarló rokon, a háborúból hazatérő férjnek és feleségének éjszakai jelenete, a Szűz Mária-kép alatti transzparenszek, a W.C., a siránkozó pap, a fenekét riszáló papné stb.

De a sok bohózzati közhelynél nagyobb hiba, hogy a darab első felének derűs összhangját, a már-már bohóckodássá fajuló játékot előkészületlenül szeli ketté a második rész komor, kedélyt lohasztó hangulata. Az előadás fogyatékosága ez a hirtelen váltás, de legalább igazolja a „tragikomédia” megjelölést — még ha kissé furcsa módon is teszi. A háborút harc nélkül megúszó Kis József hazatérével előállt szituációk nevetésre ingerlő sora megszakad a vallatással, a néző itt jön rá, hogy tulajdonképpen végig önmagán nevetett. Kis József könnyei ezért tudnak fokozott hatást kiváltani, amelybe némi szégyenkezés is vegyül a korábbi jókedvért. A járási elvtárs kérdései, Kis József utolsó mondata — Nem igazságos, hogy hülyének kő tetetnünk magunkat akkó, hogy békin hagyjanak — mutatja meg, hogy milyen hangnemben kellett volna játszani a darabot.

A szereplők közül Soltis Lajos az egyetlen, aki a rendező és a dra-

maturg ellenében felnőttként, bírálatra, ítéletre is képes hozzáértőként kezelte a közönséget, aki nem missziós, művészetből morzsát hintő szerepben tetszelgett önmaga és a vendégek előtt. A szöveghúzás ugyanis egy harmadik dologra, arra a tévhitre is rámutat, hogy a múlt századi vándorszínház külső utánzása okvetlenül megköveteli a repertoár és a játéktílus visszavetítését. Nem veszi figyelembe, hogy száz év alatt fejlődött a közönség, még a falusi és tanyasi is. S ha nem, akkor végső ideje, hogy ne átköltésekkel, olyan egyébként is közérthető darabok falura alkalmazásával igyekezzen ízlést és igényt alakítani, mint az *Apám, a szocialista kulák*, vagy korábban a *Falstaff* és a *Csámpáskirálynő*. Az ilyen előadásokon nevelkedett közönség természetesen élvezi a pergő jeleneteket, de főleg azt, hogy „mi mindent meg szabad má mondani”. A politikai szabadszájúsággal való kacérkodás azonban nem pótolhatja a színvonalat még a Tanyaszínházban sem. Talán nem lett volna unalmas vagy kevésbé „realista” a darab akkor sem, ha megmarad egy-két, a lélektani mozzanatokot kiemelő jelenet.

Hogy Soltisnak van igaza, és a közönség valóban képes a bírálatra, hogy van egyfajta természetes kritikai érzéke, azt az itt-ott felhangzó megjegyzések bizonyítják. A játék hűen követte a falusi nép közmondásokkal, ötletes fordulatokkal, vaskos káromkodásokkal ékes nyelvét, a beszéd realizmusától azonban elmaradt a színészek alakítása. „Ez se látott még papot!” — mondta valaki a hátunk mögött, amikor Búbos András kissé esetlenül igyekezett a papok vélt, álnyájas mozdulatait és hangját eltalálni. Bakota Árpádot csinos külsője védte meg a rosszálló kijelentésektől, de lapos és sablonos volt a járási elvtárs és az elnök is. Kovács Erika tanítónője túl merev, Szirácki Katalin Plébános Rózája pedig a népszínművek tipikus túljátszó alakja. Magyar Attila és Faragó Edit kettőse megnyerte ugyan a nézők tetszését, de magához igazította az egész színészgárdát, letérítve a játékot a bohózat felé.

Sokféle elem, tarka stílus egyvelege tehát az idei tanyaszínházi előadás. Célját: a szórakoztatást és a szórakozást mégis elérte. S a színültig telt kalapok valószínűleg hosszú időre megszabják a kavillói bemutatók jellegét. Észak-Bácska a múltba való romantikus kiruccanások színhelye marad, ha a Tanyaszínház lemond igazi rendeltetéséről: a művészettel és a művészetre való „nevelésről”.

FEHÉR Katalin

SZENTISTVÁNNAPI BÚCSÚ

Sehol sem őrződött meg olyan tisztán élet és halál, elmúlás és keletkezés szétválaszthatatlanságának, lényegi azonosságának szemlélete az európai kultúrában, mint a mindennapi életben tovább élő és abból újra és újra organikusan kinövő nyilvános szertartásokban. Ezeknek az — autentikus színház mindenkori táptalaját jelentő — ünnepeknek nincsenek nézői és előadói, csak *részvevői* vannak. A búcsú forgatagának részesei nem szemlélik, nem csupán átélik, hanem maguk alakítják az eseményeket. Ebben az élet-színházban a teatralitással az intenzív létezés, a mű-objektummal a kollektív valóságélmény áll szemben. Mint e „műfajok” egyikéről M. Bahtyin írja: „a karnevál nem művészi színházi látványosság, hanem magának az életnek valóságos (noha ideiglenes) formája, amelyet nem egyszerűen eljátszanak, hanem (a karnevál idején) mintegy megélnék.”

A standard drámairodalomban nagyon kevés olyan alkotás található, amelyik erre a mindennapi élet színházára épül. Ezek egyike Miroslav Krleža *Szentistvánnapi búcsú* című darabja, melyet szerzője 22 évesen, az I. világháború idején írt. A drámaíróként elsősorban a *Glembay-trilógia* alapján közismert Krleža ebben a korai alkotásában drámai életművében egyedülálló, és a kelet-európai színműirodalomban is ritka műtípust teremtett meg. A darab fordítója, Spiró György, a kötethez írott utószavában Wyspiańskit, és főképpen a *Menyegzőt* hozza kapcsolatba Krleža *Búcsújával*.

A búcsú, ez a falusi, kisvárosi ünnep Krleža kezén világmetaforává válik, és a mitológiai, világirodalmi utalások révén nemcsak az adott pillanatot teszi egyidejűleg jelenlevővé az egész világon, hanem — időben előre és hátra mutatva — történelmileg is univerzálissá növeszti. A búcsú forgatagában forgószínpadszerűen tűnnek elő és tűnnek el a naturalisztikus hűséggel felvillantott alakok, a háború előtti Zágráb polgárai és kispolgárai, gazdái és kurvái, élői és halottai. A vigalom azonban a halál vigalma, az ünnep halálünnep, a tánc haláltánc. Krleža az instrukciókba is belesűríti mitikus látomását: a vásári tébolyt — mint írja — olykor megszakítják „szörnyűséges, néma, kozmikus csöndek. Az egész káosz a feneketlenbe hull”.

Csönd és téboly — e végletek között tombol a kavalkád. A drámának nincs története (nincs is felvonásokra vagy jelenetekre tagolva), csak expresszív képei vannak. Az adószedő egy gazdával veszekszik; egy részeg varga a szociáldemokráciát élteti; polgárok tósztot mondanak;

Pécsi Nyári Színház. Miroslav Krleža: Szentistvánnapi búcsú. Fordította: Spiró György. Rendező: Bagossy László. Díszlet: Bachmann Zoltán. Jelemez: Tresz Zsuzsa. Koreográfus: Vidákovics Antal. Zenéjét összeállította: Kircsi László. Szereplők: Besenczi Árpád, Juhász László, Krum Ádám, Nagy Éva, Labancz Borbála, valamint a Baranya Táncegyüttes és a Pécsi Egyetemi Színpad tagjai.

emberek összevesznek és kibékülnek; a kereskedők árulnak, a kuncaftok válogatnak; s közben szól a tambura és járják a kólót. E tomboló hát-térből azután fokozatosan egyéni tragédiák tűnnek elő, és a főszerepet az élőkől mindinkább átveszik a holtak.

Prostituáltak beszélgetéséből megtudjuk, hogy egyikük férfi vendége — míg a lány kiment a szobából — fölakasztotta magát. Az akasztott ember rövidesen megjelenik (Janeznek hívják, életében a temetkezési vállalat szolgálja volt), majd egy vízbefúlt társa követi, Stijef, aki ugyancsak szerelmi bánatában ölte meg magát. Végül felbukkan Janez szerelme, Anka, és annak szeretője, Herkules, aki összeveri a halott riválist, de Janez föláll, nem tud meghalni, neki csak a hajnal hozza el az igazi pusztulást. Azonban az ünnep itt nem ér véget, újra feldübörög a kóló, „és megint ömlik a bor. Megint nevetnek. Ünneplik a szentistvánnapi búcsút.” Krleža *Búcsújában* a népi kultúrában szétválaszthatatlanul együtt levő, és groteszk derűvel megformált élet-halál viszony a modern művészetben gyakran felbukkanó apokaliptikus vízióvá változik.

Ezt a víziót vitte színre magyarországi bemutatóként a Pécsi Nyári Színház Bagossy László rendezésében, a tettyei romoknál. Ahogy a dráma is a mindennapok tagolatlan életanyagának látszatát igyekszik kelteni, úgy válik ki az előadás is szinte észrevétlenül a valóságból, hogy másfél órányi elkülönülés után — ugyancsak majdnem észrevétlenül — oda torkolljon vissza. A darabnak ezt az életközelséget a produkció azzal teremti meg, hogy nemcsak láttat a nézőkkel egy színpadi búcsút, hanem a játék előtt, közben és után a nézők számára is búcsúszerű körülményeket teremt. A közönség már egy órával előbb elfoglalhatja a helyét (ha ugyan a nézőtérén kíván valaki időzni), s a korai és a késői vendéget egyaránt egy mai búcsú közege fogadja a bejáratnál: cukorkaárusok, italmérés, lacikonyha, virágáros kislányok. Míg az előadás el nem kezdődik, a közönség ehethat, söthet, mulathat is, hogy azután a játéktéren a szereplőktől ugyanezt lássa. És amikor véget ér a Krleža-mű, a „produkció” akkor sem ér véget: a távozó nézők bekapcsolódhatnak a kólót táncolók körébe, vagy újra ehetnek-ihatnak e nekik rendezett „búcsúban”.

Maga az előadás is újra és újra elmossa „műalkotás” és valóság határát azzal, hogy ezek a bizonyos árusok rendszeresen ellepik a nézőteret, és a közönség nem figyelheti háborítatlanul — ahogy azt megszokta — a színpadi történéseket. Nemcsak a dráma rendhagyó tehát, hanem az előadás is. Van benne valami irritáló — hiszen a színházba járó ember hozzászokott, hogy az előadás kerete (függöny vagy sötét) pontosan kijelöli a műalkotás határait, és jól elkülönülő színpadon a megelevenedő történetet szemlélve nyugodtan beleélhetjük magunkat a játékba, hiszen tudjuk, hogy ez nem a valóság. Ám Krleža *Búcsúja* nem ilyen, és Bagossy rendezése sem.

Az előadás kompozícióját, a tagolatlannak tűnő külső réteg mögötti belső anyagszervezést azonban a rendezés alaposan és részletesen kimunkálta. Mindez megmutatkozik a koreografikus és a prózai részek dramaturgiai funkcióit hordozó összekapcsolásakor, a népes szereplőgárda mozgatásakor, a párhuzamosan futó történések kidolgozásakor. Az előadásban kulcsfontosságú koreográfia és az ehhez kapcsolódó zene a délszláv folklórra épül, de néha más színek is feltűnnek: a mulatozás kavalkádjában a három asztal körül három náció csoportosul, magyarok, délszlávok, németek, hogy rövidesen valamennyien egy közös kólóban olvadjanak egybe.

A tágas játéktér mélyén egy csapszék, fölötte kis szoba. A színpad leghangsúlyosabb eleme (helyénél és méreténél fogva is) egy hatalmas kopasz fa, gallyatlan, ágatlan, csupasz törzsű — ennek ághajlatában ül az a 4—5 zenész, akik végigmuzsikálják az előadást. E tar fától jobbra — ugyancsak a játéktér mélyén — egy nyeszlett, de zöldellő fácska. Életfa és halálfa: a két pólus. A színpad közepén és két szélén egy-egy asztal, a szélsők mellett bitófa alakú lámpatartók, rajtuk színes lampionok. Bachmann Zoltán díszlete egyszerre funkcionális és szimbolikus, pontosan utal a darab problematikájára. Miként Tresz Zsuzsa jelmezei is árnyaltan jelzik — társadalmi státusuk fényében — az egyes karaktereket.

Ez az előadás ott erős, ahol a tánc és a látvány kap szerepet. A prózai jelenetek egy részében azonban, ahol a szereplő egymaga marad, s színészi játékával tudna csak feszültséget, atmoszférát teremteni, ellankad a produkció, a — két kivétellel — amatőr színészek nem mindegyike képes még hiteles játékra. Ez elsősorban a mellékszereplőkre érvényes, a dráma negyven alakjából a főbb szerepeket olyan színészek játsszák, akik mindazonáltal megbirkóznak ezzel a feladattal. A Janezt alakító Besenczi Árpád és a Stijef szerepét játsszó Juhász László jelentős részt vállal az előadás második részének sikeres megvalósításából: közös jelenetük a kisszerűnek és a félelmetesnek együttes felmutatásával emlékeztetés része a játéknak. Labancz Borbála a Madam, Krum Ádám Herkules, és Nagy Éva Anka szerepében ugyancsak élvezetes alakítást nyújtanak.

P. MÜLLER Péter
(Pécs)

TELEVÍZIO

A KÁRÓKATONÁK MÉG NEM JÖTTEK VISSZA

Nem egészen háromnegyed év alatt immár a második Gion-regény alapján készült ifjúságnak szánt tévéfilmet láthattuk a Magyar Televízióban. A *Postarablók* újravetítésének bemutatója után augusztus végén (ismétlésben) nézhettük *A kárókatona még nem jött vissza* címűt. Minek köszönheti Gion „népszerűségét” a filmrendezők körében? — vetődik fel bennünk a kérdés, annál inkább, mert — bár mi még nem láthattuk — a híre máris eljutott annak, hogy a regényírónk legújabb ifjúsági regényéből készült filmet a *Sortűz egy fekete bivalyért* című Magyarországon nívódíjjal tüntették ki, de sikerrel vetítik a francia koproducentek is.

Az ifjúsági irodalom egyik alapszabálya, hogy a történetet ki kell találni. Irodalmunkban ennek Gion Nándor az egyik legjobb mestere. Nemcsak kitalálja, van kellő fantáziája a végigvezetéshez, ismeri a mesterségbeli fogásokat, s ami nem kevésbé lényeges: van élet- és tárgyismerete, nyelve és stílusa. Többé-kevésbé ezekből az elemekből áll össze a gioni próza, amely a mozaikszerű építkezés nyomán már nem is áll messze a filmtől.

Nyilván nagyon leegyszerűsítünk és banalizálnánk is a dolgot, ha azt mondanánk, hogy egy hasonlóan fantáziadús rendező már a regény olvasása közben a lelki szemei előtt levetíti a filmet, de az biztos, hogy a gioni próza expresszív képei, „éles vágásai” segítenek a rendezőnek a képi megfogalmazáskor. Lehet, hogy éppen ebben, vagy ebben is, rejlik a kérdés lényege.

A kárókatona...-at nézve úgy tűnt, András Ferenc rendezése nyomán ezúttal nem esett csorba a műnek sem irodalmi, sem esztétikai rangján, hogy a rendező bölcs következetességgel haladt végig a regény vágta mezsgyén. Nem akart mást, sem többet, sem kevesebbet, mint ami a regényben benne van. Szinte láthatatlan irányítója volt a cselekménynek, s — ami egy csöppet sem könnyű — kis gyermekszíneinek. „Minden ingoványban van egy láthatatlan erő” — olvashatjuk *A kárókatona*...-ban, és ilyen láthatatlan erőnek éreztük a rendező munkáját is, aki az intimitás felé sarkította a produkciót, miközben a látvány alig volt több a fényképnél. Többre nem törekedett, szükség sem volt rá, lévén, hogy Gion regényeiben általában nem az történi, amit az olvasó elvár, éppen ellenkezőleg: tele meglepetéssel, kegyetlenséggel, de végső soron étellel. Gion nem szépti meg a valóságot, hanem a maga kegyetlenségében mutatja, függetlenül attól, hogy regényét gyerekeknek szánta-e avagy sem.

A tévéfilm zárójelenetében például, amikor a szimpatikus Gergián az

orvvadászok keresésére indul, mindenki azt várná, küldetése sikerrel jár, és a vétkes elnyeri méltó büntetését. De ez így gyermekaltató mese volna, Gion Nándor viszont nem mesét mond, hanem történetet ad elő, minek folytán Gergjián sem kerülheti el sorsát, az az ingoványban működő erő őt is kárókatonái sorsára juttatja.

Ha valami kifogásolható a filmben akkor az, hogy a Kocsmáros figurája inkább gügyére és ügyefogyottra sikeredett, mintsem gonoszra, kisstílusú ügyeskedőre. A rendező ezzel akarta ellenpontozni a mindig megfontoltan és bölcsen cselekvő Gergjián (Mécs Károly játszotta) alakját, de ez a szembeállítás sokszor torzul hatott.

Viszont sikerült a tévéfilmmel körbejárni azt, amit a regény kis hőse, Burai J. így fogalmaz meg: „Jó az, ha az embernek van egy biztonságos helye... Féltre húzódhat, végiggondolja, hogy mi mindent csinált, és hogy miket kellene csinálnia. Ilyen helyen mindenféle szép dolog eszébe jut az embernek. Meg aztán el is lehet rejteni mindenféle holmit...”

B. Gy.

AZ ÉRETTSÉGIZŐ WAGNER ESETE

Úgy érzem, ma már *Az érettségiző Wagner esete* című Marijan Matković színműnek a története sokkal izgalmasabb, mint maga a dráma. A történethez tartozik, hogy 1935-ben Branko Gavella a zágrábi Horvát Nemzeti Színház műsorára merete tűzni a még gimnazista szerző szövegét, az ügyesség viszont „a szülők és a tanárok tekintélye elleni lázadás” vádjával a harmadik előadás után betiltotta, a fiatal drámaíró előtt pedig a háború végéig zárva tartotta a kapukat. Elsőszüllöttjét ezután (1937-ben) csak Prágában mutatták be.

Az ötvenes években aztán sok színház játszotta, de maga az író nyilatkozta: úgy érzi, az új viszonyokban időszerűségét veszítette a dráma. S ebben igaza volt, mert a harmincas évek itt tárgyalt erkölcsi kérdései többé nem voltak annyira aktuálisak. Nyilván ennek az írói elégedetlenségnek a hatására írta újra 1975-ben a darabot, tévéjátékká alakítva, de úgy, hogy az alapcselekmény megmaradt: Emil Wagnert az előkelő polgári családból származó végzőst az érettségije előtti hónapokban csapják ki a gimnáziumból, az iskola rendjének be nem tartása és felforgató tevékenysége miatt. A következmény: a szenzibilis kamasz öngyilkossága.

Matković drámájában két korosztály, két élet- és társadalmi forma,

Marijan Matković: *Az érettségiző Wagner esete*. Rendező: Branko Ivanda. Főbb szerepekben: Stevo Žigon, Marija Kohn, Zvonimir Rogoz, Duško Valentić, Nada Abrus, Zlatko Vitez, Nada Subotić, Miljenko Anđrić, Dragi Krca, Sven Lasta. Zágrábi Televízió, 1985. augusztus 5.

még tovább lépve: két értékvilág csap össze, miután a mindennapok valóságának szintjén jelentkező probléma végig ott feszül a gyermek és szülő, illetve a tanár és diák viszonyban. A konvenciók elleni harc komoly társadalomkritika volt, s mint ilyen, művészet is a javából, tegyük hozzá, hiteles környezetrajzzal, amelyben az író a dráma társadalmi tablóképét egyéni sorsok mozaikjából építi fel.

Pókhálóban vergődő lepkével indítja Branko Ivanda a tévéfilmet, előrevetítve a véget, de a lírai jelképeiből gyorsan kifogy a produkció, és átcsap egy realiztikus ábrázolásba, bele-beeésve a fekete-fehérség csapdáiba is. Hiába dúsitotta Matković drámáját társadalmi eseményekkel, s a háttér pontosabb megrajzolásával, a rendezés sztereotípiái gátat emeltek a kibontakozás elé. Csupán dokumentumként hatott, a mára való utalás nélküli történelem lett. Mintha csak azt akarta volna bizonyítani, amit Krleža nyilatkozott a harmincas évekről, ti. hogy „az irodalom számára nem maradt más hátra, mint hogy a fogalmak és a nézetek zűrzavarában tükröként álljon a valóság elé egy olyan korban, amelyben senki sem akart a tükrőről hallani. Az irodalom ily módon verbális tagadása lett mindannak, ami az észet, az ízlést és az erkölcsöt tagadta... Az irodalom tudatában volt, hogy a tett hatalmasabb a szónál, de ugyanígy azt is tudja, hogy nincs hatékonyabb tett az irodalomban a jó irodalmi szónál”.

Az újjáírt szövegtől és a mának élő rendezőtől azt vártuk volna el, hogy a tükröt úgy állítsa föl, hogy abban egy kissé magunkat is lássuk. Annál inkább, mert szülő—gyermek, tanár—diák reláción jelentkező, nemcsak nemzedéki, hanem életlátási és felfogásbeli problémák hidat is képezhettek volna a ma felé. A vergődő lepkének negatív tételét a rendező nem bontotta ki. Pontosabban a rendezésnek nincsenek hangsúlyai, olyannyira, hogy még a tragédia előtt sem érezzük a levegő forrósodását. Ebben persze ludas a csak egy húrt megszólaltató Zvonimir Rogoz (ő alakítja Emil Wagnert), aki nem tudott értelemről és érzelemből szőtt gimnazista lenni, inkább csak durcás és truccolás kamasz volt. Dacol a szülőkkel és tanárokkal, de — a rendezői értelmezés szerint — céljai körvonalazatlanok, pontosabban csak a szabadabb szerelem gondolatáig jut el. Az első szerelem gyönyörei és gyötrelmei mozgatják és sodorják a figurát, s nem az új eszmei célok.

A kevésbé sikeresen megrajzolt figurák közé tartozik a gimnázium igazgatója is, aki inkább hasonlít falusi tanítóra, mintsem egy rangos tanintézmény vezetőjére. A szülőket alakító Stevo Žigon és Marija Kohn játéka hozta csupán hitelesen a zágrábi értelmiségi elittet, s szalonjaik erkölcsi problémáival együtt, de ez a szín kevésnek bizonyult, hogy a festmény is élményt nyújtó legyen.

BORDÁS Győző

K É P Z Ő M Ű V É S Z E T

VAJDASÁGI GRAFIKA

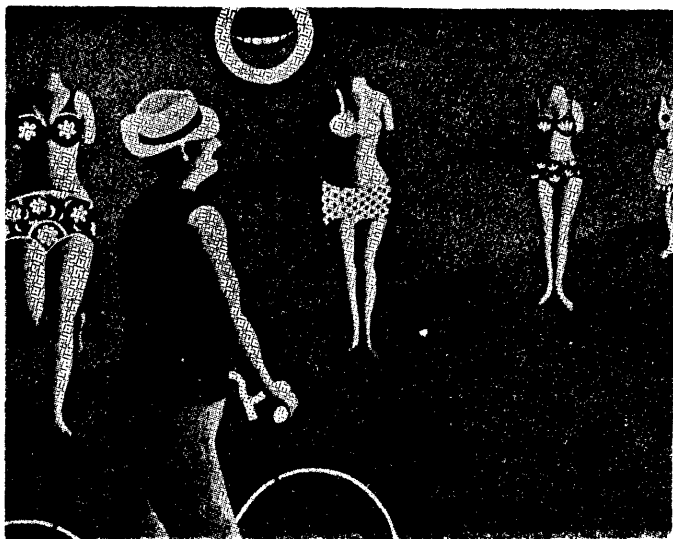
A *Vajdasági grafika* című kiállítás a harmadik abban a tárlatsorozatban, amely a múlt év végén a XX. századi vajdasági képzőművészetet mutatta be, s folytatódott a vajdasági szobrászattal. Akárcsak az előzőek, a mostani kiállítás is az elmúlt nyolcvanöt esztendő törekvéseit prezentálja: lezárja a tárlatsorozatot, s mintegy lekerekíti a vajdasági képzőművészet egészét.

A kezdetek — mindhárom kiállítás tanúsítja — ködbe vesznek; a két világháború közti időszakot már, úgy tűnik, jobban ismerik a szervezők; a felszabadulás utáni éveket, főként az újvidéki Modern Művészetek Képtárának megalakulásától, 1967-től kezdve pedig példásan „lefedik”. Ez az egyenetlenség részben abból a szemléletből ered, hogy a kiállítások szervezői szerint a századelőn „a képzőművészet tájainkon mellékes jelenség volt, s még a századvég festészetére rímelt, az akadémizmus, legjobb esetben pedig a plein air és a szecesszió variánsai jellemezték” (Miloš Arsić). Ezzel magyarázható, hogy szigorúan szelektálták a század első két évtizedének anyagát. Pedig az impresszionizmus az ország más részére sem tört be előbb, s az idő tájt a szecesszió sem veszítette még aktualitását.

Ellenben tagadhatatlan, hogy grafika — a szó szoros értelemben — nem volt századunk első két évtizedében. Ennek ellenére azonban igen jelentős mértékben hatott. Ellentétben a plenerizmussal vagy az impresszionizmussal, amelyre a vonalat nem tartották fontosnak, a szecesszió festészete éppen a vonalat tette központi kategóriává. Ezért a szecesszió virágzásának idején a rajz és a grafikai lap autonómiára tett szert, a képzőművészetrel és az alkalmazott művészetekkel egyenrangúvá vált.

A könyvillusztráció, a plakát, valamint a reklámrajz a folyóiratokban és újságokban — ezek jelentették a grafika kezdeteit. Az ex librisek brilliáns megformálása, a betűk és a rajzok a látásmód sajátosságát emelik ki. A szecessziós tipográfia igen attraktív volt, neves művészek készítették a folyóiratok címdalait, illusztrálták és díszítették a könyveket. Az alkalmazott grafika egyik első, s egyben legismertebb művelőjeként a zombori Juhász Árpádot tarthatjuk számon. 1890 és 1907 között rajztanár volt Zomborban, a Gödöllői Művésztelep alakítója, aki halála előtt Dalmáciában impozáns képeket festett, de a katalógus meg sem említi. Pedig a grafika terén elért eredményei is fontosak, könyvillusztrátori munkája 1910 körül teljesedett ki.

Meg kell említenünk még Kürthy Györgyöt, aki Kosztolányi Dezső 1907-ben megjelent *Négy fal között* című verseskötetét illusztrálta. Ez is bizonyítja, hogy a szecesszió időszakában a grafika igen kommunikatív volt, s összhangban állt a világ képzőművészeti törekvéseivel.

Milan Stanojev: *A kerékpáros és a bábuk, 1970*

Míg Juhászt és Kürthyt elhallgatja, addig Pechán Józsefnek kellő teret szentel a katalógus és a kiállítás. Nem csoda, hiszen a szecesszió egyik legjelesebb hazai képviselője grafikával is foglalkozott. A hiányosságok ellenére is azt kell állítanunk, hogy a katalógus bevezetője nagy alapos-sággal, elsőként térképezi fel a huszadik századi vajdasági grafikát.

„A művészettörténésznek a stíluson-irányzaton belül lejátszódó folya-matokra kell rávilágítania, kitapintania azt a képzeletbeli ívet, amely az akadémizmustól és a szecesszió első formáitól a nyolcvanas évek művészetéig rajzolható meg, azokat a markáns művészegyeniségeket meg-találnia, akik a grafika kialakulásához tevékenységükkel és művészi programjaikkal nagymértékben járultak hozzá” — írja módszeréről Mi-loš Arsić, aki a vizsgált időszakot igen precízen osztja föl. Egészében véve két nagy időszakot különböztet meg: az egyik 1950-ig, a másik napjainkig tart. Szerinte a „prelúdium” időszakát követő, a két világ-háború közti korszakra tehető „a modern grafika kezdete”. Az úttörők között említi Balázs G. Árpádot, Kara Mihályt, Geréb Klárát, Sava Šumanovićot, Ivan Tabakovícot és Franja Radočajt. A „grafika affir-málódásának” ideje 1930-tól 1941-ig tartott. Csak azt nem értjük, Mi-hajlo S. Petrovot miért nem említi meg itt a szerző, az *Ut* című aktivista folyóirat és a *Letopis Matice srpske* hasábjain kifejtett munkája alapján őt is joggal lehetne vajdasági grafikusnak tartani.

Miloš Arsić a továbbiakban így korszakol: grafika a népfelszabadító

Petar Čurčić: Csendélet No. 7, 1983

háborúban, szocialista realizmus, a hatvanas, a hetvenes és a nyolcvanas évek grafikája. Ahogy haladunk a jelen felé, úgy sokasodnak a munkák, egyre több név jelentkezik, úgyhogy mára már a grafika a képzőművészet jelentős területévé vált. A katalógusban olvasható tanulmány értékel is, miközben felvázolja markáns alkotóegyéniségek arcélét s a korszak jellemző jegeit. A hetvenhárom művész életrajzi adatait, egyéni és közös tárlatainak jegyzékét tartalmazó katalógus, mindent összevetve, hasznos kézikönyv.

A Vojvodina Sportközpontban megrendezett kiállítás egyébként meggyőző. Bár az első ötven év anyagát csupán egyetlen terembe sűrítették, mégsem látjuk úgy, hogy a kezdet értéktelenebb az azt követő harmincöt év lényegesen jobb technikával készült, szuggesztívabb alkotásainál. Sőt, meggyőződésem, hogy éppen a századelőn és a két háború között magas művészi rangjukkal szereztek érvényt a grafikának. Pechán József munkái erőteljesek, különösen az *Udvarrészlet* (1913). Igen érdekes az 1930-ban készült Balázs G. Árpád-mű, a *8 Ady-illusztráció*. Ivan Jakobčić pedig a kiállítás legnagyobb felfedezése, az *Előérzet* (1938), a *Háború* (1939) vagy az *Óváros* (1939) szuggesztivitásukkal hívják fel a figyelmet. A kiállítás láttán fogalmazódik meg bennünk a gondolat, hogy a század első évtizedeiben létrejött grafikatermést ezen túl alaposabban kellene kutatnunk, felkutatnunk, kiállítanunk és tanulmányoznunk is, mert ebből kiderülne, mi hatott leginkább az itt élő emberek ízlésére. A vizsgálatok tapasztalata pedig bizonyára az lenne,

hogy a századforduló művészetét is másképpen látnánk, s bebizonyosodna feltevésünk, hogy a századelő művészi, valamint társadalmi, kommunikációs és kulturális jelenségei nem voltak mellékesek, érdektelenek és provinciálisak.

Arsić a nyolcvanas évek grafikájáról (R. Čupić, J. Klatik, J. Skenderović és Lj. Ivezić) megállapítja, hogy munkáikban „sajátos programot dolgoztak ki, racionális a viszonyulásuk a grafikához, s hogy elsősorban a vizuális tények primáris revíziójára törekednek”. A kezdeti időszakban, még pontosabban a húszas években fellelhető törekvések a legfiatalabb korosztályéval rokoníthatók. Ha arra gondolunk, hogy a húszas évek művészi törekvései „modernnek” voltak, akkor megállapíthatjuk, hogy a mai, fiatal képzőművészek a modern és a posztmodern között teremtenek kapcsolatot.

Végezetül megállapíthatjuk: Miloš Arsić kellő distanciával szemléli anyagát, sokoldalúan tájékozott, szakmai felkészültsége pedig lehetővé teszi azt, hogy a grafikát mint a művészi meglepetés és a befogadó konvenciójának az együtteseként lássa. A tárlat legnagyobb tanulsága, hogy ismételten felismertette velünk: a századelő művészi törekvései nem voltak provinciálisak, mára pedig jelentős helyet foglal el a grafika képzőművészeti életünkben.

Bela DURANCI

Milan Konjović: Kévék, 1981

KRÓNIKA

PULAI FILMFESTIVÁL — Július 20-a és 28-a között tartották meg Pulában a 32. Jugoszláv Játékfilmfesztivált. A háromtagú bírálóbizottság — Sreten Asanović író, filmkritikus és társadalmi-politikai munkás, Puriša Đorđević és Šime Šimatović filmrendező — tizenöt produkciót jelölt a versenyprogramba. Miroslav Mikuljan *Vörösök és feketék*, Nenad Dizdarević *Ennek is vége lett*, Emir Kusturica *Apa szolgálati úton*, Eduard Galic *Horvat választása*, Jože Pogačnik *A mi emberünk*, Dragan Kresoja *A háború vége*, Filip Rober-Dorin *Birkék és mammutok*, Zvonimir Berković *Szerelmes levelek előre megfontolt szándékkal*, Boro Drašković *Szép az élet*, Matjaž Klopčič *Örökség*, Goran Marković *Tajvani kanasza*, Srđan Karanović *Mi lett veled hübelebalászt*, Isa Qosja *Proka*, Zdravko Šotra *Kapaszkodás a levegőben* és Kiril Cenevski *Csomó* című filmjét láthatta a közönség. A fesztivál kísérőrendezvényeként megrendezték a filmplakát- és filmreklámkiállítását. A sokéves hagyománynak megfelelően a versenyfilmek előtt rövidfilmeket mutattak be, amelyek ezúttal a felszabadulás 40. évfordulójának témájára készültek. Tanácskozást tartottak még a hazai film helyzetéről.

Ládi István a Magyar Szó kritikusa közönyösnek ítélte meg a fesztiváli hangulatot. „Mégis tévedés lenne ebből azt a következtetést levonni, hogy a hazai filmművészetben nem történt semmilyen változás. A fesztiváli közönnnyel ellentétben nagyon heves indulatokat lehet fölfedezni a filmekben. A társadalmi viszonyok vetületeként az elkeseredettség, csalódottság, harag, reményvesztettség dűhe olyan mértékben tapasztalható a filmekben, amilyenre még nem volt példa. Az

egyikben közvetlenül, a másikban ártételesen, a harmadikban nevétségesen torzítva, a negyedikben szatirikusan kiélezve...” „Megtörtént az, ami a pulai fesztivál történetében még sohasem fordult elő: egyetlenegy film öt díjat kapott. (...) A bíráló bizottság Emir Kusturica *Apa szolgálati úton* című alkotását tüntette ki a fesztivál nagydíjával, a Nagy Arénával. Emir Kusturica emellett a legjobb rendezésért járó Aranyarénát is megkapta. A legszínvonalasabb forgatókönyvért Abdullah Sidrant, a női főszerep legkiválóbb alakításáért Mirjana Karanovićot, a férfi főszerep legkiválóbb alakításáért pedig Predrag Miki Manojlovićot tüntette ki Aranyarénával a zsűri. A hagyományos Jelen díjat a közönség zsűrije szintén Emir Kusturica filmjének ítélte oda.”

SZTRUGAI KÖLTÉSZETI ESTÉK — Augusztus 22-e és 26-a között tartották meg a 24. Sztrugai Költészeti Estéket. A nemzetközi költőfesztiválon, amelyet a hagyományokhoz híven a fesztiváli tűz meggyújtásával és Konsztantin Miladinov *Vágyakozás Dél után* című versével nyitották meg, 40 ország 75 képviselője, valamint 150 hazai költő vett részt. A 24. Sztrugai Költészeti Estéken macedón, albán és török versválogatást hallhatott a közönség. Bemutatták a vajdasági költészetet is. A Vajdasági Íróegyesület küldöttsége — Boško Petrović, Florika Štefan, Pap József, Fehér Ferenc, Gojko Janušević, Gyura Papharhaji, Vitazoslav Hronec, Petru Krdu, Radivoj Šajtinac és Nenad Grujičić — irodalmi esten vett részt, amelyen verseik hangzottak el anyanyelvükön és macedón fordításban.

A kortárs kínai költészettel és festészettel ismerkedhettek a résztvevők.

Az ideai Aranykorszóru nyertese, Jan-nisz Ritszosz görög költő is fellépett a fesztiválon. Tanácskozást szerveztek még többek között a költészet urbánus és rurális vonatkozásairól. A költésze-ti esték kiadóí tevékenysége keretében az idén a díjnyertes Jannisz Ritszosz könyve, a kínai költészet antológiája, a kortárs vajdasági költészet antológiá-ja, a tavalyi szimpozion beszámolóí-nak gyűjteményes kötete, Mateja Ma-tevsvki válogatott versei és a Sztruga 1., 2., 3. nemzetközi folyóírat jelenik meg.

DUBROVNIKI NYÁRI JÁTEKOK

— Harminchatodszor került sor Dub-rovnikban a hagyományos Nyári Já-tékok rendezvénysorozatára. Július 10-e és augusztus 27-e között a tengerpar-ton üdülők 29 színelőadást, 52 zenei rendezvényt és 14 folklórműsört lát-hattak. A Játékok rendezvényei közül kiemelhetjük a Belgrádi Nemzeti Szín-ház balettagyűtesének produkcióját, a Szloven Filharmónia fellépését, Nje-goš *Hegyek korszoríjának* színpadi adaptációját, a Promena színtársulat előadását stb. A tudósítók szerint az ideí Dubrovnikí Nyári Játékokat az érdektelenség jellemezte, a szervezők nem tudták a fesztivál színvonalát biztosítani, nem volt tömeges, legin-kább a külföldí turisták látogatták. A szervezőbizottság a jövőben a színházi produkciókat támogatja majd, s igyek-szik nemzetközi színvonalon tartani a műsört.

KOMÁROMI JÓZSEF SÁNDOR (1911—1985) — 1911. április 21-én született Bécscn. Gimnáziumba Sza-badkán, Zentán, Törökbecscn és Nagy-becskereken járt. 1930-ban Belgrádba ment egyetemre, ahol egy ideig a Bolyai-kör elnöke volt. 1932 végén *Zivatar* címmel 4—5 számot megért ífjúsági irodalmí folyóíratot indított Bécscn. 1934-ben Újvidéken az *Új Hírek munkatársá*, egy év múlva a lap becsei tudósítója lett. Hetilap ki-adásával próbálkozott, de a munkás-zavargásokról írt vezércikkei miatt a cenzorral támadt vitája után behívták

katonai szolgálatra. Hazatértével át-vette apja bőrkereskedését, édesanyja halála után ötvenzere pengővel Buda-pesten akart irodalmí vállalkozásba fogni. 1941-ben Zilahy Lajos *Híd* című lapjának munkatársá lett, és kapcsola-tban állt Móricz Zsigmond folyóíra-tával, a *Kelet Népe*vel is. A hátorszá-gí szolgálat után a háború befejeztével tért vissza Bécscére, majd egy újvidéki nagykereskedelmi vállalat kenderosztá-lyának vezetője lett. Rövid ideig könyvtáros, hirdetésí ügynök, 1950-től a Magyar Szó hirdetésí osztályának vezetője, majd a Forum Kiadó keres-ke-delmi nyomtatványainak szerkesztő-je volt. Az írás ötvenéves korában vált egyedüli kenyérkeresztévé. Komáromi József Sándor első verseit a *Tiszavi-dék* című becsei lapban közölte (1928. december 23-ától 1933-ig). 1932-ben a szabadkai *Napló* verspályázatán Fa Ernő álnéven első díjat nyert. A *Napló*ban jelentek meg első novellái is. A háború előtt közölt még a kö-vetkező lapokban: *Reggeli Újság*, *Új Hírek*, *Nova Posta*, *Híd* (Budapest). Néhány novelláját (állítólag hangjáté-kát is) előadták a Magyar Rádióban. A háború után legtöbb írása a *Ma-gyar Szó*ban, a 7 Napban és a *Dol-gozóké*ban jelent meg. Sakklevelei több mint húsz évig rendszeresen szerepel-tek az Újvidéki Rádió műsorán.

Kötetei: *Háry János ébresztése* (ta-nulmány), 1950; *Választmányí ülé*s (elbeszélések), 1951; *Emberöltő* (kisre-gények, elbeszélések), 1964; *Jó szó* (kisregények, elbeszélések), 1967; *Szo-morú tarisznya* (versek), 1967; *Bács-kai emberöltő* (elbeszélések) 1980.

V. J.

VARGA JÓZSEF (1939—1985) — Varga Józseftől, a fiatalon elhunyt közéleti embertől, a szerkesztőtől és műfordítótól búcsúztunk augusztus de-rekán. Varga József 1939-ben született Csonoplyán. Az Újvidéki Egyetem Me-zőgazdasági Karán szerzett agrármér-nöki diplomát. Az Újvidéki Egyete-men a Szerbiai KSZ szervezésí titká-rra volt, majd az Index és az Ifjúság főszerkesztője, Forum vezérigazgatóhe-

lyettese, a jugoszláv nagykövetség budapesti sajtóattaséja, a *Misao* c. ötnyelvű pedagógiai szaklap főszerkesztője. Halála a Tartományi Szakirányú Oktatási Érdekközösség titkári posztján érte.

Jelentős közéleti munkásságáért számos elismerésben részesült. 1980-ban megkapta a Népért Tett Szolgálatok Ezüstcsillagos Érdemrendjét, idén pedig a Szocialista Szövetség Tartományi Választmányának plakettjét.

Műfordítói munkája igen jelentős. A szerbhorvát nyelvű olvasókkal igyekezett megismertetni a jugoszláviai magyar írók és költők műveit. Számos műfordításkötetet adott ki. Többek között Kosztolányi Dezső, Szenteleky Kornél, Szirmai Károly, Majtényi Mihály novelláit ültette át szerbhorvát, de folyamatosan közvetítette a kortárs irodalmi értékeket, verseket, elbeszéléseket és regényeket is a szerbhorvát olvasók felé. Fordításai a Politikában, Borbában, Deloban, Savremenikben, Odjekban, Poljában, Dnevnikben és számos más folyóiratban jelentek meg. Műfordítói munkásságáért 1983-ban Bazsalikom-díjjal tüntették ki.

Fontosabb kötetei: *Sedam mađarskih pesnika iz Vojvodine*, 1965; Karolj Sirmaj: *Vizije tišine*, 1971; Istvan Seli: *Izabrane studije*, 1980; Istvan Bošnjak: *Pisma sa panonskog asfalta*, 1980; Deže Kostolanji: *Ana*, 1980; *Neobičan poklon*, 1981; *Koren i krila*, 1981.

ZORAN RADMILOVIĆ (1933–1985) — „Zoran Radmilović tehetségéből a legritkább és legnemesebb fajtából való, amely az összetett dolgokat is a legegyszerűbben képes kifejezni” — írta 1965-ben az alig pályakezdő színész. Malvolio-alakítása kapcsán a szerb nyelvű kritika máig talán legpontosabban fogalmazó művelője, Eli Finci. S nem csak azért kell idézni a fenti jellemzést, mert Zoran Radmilović félbetört életének és pályájának kezdeteihez vezet bennünket vissza, hanem azért is, mert a jellemzés pontossága értetheti meg velünk Zoran Radmilović színészetének titkát. Azt

a varázst, amellyel sikerült a legellentmondásosabb szerepeket is valószínűvé hitelesítenie. Legmaradandóbb emléke színészi pályájának és tehetségének Jarry pókhasú antihőse, Übü király, akit Zoran Radmilović mintegy másfél évtized alatt háromszáznál több este keltett életre a rá jellemző groteszk mindennapisággal. Ugyancsak Finci írta Radmilovićről, hogy „üges ügyefogyottsággal, nyúl szívű szájhóskóssal durva bájjal jellemezve formálta Übü királyt élő és szuggesztív, felfuvalkodottságában esetlen, ám mégis egész, kerek figurává ezt a szalmabábut, akin felismerhetők a paprikajancsi-színház népi vaskosságának jegyei”. De idézhetnénk — Zoran Radmilović sajátos színészi tehetségére, stílusára emlékezve — azt a kritikát is, amelyben Jovan Hristić a színész Molière-alakítását dicsérte Bulgakov drámájának előadása kapcsán: „Ez a Molière többet mond számunkra, a mi életünkről, mint az a mechanizmus, amelyet Bulgakov köré rajzolt, és Zoran Radmilović pontosan azzal a belső bizonytalansággal ábrázolta, ami minden író sajátja.” A mintegy negyedszázadnyi színészi pályarajzból, amelynek kiindulópontja az egykor joggal figyelmet keltő belgrádi Komarac nevű szatirikus kabaré volt, innen vezetett Zoran Radmilović útja a Belgrádi Drámai Színházhoz, majd az Atelje 212-hez, amelynek mintegy két évtizedig volt vezető színésze. Játzott Csehov-művekben, Trigorin volt a *Sirályban*, Gajev a *Cseresznyés kertben*, de jelentős sikert aratott hazai szerzők műveiben is, többek között Dušan Kovačević vígjátékában a *III. Radovanban*, ennek címszerepét játszotta, továbbá Bora Ćosić *Családom szerepe a világorradalomban* c. darabjában, Ljubomir Simović történetében — *Csoda šarganban* —, s Velimir Lukić Laza Kostić-dramájában, a *Santa Maria della Saluteben*. Zoran Radmilovićnak nemcsak szerepköre volt, hanem sajátos stílusa, páratlan színészi ereje és charme-ja is.

G. L.

SZÍNHÁZI ÉVKÖNYVEK — A Sterija Játékok kiadói tevékenységgel is foglalkozó dokumentációs központja, jugoszláv összefogással, sok munkatárs bevonásával jelentette meg a *Jugoszláv színházak évkönyvét*, amely a hazai színjátszás lényeges adatait tartalmazza. Megtalálható benne minden színházunk műsora az 1983—84. évadban, továbbá az idény fesztiváli repertoárjai, a jugoszláv színművészeti főiskolák legfontosabb adatai, valamint a kiadói tevékenységgel is foglalkozó színházi múzeumok kiadványainak s rendezvényeinek jegyzéke. A színházi élet sajtóságait, alakulási irányát, tendenciáit fürkésző olvasó — nemcsak szakmabeli — nyilván legnagyobb érdekklődéssel a műsorra vonatkozó táblázatokat tanulmányozhatja. Ezekből megtudhatja a színházakkénti bemutatás mellett a hazai és külföldi szerzők, a prózai és zenés darabok népszerűségét az adott évadban, kit és mit játszottak legtöbbször, illetve ami ebből kiolvasható, merre tendál a jugoszláv színházi repertoár. A legnépszerűbb szerző a zágربی humoristadarabíró Fadil Hadžić, akitől 12 vígjáték szerepelt szerte az országban műsoron, következnek a klasszikusok, Miroslav Krleža és Branislav Nušić (8—8), majd Sterija (6), utánuk pedig a ma élő drámaírók, Dušan Kovačević, Ivo Brešan és Aleksandar Popović (5—5). Ha a fenti kimutatás szerint némi előnyt a klasszikusok élveznek, legtöbb színház mégis két fiatal író, Dušan Kovačević és Goran Sztefanovszki egy-egy művét tűzte műsorára, a *Balkáni kémet* és a *Hi-Fi*, 15, illetve 13 színház játszotta ezeket. A következő négy helyet, alacsonyabb megjelenítési számmal vegyesen új és régi művek foglalják el, két Nušić-darab, a *Gyanús személy* (8) és a *miniszterné* (5), s egy-egy F. Hadžić és Kovačević vígjáték, a *kégyó* (7) és a Gyűjtőközpont (7). Vagyis a darabokkénti népszerűségi listán a vígjátékok messze megelőzik az ún. komoly műveket, s az sem mellékes adat, hogy az újabb keletű vígjátékok a legnépszerűbbek. A *Hi-Fi* jelezte vonalat folytatja,

mindössze 4—4 előfordulással Krleža *Glembayok* c. drámája és két Brešan-mű, a *Sátán a bölcsészkaron* és a *Diszvacsona a temetkezési vállalatban*, de ugyanennyi színházban került közönség elé Hadžić *Fésűje* és Sterija *Kir Janjája*, egy újabb és egy régebbi vígjáték is. Sokkal vegyesebb képet kapunk a külföldi szerzők és művek népszerűségi jegyzéke alapján. A listavezető Shakespeare (9 művel), őt követi Feydeau (8), Mrozek (7), Csehov (6), Molière (5). Brecht, Dosztojevszkij, Ibsen (4—4), illetve Kroetz (3) és Havel (2). Érdekes, hogy a klasszikus írók gyakrabban tűnnek fel a színházi műsorokban, ugyanakkor viszont a legtöbb színházban műsorra tűzött külföldi mű a kortárs Havel két egyfelvonásos, az *Audiencia* és a *Vernisage*, ezeket öt színházban is láthatta a közönség. A listavezető klasszikus mű a *Nóra*, három színházzal. A zeneszerzők közül a jugoszláv operákban Verdi a legkedveltebb (7), őt követi Sztravinszkij (5), majd J. Strauss, Puccini, Csajkovszkij és Gotovac, azzal, hogy Gotovac műve, az *Ero a túlvilágról* fordult elő legtöbb színházban, nyolcban, s csak utána következnek a zeneirodalom külföldi klasszikus művei, a *Rigoletto* és a *Traviata* (7—7), a *Lammermoori Lucia* (6), az *Éladott menyasszony*, a *Tosca*, a *Bohémélet* (5—5), majd pedig a *Carmen*, a *Nabucco*, a *Sevillai borbély* (4—4). A legtöbbet táncolt balettmű a *Giselle* (6), majd a *Hattyúk tava* (4). Ha nem csak érdekességeknél tekintjük az efféle kimutatásokat, akkor ezek arra is alkalmasak, hogy egy országos színjátszás általános irányultságát, a színházak és a közönség igény szintjeit, szándékát és elvárását is megtudjuk. — A sokszorosított külsőt pazar nyomda-technikával készült könyvformával felváltó országos évkönyvvel szinte egy időben jelent meg a *Vajdasági színházak almanachja*, amely tartományunk színjátszásáról, a színházakról, az előadásokról közöl adatokat, s tartalmaz néhány összefoglaló jellegű írást, valamint színházi cikkbibliográfiát is. Évekig nem jelent meg a vajdasági év-

könyv, s most hármas számokkal igyekeznek pótolni a lemaradást a kiadók, a Vajdasági Színházi Múzeum és a Hivatásos Színházak Közössége. Jelenleg az 1976/77., az 1977/78. és az 1978/79. évad adatai jelentek meg egy könyvben, már nemcsak a jelen pillanatfelvételeként, hanem kissé színháztörténetként is, vagyis abban a másik funkcióban, amit az efféle kiadványok a pillanatnyi állapot feltérképezése mellett szükségszerűen betöltenek színházi és általában művelődési életünkben.

G. L.

KIÁLLÍTÁSOK — 1985. szeptember 5-én az újvidéki Művelődési Központ Képtárában megnyílt Victor Vasarely vándorkiállítása, amelynek anyaga Csepei Tibor budapesti műgyűjtő magántulajdonát képezi. A kiállítás nem törekedett arra, hogy teljes egészében bemutassa a művész munkásságát, egy-egy alkotás segítségével azonban bejárja azt az utat, amelyet Vasarely az absztrakt festésztől az op arton át a fénykinetikus kísérletekig tett meg, egy-egy korszakának-sorozatának fő motívumait láthatjuk. Az op art atyjának és a demokratikus művészet hirdetőjének munkásságát egészítették ki a kiállítás megnyitóján bemutatott diapozitívok, amelyek a környezet humanizálására irányuló tevékenységével, a külső terek díszítésére szolgáló falfestményeivel ismertették meg a látogatókat. A vándorkiállítást szeptember végén a zomboriak, azután pedig a dubrovnikiak tekinthetik meg.

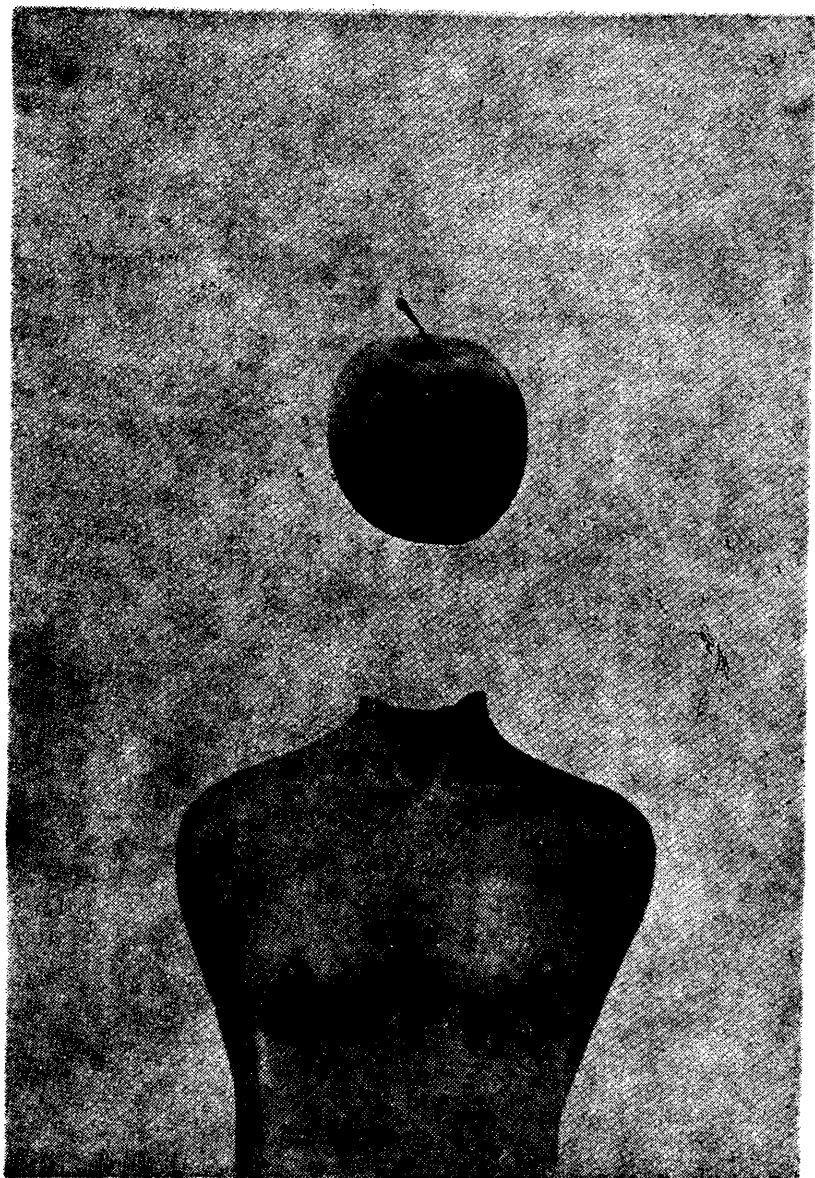
Debrecenben láthatják az érdeklődők a *Jugoszlávia népművészete* című kiállítást, amelyre a jugoszláv–magyar kulturális egyezmény keretében került sor, s amellyel a nemrég hazánkban járt *Népművészet Magyarországon* című kiállítást viszonyozzák. A *Jugoszlávia népművészete* című kiállítás hat zónára osztva mutatja be országunk legjellegzetesebb tárgyi néprajzi alkotásait. A Belgrádi, Ljubljana-i és Zságrábi

Népművészeti Múzeum, valamint az Újvidéki Vajdasági Múzeum szervezte tárlaton 480 használati és dísz tárgy tekinthetnek meg az érdeklődők. A kiállítást Miskolcon, Salgótarjánban és Budapesten is bemutatják majd.

HUNYADI-EMLEKMŰ A KALEMEGDÁNON — Az ötszázhuszonkilenc évvel ezelőtti nándorfehérvári csata, amellyel megállították az oszmán-török birodalom európai terjeszkedését, s amelyben vállvetve harcoltak magyarok és délszlávok, döntő jelentőségű volt az itt élő népek sorsára. A jugoszláv–magyar együttműködés és kölcsönös megbecsülés eredményeként ennek a történelmi pillanatnak állítottak emléket Belgrádban, a Kalemegdánon. Az emlékműn a következő szöveg olvasható szerbhorvát és magyar nyelven: „1456. július 22-én Belgrád védői, élükön Hunyadi Jánossal, ezen a helyen arattak döntő győzelmet a törökök felett.”

A két ország közti együttműködés keretében megörökítik majd a közös múlt eseményeit. Hamarosan sor kerül majd a Zrínyi-család csáktornyai sírboltjának rendezésére, a Zrínyi Miklós halálának helyét megörökítő emlékoszlop helyreállítására, a Kosztolányi-szobor felállítására Szabadkán. Budapesten emléktáblát helyeznek el a Matica srpska megalapításának helyén, s megjelölik Stefan Lazarević szerb despota budai palotáját. Ezenkívül számos tudományos tanácskozást, néprajzi, régészeti és művészeti kiállítást szerveznek majd.

HANGVERSENY — Kinka Rita szabadkai zongoraművésznő, az Újvidéki Zeneakadémia zongora tanszakának asszisztense a fiatal zongoraművészek Sydneyben megtartott világversenyén a harminc döntőbe jutott közül a nyolcadik helyet érdemelte ki. A művésznő több koncertet adott Ausztráliában, fellépett a tévé és a rádió műsorában. A világsajtó elismeréssel írt játékáról.

Petar Šadi: Torzó II., 1980

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

Írások Kosztolányi Dezső műveiről.

Gion Nándor és Juhász Erzsébet elbeszélései, Brasnyó István karcolatai.

Brasnyó István, Dési Ábel, Géber László, Szügyi Zoltán és Paszkal Gilevszki versei.

Gobby Fehér Gyula drámája és Kopeczky László félfelvonásosa. Bela Duranci tanulmányosorozata Vajdaság képzőművészetének történetéről.

Szekeres László és Nada Klaić régészeti tanulmányai.

Ágoston Mihály tanulmányának folytatása a 11. helyesírási szabályzatról.

Varga Zoltán esszéje Galgóczi Erzsébetről.

Dési Ábel verskommentárja.

Balogh Tibor a klasszikus pszichoanalízis hatásáról a 20-as és a 30-as évek magyar lélektanára és kultúrájára.

Hélène Cogoluegnes—Földi Ilonka emlékezései.

Koltai Tamás színházesszéje.

Sava Babić a fordítás problémáiról.

A FORUM KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAI

Josip Broz Tito: Önéletrajzi vallomások I—II.

Sinkó Ervin: Egy regény regénye

Podolszki József: Kitérő (novellák)

Fülöp Gábor: Csoportterápia (versek)

Bálint Béla: Kékperje (versek)

Szűgyi Zoltán: Erdő és más versek

Acs Károly: Kiásott kard (versfordítások)

Jožef Pap: Podliv (Pap József Véraláfutás c. vers kötetének fordítása).

Bori Imre: A mai magyar irodalom modern irányai I. (tanulmányok)

Hódi Sándor: Illúziók nélkül (tanulmányok)

Csépe Imre emlékezete (tanulmányok)

Lukács György: Kiemelkedni a némaságból (interjú)

Kalapis Zoltán: Vándorok és letelepülők (riportok)

Tari István: Homokba kapaszkodva (riportok)

Vankó Gergely: Napot görgető dzsungel (útirajz)

Szalma József: A vagyoni jog alapjai (egyetemi tankönyv)

A JKSZ KB 17. ülése

Nyelvhasználat és írásmód

- Szeli István*: Nyelvhasználati etikánk 1210
Papp György: A megújított folytonosság 1221
Ágoston Mihály: Az írásmód az írásbeli közlésnek föltétele és elemei része I. 1226

KRITIKAI SZEMLE

Könyvek

- Herceg János*: Sinkó vívódásai (Sinkó Ervin: *Egy regény regénye*) 1239
Bosnyák István: Társadalmi dinamizmusunk értékes felvételei (Kapolis Zoltán: *Vándorok és letelepülők*) 1244
Juhász Erzsébet: Európai nyelven (Herceg János: *Távlatok*) 1246
Ladányi István: A kamanciak újabb kalandjai (Burány Nándor: *Megtorlás*) 1248
Németh Lehel: A mai szlovén költészet antológiája (*Hogy is állunk*) 1250
Sárvári V. Zsuzsa: Válogatás a magyarországi németek népköltészetéből (*Vadalma, vadalma, magva de keserű*) 1252
Kontra Ferenc: Alternatív dimenziók (Italo Calvino: *Ha egy téli éjszakán egy utazó*) 1254

Színház

- Fehér Katalin*: Kirándulás a múltba 1256
P. Müller Péter: Szentistvánnapi búcsú 1259

Televízió

- Bordás Győző*: A kárókatona még nem jöttek vissza; Az érettségiző Wagner esete 1262

Képzőművészet

- Bela Duranci*: Vajdasági grafika 1265

Pulai filmfesztivál; Sztrugai Költészeti Esték; Dubrovniki Nyári Játékok; Komáromi József Sándor (1911—1985); Varga József (1939—1985); Zoran Radmilović (1933—1985); Színházi évkönyvek; Kiállítások; Hunyadi-emlékmű a Kalemegdánon; Hangverseny. 1269

Számunkat a *Vajdasági grafika* című kiállítás anyagából illusztráltuk.

Az 1101. oldalon Maurits Ferenc szövegrajza.

HÍD — irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat — 1985. szeptember. Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1., 021/611-300, 51-es mellék. — Szerkesztőségi fogadóórák: minden nap 10-től 12 óráig. Főszerkesztői fogadóóra: pénteken 10-től 12 óráig. — Kéziratokat nem őrünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizethető a 65700-601-14861-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 600, fél évre 300, egyes szám ára 60, kettős szám ára 100 dinár; külföldre egy évre 1200, fél évre 600 dinár. Külföldön egy évre 12 dollár, fél évre 6 dollár. Diákok és egyetemisták cseportos előfizetése egy évre 300 dinár. — Készült a Forum nyomdájában, Újvidéken.